

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

З ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ВИПУСК 20

З історії західноукраїнських земель / гол. ред. Ірина Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. Вип. 20. 198 с.

Розглянуто сторінки історії західноукраїнських земель ранньомодерного та модерного періодів. Показано політику радянської влади щодо української інтелігенції в роки Другої світової війни та після її закінчення.

Джерелознавчі аспекти видання присвячені аналізу переховування організаційної документації в УПА та збройному націоналістичному підпіллі ОУН(б), а також у первинних партійних організаціях середніх закладів освіти. Вивчено вплив культурної пам'яті, зокрема книжної, на радянську й пострадянську пам'ять росіян і українців у контексті генези російсько-українського збройного протистояння.

Рубрика «Рецензії» ознайомлює читачів із новими виданнями української та польської історіографії, «Науковий семінар» – зі змістом доповідей, виголошених на семінарах відділів нової історії України й української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно з Львівським музеєм історії релігії.

Для істориків, краєзнавців і всіх, хто цікавиться історією України.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Орлевич Ірина Василівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Голик Роман Йосипович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Стасюк Олександра Йосипівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Колб Наталія Михайлівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Александрович Володимир Степанович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Артимішин Павло Іванович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Єкабсонс Ерікс, professor, Faculty of History and Philosophy Department of History, Institute of History of Latvia **Kamil Ruszala**, doktor (PhD), Assistant Professor of Modern History, Institute of History, Jagiellonian University

Литвин Микола Романович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Надрага Марта Степанівна, кандидат історичних наук, старший дослідник, директор бібліотеки Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького

Патер Іван Григорович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Pudlocki Tomasz, dr. hab., profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Dyrektor Archiwum Nauki Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

Мисак Наталія Федорівна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Рекомендувала до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 10 від 28.11.2024 р.)

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03120

Ярослав-Юрій МАКАР

*аспірант кафедри історії
гуманітарного факультету*

Українського католицького університету

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3641-7593>

e-mail: [ymakar@ucu.edu.ua](mailto:yamak@ucu.edu.ua)

БАЛЬНЕОЛОГІЧНИЙ ТРАКТАТ ЕРАЗМА СИКСТА «ПРО ТЕПЛИЦІ В ШКЛІ»

Зазначено, що Еразм Сикст – відомий львівський лікар XVII ст., чия праця «Про теплиці в Шклі» стала важливим внеском у розвиток бальнеології та медичних знань того часу. Розглянуто трактат, у якому автор детально описує цілющі властивості термальних вод та методи їх застосування для лікування різноманітних захворювань. Проаналізовано зміст трактату, охопно з рекомендаціями щодо застосування термальних вод, детальні описи лікувальних процедур і поради щодо використання ліків. Встановлено, що автор також використовує праці античних і ренесансних медиків, поєднуючи їх із власними спостереженнями.

Окрему увагу приділено аналізу взаємодії між традиційними та новими підходами до лікування, які існували в тогочасному суспільстві. Висвітлено значення трактату для європейської медичної науки та його вплив на розвиток бальнеології в регіоні. Наголошено на інтеграції львівської медицини в загальноєвропейський науковий контекст, що відображає високий рівень наукової культури в місті. Окремо проаналізовано ставлення до народної медицини, яка існувала поряд із офіційною медициною, і підкреслено важливість праці для дослідження тогочасних соціальних і культурних умов. Зроблено висновок про історичну значущість трактату Еразма Сикста для розвитку медицини та науки у Львові зокрема та Європі загалом.

Ключові слова: Еразм Сикст, бальнеологія, термальні води, медицина XVII ст., лікування, Львів, історія медицини, бальнеологічний трактат Еразма Сикста «Про теплиці в Шклі».

Еразм Сикст: патрицій, лікар та автор трактату про теплиці. Доктор медицини Еразм Сикст – один із найбагатших і найвпливовіших львів'ян початку XVII ст., який не лише займав головні урядові посади в місті, а й мав репутацію видатного вченого. Впродовж життя він проводив власні дослідження, пов'язані з медициною, та навіть написав декілька трактатів на цю тему. Крім цього, на свій час Е. Сикст володів найбільшою у місті бібліотекою, інші патриції заповідали йому свої книжки, а князі спонсорували його наукові праці та часто запрошували до себе у гості. Ще за життя поети присвячували йому вірші, де називали одним із найсвітліших розумів Львова. Однак із плином часу ця постать відійшла у непам'ять,

і наразі про Е. Сикста відомі лише окремі факти, які розповідають про нього дуже мало та не пояснюють його популярності протягом життя. Вивчення історичних постатей, таких як Е. Сикст, є важливим аспектом сучасної української історичної науки, оскільки дозволяє глибше зрозуміти соціальні, наукові та культурні процеси минулого. Дослідження біографій і праць видатних особистостей допомагає не лише висвітлити їхній внесок у розвиток науки чи громадського життя, але й аналізувати ширші контексти доби, в якій вони діяли.

Еразм Сикст є практично не дослідженою постаттю у історіографії. Наразі нам невідомі ґрунтовні праці, в яких здійснено спробу комплексного висвітлення історії життя цього львівського патриція. Окрім того, відсутні й детальні огляди праць, які залишив після себе Е. Сикст. Однак, окремі аспекти діяльності цього львівського інтелектуала XVII ст. потрапили в поле зору представників інших дисциплін, зокрема географів і бальнеологів. Відзначимо розвідки Михайла Рутинського під оглядом мапи просторових переміщень та досліджень Еразма Сикста (Рутинський, 2014, с. 235–242). Крім цього, існує невелика стаття польського дослідника Яна Довгіяло (Jan Dowgiało), в якій автор робить короткий огляд того, що Еразм Сикст писав про лікувальні властивості води (Dowgiało, 2015, s. 683–687). Дане дослідження має на меті повернути Е. Сикста із забуття та розкрити його як відомого львів'янина, гуманіста та інтелектуала, на основі одного з його трактатів.

Еразм Сикст (приблизно 1570–1635) був львівським патрицієм, відомим лікарем, ученим, письменником та урядовцем. Він походив із давнього роду, який спочатку називався Мриголоди, але згодом назва була змінена на Сикст (Zubrzycki, 1844, s. 265). Його батько, Тома Сикст, був теслею, а також членом ради сорока мужів, що дало Еразму можливість отримати ґрунтовну освіту (Шевченко-Савчинська та Балашов, 2012, с. 116).

Еразм Сикст навчався в Краківському університеті. Він вступив до університету в 1591 р., і через кілька років успішно завершив навчання, здобувши ступінь бакалавра, а згодом і магістра та доктора філософії (Muczowski, 1849, s. 242). Відразу після здобуття ступеня магістра він залишився викладати в університеті (Dowgiało, 2015, s. 684).

Проте життєвий шлях привів його до Італії, де він вступив до Падуанського університету, одного з найпрестижніших навчальних закладів того часу. Саме там Е. Сикст у 1602 р. здобув звання доктора медицини. Повернувшись з Італії, він продовжив викладацьку діяльність у Кракові, але вже через кілька років переїхав назад до Львова, де й почав активно займатися лікарською практикою (Dowgiało, 2015, s. 684).

Крім здійснення лікарської діяльності, у Львові Е. Сикст займав високі посади в міському уряді. Зокрема, він був лавником і членом міської ради, а в 1627 р. отримав посаду королівського бурмистра (Karal, 2010, s. 408). Це була дуже відповідальна роль, яка дозволяла йому впливати на управління містом і брати участь у вирішенні важливих справ Львова. Славився Е. Сикст і своєю бібліотекою, яка налічувала приблизно 750 книжок, була однією з найбільших у Львові на той час. Вона включала роботи з медицини, природничих наук, права, теології, а також літературні твори античних авторів, зокрема трагедії Евріпіда, Софокла та Есхіла (Skoczek, 1939, s. 17).

Еразм Сикст позиціонував себе не тільки як лікар, але й як вчений. Його наукові інтереси були надзвичайно різноманітними, зокрема він захоплювався бальнеологією – вивченням лікувальних властивостей мінеральних вод. Цій тематиці

присвячений його трактат «Про теплиці в Шклі», в якому докладно досліджуються лікувальні властивості термальних вод у селі Шкло. На свій час трактати Е. Сикста були доволі популярними у Львові, бо у XVII ст. їх можна було знайти в бібліотеках багатьох львівських сімей. Навіть якщо брати до уваги десять вибраних дослідником книгозбірень Юзефом Сकोчеком (Józef Skoczek) інвентарів, що були укладені в період із 1620 р. по 1651 р., то праці Еразма Сикста вказані у трьох (Skoczek, 1939)¹. Окрім цього, незадовго після виходу трактату, львівський шпиталь св. Лазаря почав організовувати лікування пацієнтів сірководневими ваннами у Шклі (Потимко, 2012, с. 90).

Трактат «Про теплиці в Шклі»² був вперше надрукований у 1617 р. у Заможі друкарем Кшиштофом Волбрамчиком (Wolbramczyk Krzysztof) (Drukarnia Akademicka, 2013). Це було одне з перших наукових видань, присвячених вивченню термальних вод у Речі Посполитій. Книжка була написана польською мовою з додаванням латинських висловів, що було типовим для наукових праць того часу. Праця також була перевидана в 1780 р. (Syxt, 1780, s. 407). Це перевидання з'явилося в епоху Просвітництва, коли інтерес до медичних досліджень значно зріс. Перевидання було доповнено перекладом на латину. На сьогодні лише декілька примірників цієї праці збереглися в бібліотеках Польщі, що робить її рідкісним і цінним джерелом для дослідників історії медицини та бальнеології. Трактат є важливим свідченням наукових методів і медичних знань того часу, які базувалися на традиціях античної медицини.

Саму книжку розпочинає розлогий вступ, в якому Е. Сикст вказує, що вона присвячена: «Ясновельможному пану Янові графу з Остроруга, воєводи Познанському і Гарволінському старості». Ян Остроруг (Jan Ostroróg), як його називають у документах, був польським магнатом, який займав посади коронного чашника, маршалка Головного Коронного Трибуналу і навіть був вчителем для молодших дітей короля. Свою присвяту для Я. Остроруга Е. Сикст пояснює особистою прихильністю, а також тим, що польський магнат «оздоблює та обдаровує» медиків (Syxt, 1617, s. 16). Сам Я. Остроруг із самої юності дуже часто хворів, через що був змушений часто відвідувати лікарів (Dworzaczek, 1979). Крім цього, за порадами для лікування він неодноразово відвідував Львів, де одним із його лікарів був саме Е. Сикст. Із його слів про те, що Я. Остроруг «обдаровує» медиків, можна припустити, що Остроруг фінансував написання згаданої книжки.

У продовженні передмови доктор медицини вказує, що пише цю працю для майбутніх поколінь, оскільки вся наука зміцнюється і розширюється лише тоді, коли її доповнюють нові молоді вчені. «Таким чином вони, старші філософи, Платон і Арістотель, слідуючи тому, що почали раніше Демокрит, Емпедокл, Піфагор, Парменід, Левкіпп та інші, всі ці речі достатньо і гарно нам зараз до відомості подали, ніби з рук в руки» (Syxt, 1780, s. 13), – так автор підкреслює, що всі філософи, навіть найвідоміші та найстаріші, базували свої вчення на знаннях, які передали їм вчені-попередники.

Переходячи вже, власне, до теми своєї книжки – термальних вод – Е. Сикст не забув згадати й іншого вченого, який писав на схожу тематику. «Я добре знаю, що

¹ Праці Еразма Сикста вказані в інвентарях бібліотек таких жителів Львова, як Мартин Кампіан, Генрик Шембек та Агнешка Коженювська.

² Теплиці – давня слов'янська назва оздоровниці, еквівалент латинського поняття «терми». Тобто це місце, де використовуються термальні води або природні теплі джерела з лікувальними та оздоровчими властивостями для рекреації, терапії та зміцнення здоров'я.

нещодавно відомий і вчений медик Войцех Очко видав книжку про цю воду: однак, як він сам пише, написав це все за кілька днів: тому багато вчених людей, потребують більшого і досконалість в цій книзі» (Syxt, 1780, s. 16). І справді, польський лікар та вчений Войцех Очко (Wojciech Oczko) у 1578 р. написав книжку про мінеральні води, зокрема про води Трускавця (Oczko, 1881, s. 493). Однак ця книжка була більш загальною, в той час, як Е. Сикст збирався зосередитись саме на водах у селі Шкло.

Далі Е. Сикст звертається до «ласкавого читача», пишучи, що розділив книжку «Про теплиці в Шклі» на три окремі великі частини, тому хай той, хто шукає в ній поради щодо лікування хвороб, одразу переходить до прочитання третьої книжки. Другий момент, на який хоче звернути увагу Е. Сикст, є таким: «По-друге, є багато помилок у друку, виправлення яких ви побачите вкінці: тому, перш ніж почати читати цю книгу, виправте їх самі, щоб ні в чому не сумніватися» (Syxt, 1780, s. 24). І справді, у кінці книжки Е. Сикст подає словничок, у якому вказує сторінку, на якій допущено помилку, саму помилку, а також те, як її треба виправити (Syxt, 1780, s. 237–239). Зазвичай це невеличкі помилки в словах, де пропущені букви, але бувають і помилки в написаннях імен вчених. Третє, на що автор хоче звернути увагу читача, це сама назва «теплиці». Із вступу відомо, що Е. Сикст писав передмову у січні, тому він просить читача зрозуміти, що хоча на дворі й зима, але води, про які він писатиме, все одно є теплими і дуже корисними для зимових хвороб.

На початку першої з трьох книжок Е. Сикст пояснює її мету і робить поділ на три частини. Він зазначає, що багато людей скаржаться на неефективність термальних вод, що пов'язано з неправильним використанням або з хворобами, які вже не піддаються лікуванню. Автор прагне навчити читачів правильно використовувати ці води, щоб вони дійсно допомагали. З цього можна зрозуміти, що, попри знання про цілющі властивості вод, існував певний скептицизм щодо їх ефективності.

Розподіл книжок у Е. Сикста відбувався так: перша – загалом, про природу води; друга – про мінеральні води та їх властивості; третя – саме про води у селі Шкло, із описом того, як і для чого їх вживати. Складається враження, ніби третя книжка трактату написана саме для масового читача, тоді як перші дві мали зацікавити інших тогочасних інтелектуалів, оскільки у них Е. Сикст дуже багато посилається на античних та середньовічних авторів, а інколи навіть вступає із ними в суперечку.

Еразм Сикст і ранньомодерна медицина. Трактат «Про теплиці в Шклі» – це не просто збірка думок автора і практичних рекомендацій. У своїй праці Е. Сикст згадує дуже багатьох медиків, філософів та інших вчених, описуючи те, які думки вони мали щодо того чи іншого питання. Інколи Е. Сикст протиставляє погляди «мудрих мужів» один одному, а інколи й сам критикує чи заперечує якісь їхні твердження. Окрім простих згадок, він робить і повноцінні посилання на праці інших авторів, скорочено вказуючи автора та назву книжки на полях біля цитованого або переказаного тексту.

Загалом, книжка «Про теплиці у Шклі» має 157 посилань на праці 40 авторів. Тематичне групування цих посилань багато розповідає про те, чим надихався Е. Сикст, та які вчення про медицину були йому найближчими.

Перші дві групи, на які вдалось поділити посилання в книжці – це походження авторів та період написання. Результати подано у табл. 1 і табл. 2.

Таблиця 1

Походження авторів	К-сть
Давній Рим	13
Давня Греція	7
Італія	7
Франція	2
Близький Схід	2
Інше/важко визначити ³	9

Джерело: авторське опрацювання.

Таблиця 2

Період написання	Кількість
Античність	20
Середньовіччя	4
XVI ст.	12
Інше/важко визначити	4

Джерело: авторське опрацювання.

Отож половина авторів, на яких посилається Е. Сикст, це античні автори з давньої Греції або Риму. І це не дивно, бо Е. Сикст був діячем доби Ренесансу і Гуманізму, коли основи медицини були сформовані під сильним впливом античних філософів, які вважалися авторитетними і здебільшого не заперечувалися. Водночас на той час існували і нові підходи, як, наприклад, методи Парацельса, який критикував класичні погляди та започаткував свій оригінальний напрям лікування. Однак можна також побачити, що Е. Сикст порівняно багато посилається і на авторів із XVI ст. Серед них, зокрема, Андреас Баччі⁴ (Andrea Vacci) Джироламо Кардано⁵ (Girolamo Cardano) та Андреас Чезальпіно⁶ (Andrea Cesalpino). Так, Е. Сикст працював не лише з «базовими» античними творами, але й постійно слідкував за оновленнями в дослідженнях по медицині. Звичайно ж, майже всі згадувані автори з XVI ст. це італійці, що можна пояснити навчанням Е. Сикста в Падуї, де він, швидше за все, мав змогу детальніше ознайомитись із великою кількістю нових праць. Доволі красномовною є згадка Е. Сикста про лікаря з XVI ст. Габрієля Фаллопія (Gabriele Falloppio): «Фалопій, не тільки медик безсмертної слави, але такий, який рівняється до давніх старих філософів»

³ До рядка «інше/важко визначити» належать ті праці, авторів яких важко визначити, або якщо лише один цитований автор походить із цієї місцевості.

⁴ Андреас Баччі (1528–1600) – італійський філософ, лікар та професор ботаніки в Римському університеті. Написав низку важливих досліджень, серед яких дослідження про термальні води (Crespi, 1963).

⁵ Джироламо Кардано (1501–1576) – італійський філософ та медик, найбільш відомий своїми працями з фізики та математики. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/;3883190>

⁶ Андреас Чезальпіно (1519–1603) – флорентійський лікар, філософ і ботанік. (Huxley & Humphries, 2009, s. 63–65).

(Syxt, 1780, s. 200). Так, Е. Сикст мав велику повагу і до лікарів своєї епохи, навіть прирівнюючи деяких із них до античних філософів. У своїй книжці Е. Сикст також декілька разів посилається на релігійні християнські тексти, зокрема на псалми. В усіх випадках це зроблено для того, щоб закінчити або розпочати розділ цитатою з релігійного тексту.

Якщо говорити про те, на кого з авторів Е. Сикст посилається найбільше, то методом контент-аналізу вдалось отримати певні дані (табл. 3).

Таблиця 3

Автор	К-ть посилань
Гален	32
Арістотель	24
Гіппократ	20
Сенека	6
Пліній	6
Авіценна	5
Плутарх	5
Аверроес	4
Вітрувій	4

Джерело: авторське опрацювання.

Отже, великий відрив від інших за кількістю цитувань та посилань мають Гален, Арістотель та Гіппократ. На Арістотеля Е. Сикст найбільше посилається в першій частині своєї книжки, в якій розглядається загальне походження води та її властивості. Крім цього, один із розділів книжки «Про теплиці в Шклі» називається «Дві думки Арістотеля про початок вод» (Syxt, 1780, s. 13–20), в якому Е. Сикст практично постійно посилається на тексти Арістотеля і коментує їх.

Однак, якщо брати до уваги розділи з практичними порадами, в яких Е. Сикст описує способи лікування різних хвороб і навіть прямо в тексті виписує рецепти, то можна прослідкувати, що найбільша кількість посилань – на Галена. Це теж не дивно, бо в час, коли Е. Сикст писав свої праці, в європейській медицині все ще дуже стійкою була «система Галена», в якій працювали більшість тогочасних лікарів. І хоча Гален був античним медиком, більшість його праць відкрили та почали активно вивчати саме в ранньомодерний період, стверджуючи, що він охопив практично всі питання, пов'язані з медициною, і майже нічого не залишив поза увагою (Lindemann, 1999, p. 67–68).

Якщо коротко, то основою системи Галена був поділ практично всього в природі на чотири елементи: вогонь, вода, повітря та земля. І вже зважаючи на те, з якого елемента походить хвороба, яка вразила організм людини, можна зробити висновок, яким елементом її можна побороти (Lindemann, 1999, p. 67–68). Е. Сикст у тексті дуже детально описує, як він це розуміє: «Людські тіла, і навіть тіла тварин, складаються з чотирьох елементів: з вогню або тепла, з вітру, з води і землі. Кожен елемент окрему властивість має; що вогонь є теплий і сухий, вітер теплий і вологий, вода зимна і волога, земля зимна і суха. І з цих чотирьох елементів тіло людське є складене. Потреба є існувати і жити так, щоб ті елементи між собою були помірковані, і щоб холод тепла не згасив, або щоб тепло так не зайнялось, що дощенту всього зимного не винищило, і самого чоловіка не спалило» (Syxt, 1780, s. 215).

Окрім цього, за концепцією Галена, в тілі кожної людини є унікальне поєднання цих чотирьох елементів, за яким усіх людей можна поділити за чотирма темпераментами: холерики, сангвініки, флегматики і меланхоліки (Lindemann, 1999, p. 69). У своїй книжці Е. Сикст не описує цей поділ, однак із тексту стає зрозуміло, що він також працював у парадигмі «темпераментів». Про це свідчить частина згадка про темпераменти, при описі окремих захворювань, як, наприклад, у цьому уривку: «А якщо прийде до цієї води меланхолік, який має хворобу через вологість меланхолічну ... нехай прийме перед цим пігулки» (Syxt, 1780, s. 246).

Також у системі Галена були три найважливіші органи: серце, мозок та печінка. Кожен із цих органів керував певною групою інших, менш важливих органів у тілі й відповідав за ті чи інші функції в організмі (Lindemann, 1999, p. 69). У цьому випадку Е. Сикст також повністю підпорядковується системі Галена, розглядаючи кожну окрему хворобу зажаючи на те, котрий з найважливіших органів вона пошкоджує.

Отже, концепції і система Галена були основоположними в медичній практиці Е. Сикста. Це цілком зрозуміло, бо він навчався медицини в Західній Європі, а «галенізм» остаточно занепав лише вкінці XVIII ст. (Lindemann, 1999, p. 70). А така тривалість існування Галенової системи пояснюється тим, що вона доволі зручно і логічно трактувала роботу людських органів, а також виявилась доволі адаптивною і змогла відповідати на виклики часу протягом багатьох століть.

Рекомендації Е. Сикста щодо вживання води зі Шкла. Третя частина книжки «Про теплиці в Шклі», на відміну від двох попередніх, містить велику кількість практичних порад від автора щодо того, як можна вживати воду зі Шкла, при яких хворобах вона найкраще допомагає, а при яких шкодить, яким людям вона може допомогти, а яким ні тощо. Однак розпочинає Е. Сикст із роздумів про те, як взагалі люди дізнались про цілющі властивості цієї води, стверджуючи, що навіть жителі в Шклі нічого не змогли йому про це розповісти (Syxt, 1780, s. 207). Можемо припустити, що Е. Сикст особисто відвідав Шкло, щоб дослідити історію цього термального басейну, але від місцевого населення особливої інформації не отримав. Тут йому допоміг вже згадуваний В. Очко, який в своїй праці про теплиці написав: «Наші Яворовські [води – Я-Ю. М.] паршиві шкапи⁷ вказали» (Oczko, 1578, s. 12). Із контексту видно, що часто цілющі властивості термальних вод виявляли цілком випадково, наприклад, коли в них заходили хворі тварини, які після певного часу перебування у воді починали одужувати. Надаючи схожі приклади виявлення термальних басейнів у інших краях, Е. Сикст стверджує, що цілющі властивості термальних вод можна знайти лише способом «експірієнції», або, як він це пояснює простими словами, «знайти так, як сліпа курка знаходить зерно».

Проаналізувавши властивості води і територію, через яку вона проходить, Е. Сикст робить висновок, що основні мінерали у воді – це сірка і частково селітра. Як сірка, так і селітра мають такі властивості, що ще більше розпалюють вогонь і висушують вологість. Так, згідно з уявленнями Галена, вода зі Шкла була найбільш корисною для лікування хвороб, пов'язаних із надлишком холоду або вологості в організмі. Однак для хвороб із надлишком «гарячої» природи, таких як лихоманка, її вживання вважалося небезпечним. Сьогодні ці класифікації хвороб не мають

⁷ Шкапа – зморений, слабосилий, худий кінь.

наукового обґрунтування, але історичні принципи Галена відображають тогочасне розуміння балансу елементів і впливу лікувальних вод на організм.

Основні способи вживання води зі Шкла, за Е. Сикстом: пиття, купання, струнення⁸, лікування паром та використання грязюки. На кожен спосіб Е. Сикст описує хвороби, які найкраще можуть бути ним поліковані. Ось один із прикладів порад щодо вживання води від автора: «Ця вода може бути допоміжна, якщо щось пищить у вухах або є глухість, що може бути через зимну вологість, або вітер або якийсь шум. А то можна полікувати, чинячи *stillicidium*⁹, тобто зверху струмінь або капання на голову. Це ж може допомогти, коли голова довго болить ... і якщо хтось має слабку пам'ять і швидко забуває» (Syxt, 1780, s. 222–223). Е. Сикст детально описує прийом термальних ванн, враховуючи час перебування у воді, температуру та харчові рекомендації після процедури.

Особливу увагу Е. Сикст звертає і на те, люди якого віку і будови тіла можуть вживати термальну воду: «Тому лікарю необхідно розуміти, що ця вода може бути більше шкідлива, ніж корисна для ослаблених старців, тому що в них не так багато природного тепла, яке вода зі Шкла може легкою заглушити і погасити своєю сильнішою теплою. Як на лампу, що вже догорає, швидко налити багато олії, то вона швидше згасне аніж розгориться» (Syxt, 1780, s. 234). Сучасна медицина підтверджує, що літні люди та ослаблені пацієнти можуть бути чутливими до впливу гарячої води, але це пояснюється насамперед фізіологічними особливостями організму, зокрема зниженою здатністю до терморегуляції та підвищеним навантаженням на серцево-судинну систему. Тому надмірно гаряча вода дійсно може становити певний ризик для таких пацієнтів, проте не через брак «природного тепла», а через обмежені можливості організму підтримувати стабільну температуру.

Книжка «Про теплиці в Шклі» також дуже багата на різні медичні рецепти, які прямо в тексті прописує Е. Сикст. Ось, наприклад, що він радить приймати тим, у кого після купання у воді розпочалась лихоманка: «Візьми сироп із соку огірочника, цикорію, фіалки у простій формі (по пів унції кожного), додай воду або відвар фіалки, цикорію, огірочника (по одній унції кожного). Змішай для приготування сиропу. Приймеш його і зранку і після обіду в п'ятій або шостій годині» (Syxt, 1780, s. 263). Цей рецепт був призначений для полегшення симптомів лихоманки після купання, як частина бальнеологічної терапії Е. Сикста.

Доволі красномовним є і один уривок, у якому Е. Сикст радить використовувати клізму перед прийомом термальної ванни, і пише про те, як її можна створити власноруч: «Клізму, якщо хтось заможній і має при собі аптекаря, за описом лікаря легко взяти. А якщо хтось такого достатку не має, то не важко зробити таким [способом – *Я.-Ю. М.*], який зараз опишу для бідніших: візьми поливку з телятини, або з курки або з м'яса яловичого, візьми півкварту журу¹⁰ і примішай до тих поливок. Якщо страждає від мокротиння, додайте до такого супу одну-дві ложки прісного меду. Спочатку треба зварити в тому журі або поливці мелений кмін, або також фенхель італійський і домашній. Можеш також додати трохи оливкової олії, а якщо нема її, то

⁸ Судячи з опису самого Е. Сикста, це прийняття душу.

⁹ З латини – «обливання, скроплення».

¹⁰ Жур – закваска з хлібного або житнього чи вівсяного борошна.

трохи масла і жовток з яйця. То добре змішавши, матимеш клізму, яку треба вжити перед тим як у ванну зайдеш» (Syxt, 1780, s. 243).

Детальний опис усіх основних способів вживання води зі Шкла, розгляд можливих побічних ефектів, надання порад щодо лікування хвороб і навіть зазначення того, які ліки і коли вживати, додають великої практичної цінності праці Е. Сикста, певною мірою перетворюючи її на домашню книжку із лікування. Важливою є і просвітницька функція книжки, оскільки автор, використовуючи просту мову та зрозумілі порівняння, пояснює складні медичні процеси. Наприклад, Е. Сикст описує, як певні хвороби потрапляють в організм через зовнішні впливи або дисбаланс «гарячих» і «холодних» властивостей тіла, що базується на уявленнях тогочасної медицини. Він також обґрунтовує, чому обрані методи лікування є найбільш ефективними. Це робило книжку доступною для читача, який не мав спеціалізованих медичних знань, і дозволяло йому краще зрозуміти походження хвороби та методи її лікування.

Еразм Сикст про жінок. Практично увесь текст книжки «Про теплиці в Шклі» сформований так, що автор узагальнено звертається до людей, розповідаючи їм про переваги та недоліки користування термальними водами. Однак у тексті присутні й такі моменти, коли Е. Сикст пише виключно про жінок і про особливості вживання ними термальних вод. Одна з таких згадок була у розділі, в якому автор описував, як люди дізнавались про властивості термальних вод. Зокрема, одна з історій, яку Е. Сикст навів як приклад, була такою: «Одна жінка, яка мала уплави¹¹ (як їх називають), аж витекла і висохла, і чоловікові своєму була огидна (хоч і без цього жінки є досить огидними істотами). Захотіла тоді втопитись в термальному басейні (який до того не використовувала для свого здоров'я), але їй це не вдавалось через те, що вода була мілкою. І так їй сталося, що купалась довго щоб втопитись, а через декілька годин вийшла свіжішою та здоровішою. І купаючись так кожного дня повністю здоровою стала, а потім і інші хвороби людям лікувати почала, що навіть зараз ця вода є досить дорогою» (Syxt, 1780, s. 206–207). Окрім самої історії тут цікавим є і те, що Е. Сикст додатково сам від себе окреслив жінок як «досить огидних істот», що було доволі поширено в цей час через стереотипне сприйняття жіночої тілесності, як чогось, що в своїй основі мало природню гріховність та спокусу диявола (Гошко, 2020).

Ренесансне розуміння жінки впливало з двох ідеологій: першою була християнська, за якою жінку ототожнювали з Євою. Згідно з нею, страждання жінки під час менструації та пологів було накладено Богом за її гріхопадіння. Другою ідеологією була аристотелівсько-галенічна. За нею жінка вважалася неповноцінним або недосконалим чоловіком (Hoshko, 2023, p. 73).

Ще раз до теми впливу термальних вод на жінок, Е. Сикст звертається, описуючи те, з чим жінкам може допомогти саме вода з Шкла. Автор зокрема вказує, що якщо у жінки забруднена та ослаблена від вологи матка, або «не щомісяця то виходить, що за їх природою мало б виходити», то купання у воді зі Шкла допоможе позбутись надмірної вологості та забрудненості. А якщо через забрудненість та вологість матка є неплодною, то від купання у такій воді стане більш здоровою та зможе понести плід. До цієї тези автор додає слова: «це сам засвідчив». Протягом всієї книжки Е. Сикст декілька разів писав, що «сам засвідчив» про окремі способи лікування, і завжди

¹¹ Уплави (upawy) – сильні виділення з жіночих статевих органів.

це йшлося про те, як він лікував сам себе або когось зі своєї родини. З цього можна припустити, що термальними водами лікувалась і дружина Е. Сикста, після чого їй вдалось завагітніти¹².

Забрудненість та вологість матки автор вважає тим симптомом, який не тільки робить матку безплідною, але й призводить до величезної кількості інших хвороб. Один із найкращих способів вживання води зі Шкла для боротьби з цією проблемою Е. Сикст вважає так зване «паріння» або «куріння», коли пацієнт лікується не самою термальною водою, а саме паром від води. Для цього потрібно нагріти воду, намішати у неї глини та посадити пацієнта перед паром, при чому виготовити для цього навіть окрему конструкцію, яку доктор медицини описує так: «...нехай сидить на стільчику з діркою, і зі всьуди хай накриється, щоб ця пара нікуди не виходила. А щоб ще краще пара до тих місць хворих доходила, треба дати токарю виточити з дерева над тою паром довгі лійки, одна з яких широка і розлога як кришка, яка б могла накрити горщик з гарячою водою зі Шкла, а біля неї має бути тонка лійка, щоб через неї пара перетікала до тих [хворих – *Я.-Ю. М.*] місць» (Syxt, 1780, s. 206–207). Щоб лікування паром найкраще допомогло, Е. Сикст рекомендує сидіти над нею або з самого ранку, або ближче до вечора, близько 6 години. І якщо жінка, яка вживає лікування через пару, після тривалого «паріння» почне відчувати сірчаний запах – значить вона ще може народити дітей і вже йде на поправку.

У тогочасних польських «зельніках» лікарі також рекомендують жінкам звертати особливу увагу на свою гігієну і часто відвідувати гарячі лазні. Наприклад, польський ботанік XVII ст. Стефан Фаліміж (Falimirz Stefan) стверджував, що вагітним жінкам за десять днів до пологів потрібно кожного дня обов'язково відвідувати лазні і сидіти у ванні з теплою водою до пояса, додаючи у воду різні трави, такі як ромашка чи чорна троянда (Hoshko, 2023, p. 73).

У своїй книжці Е. Сикст окремо розкриває тему викидня у жінки, пишучи таке: «І якщо якась [жінка – *Я.-Ю. М.*] звикла до передчасної втрати плоду, тоді заварка з цієї води є набагато кориснішою ніж всі інші заварки, які нерозумно вживають баби» (Syxt, 1780, s. 228). Тут автор вперше розглядає тему самолікування жінок і лікування різними сторонніми методами, однак пізніше це питання починає порушуватись у нього набагато гостріше. Пишучи про викидень, автор не лише звертає увагу на позитивні сторони вживання води зі Шкла, але й про те, як ця вода може заподіяти непоправної шкоди при неправильному використанні: «вагітні жінки не повинні їздити до цієї води [для купання – *Я.-Ю. М.*], щоб передчасно не втратити плід» (Syxt, 1780, s. 234).

Питання втрати плоду часто фігурувало в працях тогочасних медиків, які писали про здоров'я жінок. При цьому такі автори писали не лише про те, як запобігти викидню, але й про те, як його спровокувати. Зокрема вже згадуваний мною С. Фаліміж у своїй праці надавав детальні рекомендації щодо того, які трави можна заварювати, щоб спровокувати викидень (Falimirz, 1534, s. 294). Слова Е. Сикста про те, що вода зі Шкла може призвести до втрати плоду, можна розглядати як натяк на можливість регулювання народжуваності. Оскільки в ті часи було важко встановити, чи викидень

¹² Б. Зиморович (B. Zimorowicz) пише, що син Е. Сикста Томаш помер у 1631 р., у час свого навчання в університеті в дуже молодому віці. На той час самому Еразму було приблизно 60 років, що може свідчити про те, що він став батьком доволі пізно (Зиморович, с. 171).

був штучно спровокований, жінок не могли карати за це, як за дітовбивство (Hoshko, 2023, s. 73).

Підсумовуючи всі згадки Е. Сикста про жінок, можна прослідкувати, що зазвичай він звертає увагу саме на фізіологічні особливості жінки, і розглядає те, як вода може вплинути на здатність жінки народити дитину. Крім цього, в тексті Е. Сикста прослідковується традиційне для середньовічного та ранньомодерного періоду ставлення до жінки, як до «бруднішої» та в певній мірі менш розумної статі, у порівнянні з чоловіком. Однак була тема, яка особливо зачіпала доктора медицини і теж була безпосередньо пов'язана з жінками. І це тема баб-ворожок, яким Е. Сикст присвятив декілька сторінок в одному з розділів.

Ставлення Е. Сикста до знахарства та народної медицини. Пишучи про лікування окремих хвороб водою зі Шкла, Е. Сикст наголошує на тому, що дуже часто люди звертаються за порадою не до фахових лікарів, а до різних жінок-ворожок, які нібито вміють лікувати. «Бо мало знайдеться будинків, і мало жінок, які не вірять тим бабам, що покривають свої гріхи гарними і святими словами (так і диявол людям, під плащиком цноти і боязні свої нецоти ховає)» (Syxt, 1780, s. 402). Помітно, що в цьому уривку автор знову в не дуже доброму контексті згадує жінок, говорячи про них як про тих, хто найчастіше користується послугами «баб». На той час терміном «баба», який постійно використовує Е. Сикст, називали жінок, які зазвичай були повитухами в місцевості свого проживання (Жайворонок, 2006, с. 20–22). Баби-повитухи, окрім свого прямого призначення, дуже часто виконували знахарські функції, проганяли нечисту силу та прокляття, що сприймалось цілком нормально на східноєвропейських теренах завдяки живучій язичницькій традиції (Боряк, 2003, с. 257).

Уривок, пов'язаний з бабами, особливо цікавий тим, що Е. Сикст чи не вперше у книжці звертається не до давніх античних авторів, а до християнської віри, а в продовженні тексту робить справжній хрестовий похід проти баб-ворожок: «А бо жодної баби не бачив, яка старається людей вилікувати, і щоб свої лікарства надала, без шептання і мурчання якогось, яке, як я казав, від диявола походить» (Syxt, 1780, s. 401). Далі автор додає, що давні святи лікували словом Бога, в той час як баби нашіптують якісь закляття. Таке раптове звернення Е. Сикста до християнського контексту, а також протиставлення поведінки баб-ворожок поведінці святих, можна сприйняти за бажання доктора медицини надати їм відьомських якостей.

Що цікаво, на території Речі Посполитої судових записів про справи проти жінок-знахарок було набагато менше, ніж у Західній Європі, де між 1450-ми і 1700-ми роками маже 40 тис. повитух були звинувачені у відьомстві (Боряк, 2003, с. 250). Цілком можливо, що Е. Сикст, якому вдалось певний час навчатись в Італії, бачив як там борються з відьмами і хотів перенести такі методики на рідні землі. Проте його критичні висловлювання щодо знахарок і «баб» можуть також відображати професійне невдоволення лікаря дилетантизмом у медицині. «Комусь може здатись, що я відійшов від теми, але мені шкода наших країв, які до такого дійшли» (Syxt, 1780, s. 402), – писав Е. Сикст, виражаючи своє розчарування з приводу поширення невизначених методів лікування на теренах Речі Посполитої. Це підкреслює його прагнення до утвердження наукових підходів у медицині та боротьби з непрофесійними практиками.

«Баби не знають ні науки жодної про людську природу, ні про силу і міць трав, ні про інші створені речі, лише якісь шептання, що від диявола походять» (Syxt, 1780, s. 401). У цій частині тексту знову прослідковується і певна образа автора трактату, бо

він наголошує, що «баби» немає жодних знань про природу і про те, як лікувати, але люди все одно до них ходять. Однак потрібно розуміти, що для пересічної людини, яка за фінансовим станом не могла дозволити собі лікування у фахового лікаря, знахарство та лікування у «баб» було чи не єдиним способом боротьби з різними хворобами та життєвими негараздами (Боряк, 2003, с. 250).

Такі негативні випадки Е. Сикста в сторону баб-знахарок є цілком зрозумілими і можуть мати у собі декілька причин. Передусім, Е. Сикст хотів захистити репутацію професійних лікарів, борючись проти тих, хто надавав медичні послуги без належної освіти. Крім цього, він міг бачити в знахарках своїх конкурентів, бо їхні методи лікування, що часто базувалися на традиційних віруваннях та натуральних засобах, могли вважатися ефективними або більш прийнятними деякими верствами населення, на відміну від більш складних і дорогих медичних процедур, які пропонували освічені лікарі.

Ковтун або гостець. Закінчуючи тему зі знахарками, Е. Сикст підсумував, що їхні поради не лише не допомагають пацієнту, але й дуже часто можуть йому нашкодити або навіть вплинути на розвиток у нього нових хвороб. Як приклад, автор розповідає про дуже поширену на той час хворобу ковтун¹³, або гостець, як його називали на українських теренах. Про це захворювання писав Гійом де Боплан (Guillaume Levasseur de Beauplan) у своєму описі України, називаючи його дуже поширеним серед козаків (Боплан, 1990, с. 84). У 1617 р. у книжці «Про теплиці в Шклі» Е. Сикст називає ковтун новою і тяжкою хворобою, яка, за його словами, спочатку була поширена лише в Бещадах¹⁴ на Покутті, а протягом 30-ти останніх років сильно поширилась і на інші Руські землі. І справді, якщо про більшість хвороб Е. Сикст пише загально, то для ковтуна та сифілісу він виділив аж два великих окремих розділи, що може продемонструвати, наскільки серйозно він ставився до цих захворювань. Саму хворобу він описував, як певну матерію, гарячу за своїм походженням, схожу на олово, що вкриває волосся людини. За описом, на вигляд ковтун був такий: «... у чоловіків схожий на роги, а у жінок як чеpecь або ямульки¹⁵ турецькі» (Syxt, 1780, s. 402).

Говорячи про боротьбу з ковтуном, Е. Сикст вказує, що найбільша проблема полягає у тому, що медики не сильно хочуть мати справу з цим захворюванням, а пацієнти не хочуть звертатись до лікарів, бо вважають, що ті не зможуть їхвилікувати. Водночас, люди з ковтуном набагато частіше звертаються до нетрадиційної медицини, в образі вже відомих нам «баб». Е. Сикст, звичайно, радикально з цим не погоджується, пояснюючи свою думку так: «...бо якщо невиліковна та хвороба, то її ніхтовилікувати не може, ані баба, ані ми медики» (Syxt, 1780, s. 401). Г. де Боплан, перебуваючи серед козаків, також писав про те, що вони вважають ковтун невиліковною хворобою (Боплан, 1990, с. 84).

Еразм Сикст розповідає, що знахарки зазвичай пояснюють людям цю хворобу, як тварину, яку потрібно задобрювати і давати їй те, що вона хоче. «І стається часто в тих людей, які мають ковтун, таке, що їм хочеться вина, і вони його п'ють. І якщо після нього жодного болю не чують, кажуть так: "полюбив гостець вино!" І вже після

¹³ Ковтун (або гостець) – хвороба шкіри в людей на голові та в коней під гривною, при якій волосся сплутується й злипається.

¹⁴ Західна частина східних Бескидів.

¹⁵ Ямулька – маленька кругла шапочка, що закриває лише верхню частину голови, хустка.

того буде пити вино день в день. І так п'є кожного дня і впивається наприкрість своїй природі (бо кожна збиткова річ має ставати огидною)» (Syxt, 1780, s. 402).

Зображення ковтуна в селян Київської області. (Джерело: Фліз, 1996).

Так, Е. Сикст звернув увагу, що нетрадиційні методи лікування не лише ніяк не допомагають побороти хворобу, але й можуть розвинути у людини інші супутні хвороби, зокрема алкоголізм. І справді, в тогочасному суспільстві існувало переконання, що в основі цієї хвороби є злий дух, якого потрібно «задобрити» правильною поведінкою, щоб він перестав нести небезпеку (Дидик-Меуш, 2008, с. 260–262). Крім цього, в народній медицині існували свої способи діагностики ковтуна: пацієнту вистригали волосся в кількох місцях і, загорнувши в папір, носили деякий час біля серця. Якщо волосся збивалось, то це означало, що в людини розвивається ковтун (Болтарович, 1990, с. 33).

Що цікаво, Г. де Боплан, пишучи про ковтун, також згадує «баб»: «Кажуть також, що старі баби, як вони називають [літніх жінок – Я.-Ю. М.], отруюють людей і передають їм цю недугу, даючи їсти якісь короваї хліба, а інші – через запах гарячої води» (Боплан, 1990, с. 84). Отож, через доволі містичні уявлення про цю хворобу,

яку на той час порівнювали то з твариною, то з якимось підселеним гостем, біля неї часто з'являється, то в доброму то в поганому контексті, інший напівмістичний персонаж – баба-знахарка.

Еразм Сикст, закінчивши опис нетрадиційних методів боротьби з ковтуном, повертається до теми термальних вод зі Шкла і зазначає, що через «гарячу природу хвороби» лікувати її цими водами марно, як «прикладати вогонь до вогню». Автор визнає, що на його час не існує перевіреного методу лікування ковтуна, і додає, що можливо, колись напише окрему працю на цю тему: «Але достатньо вже про гостець. Може Пан Бог допоможе, і про нього [колись – *Я.-Ю. М.*] напишу» (Syxt, 1780, s. 407). І справді, через деякий час після книжки про Шкло Е. Сикст написав окрему книжку про ковтун «*Commentarius in librum Herculis Saxoniae de plica polonica*», однак до наших днів ця книжка, ймовірно, не збереглась (Gasiorowski & Kapral, 2009–2010).

Отже, із розділу про ковтун можна помітити, що в своїй книжці Е. Сикст не завжди зосереджувався на основній темі, а інколи просто використовував її сторінки для висловлення власних думок про ті чи інші процеси, що його непокоїли, як от у ситуації з нетрадиційною медициною та знахарками.

Сифіліс. Інша хвороба, про яку Е. Сикст також написав цілий розділ, це сифіліс, або франца, як автор називає її у тексті. На той час у Європі сифіліс називали «французькою хворобою», тому франца це той скорочений відповідник назви, який використовували на території Речі Посполитої (Lindemann, 1999, p. 52). Вважається, що хвороба була завезений в Європу після експедиції Христофора Колумба (Cristóbal Colón) з Америки, хоча існують й інші теорії щодо її походження. Перші задокументовані спалахи сифілісу відбулися в Італії в 1494–1495 рр. під час облоги Неаполя. Згодом хвороба поширилася по всій Європі. У Польщі сифіліс почав поширюватися на початку XVI ст. Саме в цей період хвороба стала великою проблемою для медиків, оскільки вони стикнулися з новою, раніше невідомою недугою, для лікування якої не було розроблено ефективних методів (Kubicki, 2013, p. 38).

Чому Е. Сикст вирішив звернути окрему увагу на ковтун та сифіліс, також пояснено у тексті: «...[це – *Я.-Ю. М.*] дві великі і незнані хвороби, які здійснюють нестримну жорстокість над людським народом цього часу» (Syxt, 1780, s. 306). Отож, така увага була пов'язана з тим, що хвороби були досить нові, доволі поширені, і серед лікарів не було чітких і усталених знань про те, як їх лікувати.

Якщо порівнювати риторику Е. Сикста в тексті про ковтун і в тексті про сифіліс, то можна помітити явну розбіжність. Про те, як можна лікувати ковтун автор пише впевненіше, та і швидше за все, як боротись із цією хворобою він знав краще, оскільки пізніше написав про неї цілу книжку. Водночас пишучи про сифіліс, доктор медицини здається доволі розгубленим і часто звертає увагу на те, що сифіліс може вражати різні органи, через що методи його лікування можуть сильно залежати від того, що вражене у пацієнта.

Еразм Сикст практично одразу переходить до того, чи можуть якось допомогти термальні води людям, котрі хворі на сифіліс. Передусім автор посилається на вже згаданого лікаря В. Очка, який у 1581 р. написав першу в Польщі книжку про цю хворобу (Kubicki, 2013, p. 38). У ній автор описує хворобу так: «...придворна хвороба, не є чимось іншим, ніж надлишок шкідливої речовини в тілі людини, що роз'їдає печінку і нутрощі, тіло від цього виходить з ладу і руйнується внаслідок порушення

природного порядку, і, з розповсюдженням цієї зарази, руйнуються також і життєві сили, призводячи до дивних випадків» (Oczko, 1881, s. 2).

Еразм Сикст, посилаючись на В. Очка, звертає особливу увагу на його слова про те, що жодна термальна вода не допоможе у боротьбі з сифілісом, бо «істота» цієї хвороби засідає надто глибоко в організмі людини. Крім цієї праці, Е. Сикст також узагальнено посилається на праці Г. Фаллопія¹⁶ (Gabriele Falloppio), в яких той стверджував, що пиття термальних вод може допомогти побороти сифіліс. «Однак ця думка Фаллопія є нічим не підтверджена, через що можемо йому не вірити» (Syxt, 1780, s. 308), – із цих слів Е. Сикста можемо зрозуміти, що він ставився критично до текстів, які вивчав, тому міг навіть не погоджуватись із відомими лікарями свого часу.

Особиста думка Е. Сикста, на основі його спостережень, полягає у тому, що вода зі Шкла може допомогти залікувати ускладнення, які приносить сифіліс. Зокрема, купання у воді зі Шкла допомагає при гонореї, а грязь із цієї води допомагає при пухлинах, які залишає сифіліс, а також якщо є лишай або короста. Однак Е. Сикст стверджує, що саму «істоту» сифілісу вода не переможе. Крім цього, доктор медицини звертає увагу на те, що вода зі Шкла може навіть погіршити стан хворого на сифіліс, тому робить таке попередження: «...щоб вони [хворі – Я.-Ю. М.] не вчинили собі ще більшої хвороби, і тій воді злої слави – хай краще вдаються до інших лікарств, як до дерева *lignum sanctum*» (Syxt, 1780, s. 309). Дерево, про яке пише Е. Сикст, має назву гваяк, і його імпортували в Європу з Еспаньйоли¹⁷. В XVI–XVII ст. із цього дерева робили відвари, якими лікували хворих на сифіліс. В. Очко в своїй праці також дуже хвалить лікування сифілісу відварами з гваяку: «...[дерево – Я.-Ю. М.] швидко допомагає позбутися хвороби; не тільки сифілісної, але й усіх інших хвороб, так що люди використовують його, бо це найбільший і найнадійніший засіб у довготривалих хворобах, а інші ліки лише затримують їх лікування» (Oczko, 1881, s. 62).

Цікаво, що більш ефективним і популярним на той час вважалося лікування ртуттю (Lindemann, 1999, p. 57). Однак у своїй книжці Е. Сикст взагалі нічого не згадує про це. Швидше за все, тут Е. Сикст знову користується інформацією з книжки В. Очка, який застерігав від надмірного використання ртуті при лікуванні сифілісу, бо, за його словами, вона може так розпалити організм, що вже нічого не врятує (Oczko, 1881, s. 55).

Еразм Сикст зауважує, що сифіліс також походить від вогню, тому і «вогняною» водою зі Шкла його не виведеш, а можна лише сильніше розпалити. «А хто хоче собі на майбутнє причинити хвороби і найперші частини тіла, такі як мозок, покусувати, той може використовувати і “паріння”, і мазання і пластирі» (Syxt, 1780, s. 309), – з такою іронією автор описує те, до чого може привести неправильне використання води при таких важких хворобах, як сифіліс.

Загалом, із частини про сифіліс можна зробити висновок, що Е. Сикст, як справжній лікар, дотримувався принципу Гіпократата – «не нашкодь», тому й так багато написав про можливі негативні наслідки вживання води для хворої людини. Він підкреслював важливість консультації з лікарем перед вживанням цієї води, щоб уникнути потенційної шкоди. Наприкінці розповіді про сифіліс автор особливо наголошує на

¹⁶ Габрієло Фаллопій (1523–1562) – італійський лікар і анатом епохи відродження. Здійснив низку відкриттів з анатомії. Керував кафедрою анатомії в університеті в Падуї.

¹⁷ На той час так називали острів Гаїті.

необхідності професійного медичного нагляду і додає: «А якщо Лікаря будеш слухати, ні на воду не будеш нарікати, ні нових болей і хвороб собі не заробиш» (Suxh, 1780, s. 400). Цей підхід демонструє глибоке розуміння автором відповідальності лікаря перед пацієнтом і прагнення уникнути будь-якої шкоди.

Отже, можемо підсумувати, що трактат «Про теплиці в Шклі» Е. Сикста є цінним історичним джерелом, що не лише надає детальну інформацію про тогочасні медичні практики, але й може багато розповісти про самого автора та суспільство, в якому він проживав. Твір наповнений масивом інформації про те, як використовувати воду з термального басейну у Шклі в лікувальних цілях, із детальним і покроковим розглядом кожного етапу такого лікування, до чого автор додає рекомендації із прийому ліків чи навіть виписує повні рецепти. Також слід зауважити, що трактат побудований за системою «від загального до конкретного», тому містить багато корисних відомостей не лише про термальні води в Шклі, але й про загальне походження води.

Ця праця також свідчить про розвиток науки у Львові та її інтеграцію у загальноєвропейський контекст наукових досліджень. Львів, як один із головних центрів наукової думки на українських землях на той час, мав змогу активно долучатись до медичних та інтелектуальних трендів. Е. Сикст, будучи частиною львівського наукового середовища, демонструє, що місцеві науковці й лікарі мали доступ до передових знань та досліджень Європи. Крім того, трактат Е. Сикста свідчить про те, що львівські патриції, крім міських справ, активно цікавилися й наукою, що відображає їхню залученість у європейські інтелектуальні течії. Медична праця Е. Сикста показує ширші інтереси міської еліти, яка прагнула бути в руслі провідних тенденцій розвитку науки і медицини у Західній Європі.

Книжка «Про теплиці в Шклі» дає змогу нам подивитись на тогочасні хвороби очима тогочасного лікаря. Це можливо завдяки тому, що автор не лише дає рекомендації щодо лікування хвороб, але й пояснює, чим він керується при наданні тої чи іншої поради та які виклики бачить перед собою. З тексту стає зрозуміло, що він розрахований для більш широкої аудиторії, оскільки у ній доктор медицини пише доволі простою мовою, а якісь важкі процеси чи поняття пояснює через порівняння та метафори. Таким чином, мета праці полягала у тому, щоб не лише порадити чи полікувати, але й щоб навчити.

Текст розкриває Е. Сикста як вченого, який дуже активно зацікавлений в медичній тематиці. Доктор медицини демонструє значну обізнаність, оскільки його робота багата на посилання на давніх авторів, а також вміщує оцінку сучасних йому медичних практик. Він не лише використовує традиційні погляди, але й доповнює їх власними дослідженнями та спостереженнями. Крім цього, ця праця певною мірою стала майданчиком, де Е. Сикст частково висловлював і власні переживання щодо різних проблем у суспільстві, які його хвилювали.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Болтарович, З. (1990). *Народна медицина українців*. Київ: Наук. думка.

Боплан, Г. Л. де. (1990). *Опис України* (Я. І. Кравець, З. П. Борисюк, пер. з фр.). Київ.

Боряк, О. (2003). Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі. *Соціум: альманах соціальної історії*, 3, 249–262.

- Гошко, Т. (2020). *Правове становище жінок за німецьким міським правом на руських землях у XIV–першій пол. XVII ст.* <https://uamoderna.com/md/hoshko-women-in-law>
- Дидик-Меуш, Г. (2008). *Українська медицина. Історія назв.* Львів.
- Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури. Словник-довідник.* Київ: Довіра.
- Зиморович, Б. (2002). Потрійний Львів. *Leopolis Triplex* (Н. Царьова, пер. з лат.). Львів.
- Потимко, О. (2012). *Розвиток медицини у Львові в XIV–XVIII ст.: література, проблеми, дискусії.* Львів.
- Рутинський, М. (2014). Еразм Сикст як географ. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*, 47, 235–242.
- Шевченко-Савчинська, Л., Балашов, К. (2012). *Давня література: з полону стереотипів.* Київ: Медієвіст.
- Фліз, Д. П. Де ля. (1996). *Альбоми = D. P. De la Flise. Les Albums:* в 2 т., 1 Київ.
- Gasiorowski, S. & Kapral, M. (2009–2010). Sykst (Sikstus, Sixtus, Syxt, właściwie Mrzyglód) Erazm. W *Polski słownik biograficzny*, 46. Warszawa; Kraków. <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/erazm-sykst-ur-ok-1570-zm-1635-lekarz-rajca-wojt-lwowski-profesor-uj>
- Crespi, M. (1963). *Dizionario Biografico degli Italiani*, 5. Roma.
- Dowgiałło, J. (2015). Erazm Sykst i jego koncepcje hydrogeologiczne. *Przegląd Geologiczny*, 63(10/1), 683–687.
- Drukarnia Akademicka. (2013). *Zamosciopedia*. <https://zamosciopedia.pl/index.php/hasla-alfabetycznie/d/dk-dr/4072-drukarnia-akademicka>
- Dworzaczek, W. (1979). Ostroróg Jan h. Nałęcz. *Polski słownik biograficzny*, 24. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-ostorog-h-nalecz-1565-1622-wojewoda-poznanski-mowca-pisarz>
- Falimirz, S. (1534). *O ziołach y o mocy gich, o paleniu wodek z zioł, o oleykach przyprawianiu, o rzeczach zamorskich.* Kraków.
- Hoshko, T. (2023). The Legal Status of Pregnant Women. The Attitude Towards Women's Health and Pregnancy. In H. Komárková (Ed.), *Little (Big) Women. Summer School of Historical Sources for Family Research and Gender History: The Textbook.* Opava, 65–78.
- Kubicki, J. (2013). Historia kiły. *Puls Uczelni*, 7(3), 37–39.
- Kapral, M. (2010). *Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku.* Toruń.
- Lindemann, M. (1999). *Medicine and Society in Early Modern Europe. New Approaches to European History.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Muczkowski, J. (1849). *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849.* Cracoviae.
- Oczko, W. (1881). *Przymiot i Cieplice.* Warszawa.
- Oczko, W. (1578). *Przymiot i Cieplice.* Kraków.
- Skoczek, J. (1939). *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu.* Lwów.
- Syxt, E. (1617). *O cieplicach we Skle ksiąg troie.* Zamość.
- Syxt, E. (1780). *O cieplicach we Skle ksiąg troie.* 2 wyd. Warszawa.
- Zubrzycki, D. (1844). *Kronika miasta Lwowa.* Lwów.

REFERENCES

- Boltarovych, Z. (1990). *Narodna medytsyna ukraintsiv*. Kyiv: Nauk. dumka (in Ukrainian).
- Boplan, H. L. de. (1990). *Opys Ukrainy* (Ia. I. Kravets, & Z. P. Borysiuk, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).
- Boriak, O. (2003). Baba-povytukha v konteksti «poliuvannia na vidom»: ukrainsko-zakhidnoieuropeiski paraleli. *Sotsium: almanakh sotsialnoi istorii*, 3, 249–262 (in Ukrainian).
- Hoshko, T. (2020). *Pravove stanovyshche zhinok za nimetskim miskym pravom na ruskykh zemliakh u XIV – pershii pol. XVII st.* <https://uamoderna.com/md/hoshko-women-in-law> (in Ukrainian).
- Dydyk-Meush, H. (2008). *Ukrainska medytsyna. Istoriia nazv*. Lviv (in Ukrainian).
- Zhaivoronok, V. V. (2006). *Znaky ukrainskoi etnokultury. Slovnyk-dovidnyk*. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).
- Zymorovych, B. (2002). Potriinyi Lviv. *Leopolis Triplex* (N. Tsarova, Trans.). Lviv (in Ukrainian).
- Potymko, O. (2012). *Rozvytok medytsyny u Lvovi v XIV–XVIII st.: literatura, problemy, dyskusii*. Lviv (in Ukrainian).
- Rutynskyi, M. (2014). Erazm Sykst yak heohraf. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia heohrafichna*, 47, 235–242 (in Ukrainian).
- Fliz, D. P. De lia. (1996). *Albomy = D. P. De la Flise. Les Albums: v 2 t., 1 Kyiv* (in Ukrainian).
- Shevchenko-Savchynska, L., & Balashov, K. (2012). *Davnia literatura: z polonu stereotypiv*. Kyiv: Mediievist (in Ukrainian).
- Gasiorowski, S. & Kapral, M. (2009–2010). Sykst (Sikstus, Sixtus, Syxt, właściwie Mrzyglód) Erazm. W *Polski słownik biograficzny*, 46. Warszawa; Kraków. <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/erazm-sykst-ur-ok-1570-zm-1635-lekarz-rajca-wojt-lwowski-profesor-uj> (in Polish).
- Crespi, M. (1963). *Dizionario Biografico degli Italiani*, 5. Roma (in Italiano).
- Dowgiałło, J. (2015). Erazm Sykst i jego koncepcje hydrogeologiczne. *Przegląd Geologiczny*, 63(10/1), 683–687 (in Polish).
- Drukarnia Akademicka. (2013). *Zamosciopedia*. <https://zamosciopedia.pl/index.php/hasla-alfabetycznie/d/dk-dr/4072-drukarnia-akademicka> (in Polish).
- Dworzaczek, W. (1979). Ostroróg Jan h. Nałęcz. *Polski słownik biograficzny*, 24. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-ostorog-h-nalecz-1565-1622-wojewoda-poznanski-mowca-pisarz> (in Polish).
- Falimirz, S. (1534). *O ziołach y o mocy gich, o paleniu wodek z zioł, o oleykach przyprawianiu, o rzeczach zamorskich*. Kraków (in Polish).
- Hoshko, T. (2023). The Legal Status of Pregnant Women. The Attitude Towards Women's Health and Pregnancy. In H. Komárková (Ed.), *Little (Big) Women. Summer School of Historical Sources for Family Research and Gender History: The Textbook*. Opava, 65–78 (in English).
- Kubicki, J. (2013). Historia kiły. *Puls Uczelni*, 7(3), 37–39 (in Polish).
- Kapral, M. (2010). *Urządnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku*. Toruń (in Polish).
- Lindemann, M. (1999). *Medicine and Society in Early Modern Europe. New Approaches to European History*. Cambridge: Cambridge University Press (in English).

- Muczkowski, J. (1849). *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*. Cracoviae (in Latin).
- Oczko, W. (1881). *Przymiot i Cieplice*. Warszawa (in Polish).
- Oczko, W. (1578). *Przymiot i Cieplice*. Kraków (in Polish).
- Skoczek, J. (1939). *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu*. Lwów (in Polish).
- Syxt, E. (1617). *O cieplicach we Skle ksiąg troie*. Zamość (in Polish).
- Syxt, E. (1780). *O cieplicach we Skle ksiąg troie*. 2 wyd. Warszawa (in Polish).
- Zubrzycki, D. (1844). *Kronika miasta Lwowa*. Lwów (in Polish).

Yaroslav-Yurii MAKAR

PhD student of the Department of History

Humanitarian Department

Ukrainian Catholic University

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3641-7593>

e-mail: ymakar@ucu.edu.ua

THE BALNEOLOGICAL TREATISE OF ERASMUS SYXT «ON THE THERMAL WATERS IN SKLO»

Erasmus Syxt was a renowned 17th – century Lviv doctor whose work «On the Thermal Waters in Sklo»; made a significant contribution to the development of balneology and medical knowledge of the time. This article examines the treatise in which the author details the healing properties of thermal waters and methods of their use for treating various diseases. The article analyzes the content of the treatise, including recommendations for the use of thermal waters, detailed descriptions of therapeutic procedures, and advice on the use of medicines. The author also integrates the works of ancient and Renaissance physicians with his own observations. Special attention is given to the analysis of the interaction between traditional and new approaches to treatment that existed in society at the time. The study highlights the importance of Syxt's work for European medical science and its influence on the development of balneology in the region. It emphasizes the integration of Lviv medicine into the broader European scientific context, reflecting the high level of scholarly culture in the city. The article also explores attitudes towards folk medicine, which coexisted alongside official medicine, and underlines the importance of the treatise in understanding the social and cultural conditions of the period. The conclusion draws attention to the historical significance of Erasmus Syxt's treatise for the development of medicine and science in both Lviv and Europe at large.

Keywords: Erasmus Syxt, balneology, thermal waters, 17th century, medicine, treatment, Lviv, history of medicine, balneological treatise of Erasmus Sixtus «On the Thermal Waters in Shklo».

Pavlo ARTYMYSHYN

PhD (History)

Senior Research Fellow of the Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

Senior Research Fellow

Institute of Religious Studies – branch of the Lviv Museum of the History of Religion

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>

e-mail: p.artymyshyn@gmail.com

GALICIA AS «RED RUS'»: VISIONS OF TRANSDNIEPERIAN INTELLECTUALS AT THE END OF THE 18TH – FIRST HALF OF THE 19TH

The paper analyzed the image of Galicia as «Red Rus'», constructed in the visions of intellectuals of Dnieper Ukraine at the end of the 18th – the first half of the 19th century on the pages of the first generalizing (primarily historical and journalistic), and later – scientific works on the Ukrainian past. In the works «History of Ruthenians, or Little Russia» («History of Ruthenians»), «History of Little Russia» by Dmytro Bantysh-Kamenskyi, «History of Little Russia» by Mykola Markevych, the Galician lands as «Red Rus'» appear as an integral part of the «Ruthenian» (with an appeal to the tradition of Rus') space, about which the corresponding historical memory was preserved among the population throughout the following centuries, even when these territories were first part of the Kingdom of Poland, and then the Polish-Lithuanian Commonwealth (ultimately, with the preservation of «Rus'» in the name of the «Ruhenian Voivodeship»). It is noted that the aforementioned works emphasized that the population of «Red Rus'» favorably treated the campaign against Bohdan Khmelnytsky's territory, although their authors defined the hetman's jurisdiction as territories east of the Sluch River. It is claimed that the first rector of the Imperial University of St. Volodymyr, Mykhailo Maksymovych, realizing the affinity of the cultural (folkloristic) material of the Transdnieperian region with the Galician lands, included songs from this region in the collections of «Little Russian Songs» and «Ukrainian folk songs» compiled by him in 1828 and 1834 respectively, and in a number of his works he emphasized the historical, linguistic, church and ethnic commonality of «Southern Rus'» with «Red or Galician Rus'», which, although it was divided for several centuries after the 14th century, remained close to the Ruthenian space. On the other hand, ethnographer and folklorist Platon Lukashevych, in his collection «Little Russia and Red Ruthenian Folk Epics and Songs» emphasized the cultural and linguistic unity of the sub-Russian Transdnieperian region («Little Russia») and the sub-Austrian Galicia («Red Rus'»), although, like his predecessors, he had too general ideas about Galicia and its population and did not consider these territories in the context of anympolitical/national project.

Keywords: Galicia, «Red Rus'», intellectuals, Dnieper Ukraine, «History of of Ruthenians», Dmytro Bantysh-Kamenskyi, Mykola Markevych, Mykhailo Maksymovych, Platon Lukashevych.

After Galicia was annexed to Austria, Austrian authors interpreted it as a kind of exotic, previously unknown land with a peripheral population unusual for an educated person from Vienna and previously unknown customs, and later – religious, ideological and political aspirations, at the same time territorially diverse and artificially formed with the annexation of different lands of Lesser Poland (the territories of Krakow, Sandomierz and Lublin), part of the Chełm region, part of the Belz Voivodeship, Red Rus' with the Galician land and parts of Podillia and Volhynia (Голик, 2015, с. 276–279). However, practically none of the historians expressed any doubt that the annexation of the new region was a significant territorial expansion of Austrian possessions and a sign of the growth of the power of official Vienna, which finally returned the state inheritance of the Hungarian Crown, which had previously been «unjustly taken» by the Polish-Lithuanian Commonwealth (Wolff, 2010, p. 13–16).

In such new realities, Galicia as a territory and concept against the background of the general Ukrainian modern national project began to be understood in Ukrainian («Little Russian» in the Transdnieperian region and «Ruthenian» in Galicia) intellectual circles. It is characteristic that the first to resort to such consideration were on the other side of the Zbruch River – in the sub-Russian Transdnieperian region, in the context of the unfolding of the Ukrainian national revival at the turn of the 18th–19th centuries.

The purpose of the article is to analyze the works on the ancient history of Galicia in the context of the formation of the image of «Red Rus'» from the latter, carried out by intellectuals of the Transdnieperian region in the first half of the 19th century.

The topic studied in the publication has already been partially reflected in historiography in the works by Roman Holyk (Голик, 2015), Yaroslav Hrytsak (Грицак, 1996), Oleksandra Kyrychuk and Iryna Orlevych (Киричук & Орлевич, 2018), Vitaliy Masnenko (Масненко, 2011), Ostap Nahirniak (Нагірняк, 2010), Ihor Raikivskyi (Райківський, 2006; Райківський, 2006–2007; Райківський, 2012), Ivan Lysiak-Rudnytskyi (Лисяк-Рудницький, 1994), Oleksij Yas' (Ясь, 2006; Ясь, 2009; Ясь, 2014) and others. However, this article is intended to somewhat generalize the previous works of historians, and at the same time supplement them with an analysis for a more comprehensive study of the construction of the image of Galicia as «Red Rus'» in the works of Transdnieperian intellectuals in the late 18th and first half of the 19th centuries.

The first center of intellectual understanding of the Galician lands in the Transdnieperian region was the territories of Sloboda and Left-Bank Ukraine, which actually retained signs of political and cultural autonomy until the last third of the 18th century. This contributed to the fact that the past Cossack elite and its direct descendants, «before finally leaving the historical arena and dissolving into the Russian noble environment, burst into a fireworks display of bright scientific and literary and artistic works» (Райківський, 2012, с. 180).

The movement to collect historical documents, initially dictated by the need for former Cossack elders to legally confirm their descent from ancient noble families of the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth in order to obtain Russian nobility, grew into an interest in recreating the historical past among these circles, which eventually resulted in the appearance of the first generalizing (primarily historical-journalistic, not scientific) works on the Ukrainian past.

One of the first of them was «History of Ruthenians, or Little Russia» («History of the Rus'»), written, most likely, at the end of the 18th or beginning of the 19th century in Russian in the genre of a historical and political treatise. The work was first published in 1846 in Moscow by the famous scientist, a native of Poltava, professor of Moscow University Osyp Bodianskiy as «the work by George (Konissky), Archbishop of Belarus» (Кониский, 1846).

The key idea that the author of the «History of Ruthenians» wanted to emphasize (despite admitting a significant number of errors and inaccuracies) is that Ruthenians (Ukrainians) are autochthonous people of the Ukrainian lands, who throughout the history of these lands fought against foreign invaders – especially during the existence of the Cossacks and the Hetmanate as a form of embodiment of Cossack statehood.

In addition, the Galician territories with their population are considered in the treatise as related to the Transdniperial territories. In particular, the preface to the book emphasizes that Russia was once part of the «Slavic territory from the Danube to the Dvina, from the Black Sea to the rivers Styry, Sluch, Berezhyna, and Donets», in the southern part of which was specifically distinguished Red Rus' («Червона Русь») – «land that produced dyeing herbs and cochineal («червецъ»)» (Кониский, 1846, с. 3).

At the same time, the Galician Principality is named on the pages of the treatise as one of the «divisions» («дѣлений») (along with the Pereiaslav, Chernihiv, Siversk, Drevlian principalities and the Grand Duchy of Kyiv), of which the Ruthenian state consisted during its existence. From the 12th century, against the background of the deepening fragmentation of the Ruthenian lands, it, according to the author of the «History of the Ruthenians», began to appear as the Grand Duchy of «Galicia in Chernmorus'» («Галицкое въ Чермнорусіи»), which over the following centuries, together with White Russia (Belarus), formed «Little Russia» («Малая Россія») (Кониский, 1846, с. 3–4).

And although at that time «Galicia» as «the southern part of Rus' or Little Russia ... passed first from hand to hand, then to the Hungarian, then to the Polish Kings; finally got all of Poland according to the claimed hereditary Kings of those who married Ruthenian Princesses of Halych» (Кониский, 1846, с. 8), in fact «this part of Little Russia, as well as the whole of that land, was never conquered by Polish weapons, but only with the help of Poland and Lithuania it was freed from other owners and claimants, what were the Tatars and Hungarians» (Кониский, 1846, с. 8), and in addition, the local Ruthenian elite and people were equated in their rights and privileges with the Polish side, which significantly distinguished the status of this territory from other «Little Russian» territories (Kyiv region, Volhynia, Bratslav region and Chernihiv region), which as part of the Grand Duchy of Lithuania became part of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1569 (Кониский, 1846, с. 8).

The «History of Ruthenians» also tells about the campaign of Hetman Bohdan Khmelnytsky to Galicia in 1648, during which, on the one hand, the «Ruthenianess» of the region is emphasized, since the Cossack army received orders to «clear the towns and villages of Little Russia [in Galicia – P. A.] from Polish rule ... and restore in them the former, on the rights and customs of the Rus', order and freedoms» (Кониский, 1846, с. 80), and on the other hand – and its Polonization – the territories west of the Sluch River (hence, Galician) appear on the pages of the work as such, where Poles, «who ruled and governed the Rus' people», who escaped from captivity or execution by paying contributions in favor of the Hetman's army, could return (Кониский, 1846, с. 83).

At the same time, the author of the treatise at the end of the 18th century (when its writing hypothetically began) used the term «Galicia» and noted that «Galicia, with its

districts, does not belong to the current Little Russia-Poland union», which, as a result of the divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, became part of the Russian Empire (Кониский, 1846, с. 8).

This approach to the vision of Galicia was also applied by Dmytro Bantysh-Kamenskyi in his «History of Little Russia, since its accession to the Russian state under Tsar Alexei Mikhailovich, with a brief overview of the primitive state of this region» («История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края»), which was first published in 1822, and later, during the existence of the Russian Empire, was reprinted three times – in 1830, 1842, and 1903 (Бантыш-Каменский, 1903).

Despite the fact that almost 80 % of the plot of the work is devoted to the events of the 17th–18th centuries, related to the history of the Cossacks and their statehood in the Transdnierian region (Ясь, 2009, с. 174), D. Bantysh-Kamenskyi partially focused his attention on the Galician territories. They were first mentioned in the context of the western campaigns of the Kyiv prince Volodymyr Sviatoslavovych, who «united the possessions of his brothers, took the towns of Cherven (near Kholm), Peremyshl and others ... which later formed the principality of Galicia» (Бантыш-Каменский, 1903, с. 3), and therefore became part of the space of Rus'.

As in the rest of the Ruthenian lands, during the 12th–13th centuries, there were initially internecine strife for power, in particular between Hungarian and Ruthenian rulers (Бантыш-Каменский, 1903, с. 6). Later, these lands, like the rest of the Ruthenian lands, were subjected to the Mongol-Tatar invasion, against which and its influence on Rus', the head of the Galicia-Volhynia principality, Danylo Romanovych, tried to fight. However, such attempts were not entirely successful, but Danylo still «with his reasonable behavior won the respect of the khans themselves and immortalized his name in history» (Бантыш-Каменский, 1903, с. 13–14).

In the following centuries, the Galician lands appear on the pages of the «History of Little Russia» as an «apple of discord» between Hungary, Poland, Lithuania and the Mongol-Tatars, who fought for the inheritance of the Galician princes/kings, and Poland won. This further distinguished these lands, according to D. Bantysh-Kamenskyi, from the rest of the former Ruthenian territories, part of which during the 14th–15th centuries were integrated into the Grand Duchy of Lithuania, and the north-eastern specific lands united around the Grand Duchy of Moscow (Бантыш-Каменский, 1903, с. 18–41).

Another striking episode related to the Galician territories concerns the time of the Khmelnytsky Uprising. Then, D. Bantysh-Kamenskyi claimed, following the «History of Ruthenians», Hetman Bohdan Khmelnytskyi, without encountering resistance from the local population, in a fairly short time marched with his army from Zbarazh and Brody to Lviv and, after receiving the last ransom from the community, continued the «solemn procession to Zamość» (Бантыш-Каменский, 1903, с. 145). However, the hetman soon completed the military campaign and, «giving freedom to the common people», solemnly returned to Kyiv by the end of 1648 (Бантыш-Каменский, 1903, с. 145).

Ultimately, the Galician lands never became part of the Hetmanate, being considered an indisputable territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth. For example, D. Bantysh-Kamenskyi noted that according to the results of negotiations in early 1657 between representatives of Hetman Bohdan Khmelnytskyi and the «Polish commissioners» regarding the definition of the borders of «Ukraine and Poland», their line was outlined further east

of Galicia and even Western Podillia (Бантыш-Каменский, 1903, с. 214). Therefore, the Galician territories during the second half of the 17th–18th centuries appear on the pages of the book as components of the Polish-Lithuanian Commonwealth – the «Ruthenian» and «Belz» Voivodeships (Бантыш-Каменский, 1903, с. 365).

During 1842–1843, the 5-volume «History of Little Russia» was published in Moscow, authored by a representative of the Cossack-foreman family, Mykola Markevych (Markevych, 1842–1843). The researcher proposed his own periodization of the history of Ukraine, built on the principle of contrast, in which periods of glory and rise alternated with eras of decline.

Although the author's focus was primarily on the Transdnieperian region, particularly during the period of the Hetmanate, which M. Markevych depicted as a state entity through which democratic representative government was implemented, he also perceived Galicia, within the boundaries of which he distinguished between «Eastern», populated mainly by Ruthenians, and «Western», the majority of whose population was Poles, as an integral part of the Ruthenian space. Thus, already at the beginning of the 1st volume of the edition, outlining the ethnic borders of «Little Russia», M. Markevych wrote that this was «the expanse of land from the Slovechna [a river in Polissia in Ukraine (Zhytomyr region) and Belarus (Gomel region), a right tributary of the Prip'yat – P. A.] to the Dniester, from the Kleven' [a river in the Sumy region – P. A.] to the Orel [a river in the Dnipropetrovsk, Poltava and Kharkiv regions – P. A.] and from both Galicias [Western and Eastern in the Austrian Empire – P. A.] to the Northern Donets [the Seversky Donets – a river in the Kharkiv, Donetsk, Luhansk regions of Ukraine and in the Belgorod and Rostov regions of the Russian Federation – P. A.]». This space, as the author noted, «is one of the most beautiful countries in Europe; rich in the Dnieper and pastures, in the east and south it amazes with the immensity of fertile steppes, in the north it abounds with forests, in the west it captivates with a multitude of hills, streams and rivers» (Маркевич, 1842, с. 3–4).

Mykola Markevych wrote that when «the original Rus' in truth became Little Russia», which would soon be «separated for more than three centuries from its younger sister, Northern Rus'» (Маркевич, 1842, с. 9–10), ruler Gediminas began its incorporation into the Grand Duchy of Lithuania, «Galicia» as the previous part of «Little Russia» since 1339, through the efforts of King Casimir III the Great, became part of Poland (Маркевич, 1842, с. 11–12). Therefore, the further history of the Galician lands (as part of the «Ruthenian Voivodeship») proceeded, in the opinion of the author of the work, separately from the rest of the Rus' lands (Little Russia), even when the latter became part of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the middle of the 16th century.

However, according to M. Markevych, the memory of the common past of Transdnieperian Ukraine with the Galician territories was preserved among the ruling and intellectual elites. This, in his opinion, was evidenced in particular by the text of Bohdan Khmelnytskyi's first order to the ambassadors from the Zaporozhian Cossack Army to Władysław IV, which he issued in June 1648 near Bila Tserkva. Thus, in the document, among other things, it was said that the Poles, starting from the 14th century, «rebelled in vain and unscrupulously, like Cain sometimes against Abel, against the Ruthenians ... their natural brothers who have been in power since ancient times» and «subjugated our Ruthenian lands and provinces ... namely: Kyiv, Halych, Lviv, Kholm, Belz, Podillia, Volhynia, Peremyshl', Mstyslav, Vitebsk, and Polotsk, and not only in the mentioned lands and provinces of our Ruthenians, the glorious name of our Cossacks was abandoned» (Маркевич, 1842, с. 177–178). So, in response, the first leader of the Hetmanate began the struggle for «the

example of the glorious and great Ruthenians, their ancestors, for their own truth, for holy piety, for the integrity of the fatherland and for the violation of their former rights and liberties» (Маркевич, 1842, с. 182), and therefore, when his army entered «Galicia», the first thing it did was to «restore the former Rus' rule, return rights, freedom and customs» (Маркевич, 1842, с. 202), although within a few months B. Khmelnytskyi lost control over the Galician lands, recognizing only the territory east of the Sluch River as his sphere of influence (Маркевич, 1842, с. 207). In general, the «History of Little Russia», despite the author's openly pro-Russian orientation, at the same time emphasized the unity of ethnic Ukrainian lands, although the Galician lands are reflected in it disproportionately fragmentarily, unlike the Transdnieperian region.

The Galician theme was also considered in his creative heritage by the prominent Ukrainian scientist, the first rector of the Imperial University of St. Volodymyr, Mykhailo Maksymovych. In particular, in 1827, his first collection of 127 Ukrainian songs («Little Russian Songs») was published in Moscow (Малоросійскія пѣсни, 1827). Apparently, realizing the affinity of the cultural (folkloristic) material of the Transdnieperian region (this «country of ... Little Russia») (Малоросійскія пѣсни, 1827, с. IV) with the Galician lands, M. Maksymovych included, among other things, a song from this region – «Cossack and Dziuba», first published in the 1822 edition of the Lviv calendar «Pielgrzym Lwowski» (Козакъ и Дзюба, 1827). In addition, among the five songs presented in the book's appendix, two, as the compiler noted, are «sung in Galicia»: «Hey, the Cossacks were leaving the garrison» («Гей ѣхали козаки зъ залог») (Гей ѣхали козаки зъ залога, 1827) and «Creep, creep, green peas» («Стелися, стелися, зеленый гороше») (Стелися, стелися, зеленый гороше, 1827).

In the next collection of folklore, which M. Maksymovych published in Moscow in 1834 under the title «Ukrainian Folk Songs», he unequivocally noted: «Most of the Galician songs are not only similar to Ukrainian songs, but many songs are even one and the same – due to their homogeneity» (Украинскія народныя пѣсни, 1834, с. VI). Given this approach, in this collection, M. Maksymovych, along with songs of Transdnieperian origin, also published materials of Galician origin. Regarding Galicia, he used the term Red Rus' or Galicia, and the Ukrainian language was called South Ruthenian or Ruthenian, and he also pointed out the fact that the term «Ruthenian» in Russia was identified with «Great Russian».

The scientist emphasized the linguistic unity of the Transdnieperian region and Galicia in the article «Critical and Historical Study of the Ruthenian Language» of 1838, in which he argued that the Ukrainian language («South Ruthenian language») consists of «Little Russian» (in parallel, M. Maksymovych also used the term «Ukrainian») and «Red Ruthenian» (Galician) dialects. He also emphasized the separateness and independence of the Ukrainian language from Russian («the Great Russian language»), which together formed the eastern («Ruthenian») part of the Slavic languages (Собрание сочинений М. А. Максимовича, 1880, с. 7–8). And almost two decades later, during a long polemic with Mikhail Pogodin at the turn of the 1850^s and 1860^s, he detailed that the «Little Russian» dialect of the «Southern Ruthenian language» existed «in Ukraine, Podilia, Volhynia, and in Siveria», and the Red Ruthenian dialect existed «on both sides of the Dniester river in Galicia and in the Carpathians» (Собрание сочинений М. А. Максимовича, 1880, с. 275–276). In this case, «Ukraine» was identified with the Kyiv region as in Polish sources of the 19th century (Орлевич, 2021, с. 120). At the same time, the researcher consistently noted that this language, since the time of Kyivan Rus', existed separately and in parallel with Russian

(«Northern Ruthenian language»), although they were both «sons of the one Ruthenian language» (Собрание сочинений М. А. Максимовича, 1880, с. 190).

In general, for M. Maksymovych, the territories of «Galician, or Red Rus'» were a land that was first separated from the «Ruthenian world» for centuries by the Poles (Короткий, Головка, 2004, с. 174), and later, during the Khmelnytskyi period, it «did not obey Hetman Bohdan», which resulted in «it being annexed by Austria», although during the Rus' period it existed as «the first-named Little Russia» (Украинець 1864 года, 1864, с. 11).

Despite the fact that the scientist became one of the first Transdnieperian figures to establish stable contacts with Galician intellectuals, in particular Ivan Vahylevych, Yakiv Holovatskyi, and Denys Zubrytskyi (although they were often characterized by contradictions (Киричук & Орлевич, 2018, с. 100), and it was he who developed the «most developed view of Galicia», in the so-called «pre-Drahomanov» period, but he never personally visited this region (Райківський, 2012, с. 190).

Instead, another Transdnieperian resident succeeded – ethnographer and folklorist Platon Lukashevych, who in the spring of 1839 visited Lviv, where, in particular, he met with Yakiv Holovatskyi (Райківський, 2006–2007, с. 284), and also, probably, with Ivan Vahylevych, Mykhailo Malynovskyi and Ivan Biretskyi (Райківський, 2012, с. 263). By this time, he had gained considerable popularity, since three years earlier, in 1836, his collection «Little Russian and Red Ruthenian Folk Epics (Dumas) and Songs» was published in St. Petersburg, which included folklore recordings made in both the sub-Russian Transdnieperian region («Little Russia») and the sub-Austrian Galicia («Red Rus'») (Лукашевич, 1836).

In the preface to the «Galician» part of the book, P. Lukashevych noted that «for five centuries, both Galicia and Red Rus' have been alien to their homeland» and during this time its population has become so filled with foreigners, primarily Poles, with the subsequent «Catholicization» and Polonization of the still Orthodox Galician boyar elite and their attempts to «take into their power all the real estate of Galicians, so that the common people do not have even a fathom of Ruthenian land in their possession, it is all Polish, lordly» (Лукашевич, 1836, с. 103). Until the 19th century, this state of affairs, according to the scientist, led to the fact that «Red Ruthenians in their families did not exist at all; living in Galicia, you will never hear or even suspect that you are in Rus', because in the upper and middle classes of it, there is only one foreign thing, alien to the Ruthenian name» (Лукашевич, 1836, с. 103). The only exceptions were the representatives of the «lower class» of peasants, among whom it was still possible to culturally and ideologically move «to Southern Ruthenia, to Little Russia», and these «Red Rus'» themselves retained «to this day their attachment to their origin and name and, consequently, to Rus», and Ukraine (i. e. «Little Russia») remained «for their hearts a promised land, to which all their thoughts and ideas aspire» (Лукашевич, 1836, с. 103).

In addition, emphasizing the unity of the Transdnieper Ukraine and Galician parts of the Ukrainian lands, P. Lukashevych even exaggerated the level of awareness and interest of the Galician population in the state of affairs in the Transdnieperian region, claiming that «with ... care a Galician asks a guest who has come from Russia about the fate of his Ukrainian brothers ... about the Ukrainian Cossacks ... Who would believe that a Galician shepherd knows much more about the heroes of Ukraine and its history than a settled Little Russian Cossack. He is proud of the exploits of Little Russian as his own» (Лукашевич, 1836, с. 104).

However, the scientist had an explanation for this phenomenon: they say that Galicians often, particularly in their own folklore, turned to «the Ukraine and the Ukrainian

Cossacks, which were dear to them», because it was in the Transdnieperian region that the Cossacks began their struggle against the Poles – «those eternal oppressors ... of Galicians» (Лукашевич, 1836, с. 106). Therefore, according to P. Lukashевич, during the Khmelnytskyi's uprising, as in «both Ukraine and Podillia; in Belarus and Volhynia ... Galicia was waiting for ... saviors», and the majority of its population was «clearly on the side of the Hetman of Little Russia» (Лукашевич, 1836, с. 104–105). In addition, the intellectual expressed the assumption that if Bohdan Khmelnytskyi had not died prematurely or at least left behind a worthy heir to power in Rus', then «from the Sejm to the Vistula rivers and the Carpathian mountains, there would not be a single Pole left ... and Southern Ruthenia would have risen after four centuries of humiliation – in all its greatness», including with Galicia as part of its composition (Лукашевич, 1836, с. 104–105).

And although this was not subsequently implemented, P. Lukashевич noted that the cultural and linguistic kinship between the separated «Little Russia» and «Red Rus'» was preserved. After all, writing about the «morals and customs» of Galicians, P. Lukashевич emphasized that they «did not differ at all from Little Russians», and the Galician «dialect ... is also Little Russian» (Лукашевич, 1836, с. 107).

Thus, P. Lukashевич's merit was the awareness of the closeness of the language, cultural and historical heritage of the Transdnieperian Ukrainians and Galicians, although he, like the rest of the Transdnieperian intellectuals of that time, had too general ideas about Galicia and its population, and did not, like his predecessors, consider these territories in the context of any political/national project. Ultimately, by the early 1840^s he had lost interest in Galician subjects and never returned to them in his scientific work (Райківський, 2006–2007, с. 287).

Thus, during the 19th century, ideas about Galicia among intellectual circles in the Dnieper region went from the first generalizing (primarily historical and journalistic, not scientific) works on the Ukrainian past «History of Ruthenians, or Little Russia» («History of Ruthenians»), «History of Little Russia» by Dmytro Bantysh-Kamenskyi, «History of Little Russia» by Mykola Markevych the Galician lands as «Red Rus'» appear as an integral part of the «Ruthenian» (with an appeal to the tradition of Rus') space, about which the corresponding historical memory was preserved among the population throughout the following centuries, even when these territories were first part of the Kingdom of Poland, and then the Polish-Lithuanian Commonwealth (ultimately, with the preservation of «Rus'» in the name of the «Ruthenian Voivodeship»). The aforementioned works emphasized that the population of «Red Rus'» favorably treated the campaign against Bohdan Khmelnytsky's territory, although their authors defined the hetman's jurisdiction as territories east of the Sluch River. The first rector of the Imperial University of St. Volodymyr, Mykhailo Maksymovych, realizing the affinity of the cultural (folkloristic) material of the Transdnieperian region with the Galician lands, included songs from this region in the collections of «Little Russian Songs» and «Ukrainian folk songs» compiled by him in 1828 and 1834 respectively, and in a number of his works he emphasized the historical, linguistic, church and ethnic commonality of «Southern Rus'» with «Red or Galician Rus'», which, although it was divided for several centuries after the 14th century, remained close to the Ruthenian space. On the other hand, ethnographer and folklorist Platon Lukashевич, in his collection «Little Russian and Red Rus' Folk Thoughts and Songs» emphasized the cultural and linguistic unity of the sub-Russian Transdnieperian region («Little Russia») and the sub-Austrian Galicia («Red Rus'»), although, like his predecessors, he had too

general ideas about Galicia and its population and did not consider these territories in the context of any political/national project.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бантыш-Каменский, Д. (1903). *История Малой России от водворения Славян в сей стране до уничтожения Гетманства*: в 3 ч. 4-е изд. Киев; Санкт-Петербург; Харьков: Южно-русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона.

Гей ґхали козаки зь залага... (1827). *Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ*, 223–224.

Голик, Р. (2015). *Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині*. Львів.

Грицак, Я. (1996). *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття*. Київ: Генеза.

Киричук, О., Орлевич, І. (2018). *Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини*. Львів: Логос.

Козакъ и Дзюба. (1827). *Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ*. Москва, 149–155.

Кониский, Г. (1846). *Исторія Русовъ, или Малой Россіи*. Москва: Въ университетской типографіи. <http://litopys.org.ua/istrus/istrus.htm>

Короткий, В. (упоряд.), Головка, С. (гол. ред.). (2004). *Максимович, М. Вибрані твори*. Київ: Либідь.

Лисяк-Рудницький, І. (1994). Інтелектуальні початки нової України. В *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*: у 2 т., I. Київ: Основи, 173–191.

Лукашевич, П. (упоряд.). (1836). *Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни*. Санкт-Петербургъ: Въ типографіи Эдуарда Праца и Ко.

Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ. (1827). Москва: Въ Типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирургической Академіи.

Маркевич, Н. (1842–1843). *История Малороссии*: в 5 т. Москва: Тип. Августа Семена.

Маркевич, Н. (1842). *История Малороссии*: в 5 т., I. Москва: Тип. Августа Семена, 3–4.

Масненко, В. (2011). Галичина у візії наддніпрянських українофілів 1840–1860-х років: імперативи Михайла Максимовича. *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*: w 3 t., 2. Rzeszów, 89–101.

Нагірняк, О. (2010). Початок формування українознавчих досліджень у Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття). *Пам'ять століть*, 1–2, 115–140.

Орлевич, І. (2021). Русофільська течія. *Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століття)*. Львів, 103–128.

Райківський, І. (2006). Ідея соборності України в працях наддніпрянських науковців кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, 10–11, 3–17.

Райківський, І. (2006–2007). Питання етнічної єдності Галичини й Наддніпрянської України в суспільних поглядах Платона Лукашевича. *Галичина*, 12–13, 282–290.

Райківський, І. (2012). *Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття: монографія*. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Собрание сочинений М. А. Максимовича (Т. 3: Языкознание. История словесности). (1880). Киев: Тип. аренд. Е. Т. Керер.

Стелися, стелися, зелений гороше. (1827). *Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ*. Москва, 226–227.

Украинець 1864 года, изданный Михаилом Максимовичем. (1864). Київ: Вид. М. О. Максимович.

Українскія народныя пѣсни, изданныя Михаиломъ Максимовичемъ, I. (1834). Москва: В Унив. тип., 1–3.

Ясь, О. (2006). Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Історії Малоросії» Миколи Маркевича. *Український історичний журнал*, 1, 27–42.

Ясь, О. (2009). «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського). *Український історичний журнал*, 2, 160–194.

Ясь, О. (2014). *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): у 2 ч., I*. Київ.

Wolff, L. (2010). *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford: Stanford University Press.

REFERENCES

Bantish-Kamenskii, D. (1903). *Istoriya Maloi Rossii ot vodvoreniya Slavyan v sei strane do unichtozheniya Getmanstva*: v 3 ch. 4-e izd. Kiev; Sankt-Peterburg; Kharkov: Yuzhno-russkoe knigoizdatelstvo F. A. Iogansona (in Russian).

Hei jikhaly kozaky z zaloha... (1827). *Malorossiiskii pesny, izdannyya M. Maksymovychem*, 223–224 (in Ukrainian).

Holyk, R. (2015). *Kulturna pamiat i Skhidna Yevropa: pysemna kultura ta formuvannia suspilnykh uivlen v Halychyni*. Lviv (in Ukrainian).

Hrytsak, Ya. (1996). *Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia*. Kyiv: Heneza (in Ukrainian).

Kyrychuk, O., & Orlevych, I. (2018). *Lvivskyi Stavropihiiskyi instytut (1788–1914). Rol u suspilno-politychnomu, kulturnomu ta relihiinomu zhytti ukraintsiv Halychyny*. Lviv: Lohos (in Ukrainian).

Kozak i Dziuba. (1827). *Malorossiiskii pesny, izdannyya M. Maksymovychem*. Moscow, 149–155 (in Ukrainian).

Konyskyi, H. (1846). *Istoriia Rusov, ili Maloi Rossii. Moskva: V unyversytetskoj typohrafiy*. <http://litopys.org.ua/istrus/istrus.htm> (in Russian).

Korotkyi, V. (Comp.), Holovko, S. (Ed.). (2004). *Maksymovych, M. Vybrani tvory*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Intelektualni pochatky novoi Ukrainy. In *Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese*: u 2 t., 1. Kyiv: Osnovy, 173–191 (in Ukrainian).

Lukashevich, P. (Comp.). (1836). *Malorossiiskiya i chervonorusskiya narodniya dumy i nъsni*. Sankt-Peterburg: V tipografii Eduarda Pratsa i Ko (in Russian).

- Malorossiiskii pesny, izdannia M. Maksymovychem.* (1827). Moscow: V Typohrafiy Avhusta Semena, pri Imperatorskoi Medyko-Khyrurh. Akademii (in Russian).
- Markevych, N. (1842–1843). *Istoriya Malorossii: v 5 t.* Moscow: Typ. Avhusta Semena (in Russian).
- Markevych, N. (1842). *Istoriya Malorossii: v 5 t., I.* Moscow: Typ. Avhusta Semena, 3–4 (in Russian).
- Masnenko, V. (2011). Halychyna u vizii naddniprianskykh ukrainofiliv 1840–1860-kh rokiv: imperatyvy Mykhaila Maksymovycha. *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potreby badań: w 3 t., 2.* Rzeszów, 89–101 (in Ukrainian).
- Nahirniak, O. (2010). Pochatok formuvannia ukrainoznavchykh doslidzhen u Naddniprianskii Ukraini (kinets XVIII – persha polovyna XIX stolittia). *Pamiat stolit, 1–2,* 115–140 (in Ukrainian).
- Orlevych, I. (2021). Rusofilska techiia. *Rus, Malorosii, Ukraina: halytski ukrainsi u poshukakh vlasnoho imeni (XIX – persha polovyna XX stolittia).* Lviv, 103–128 (in Ukrainian).
- Raikivskiy, I. (2006). Ideia sobornosti Ukrainy v pratsiakh naddniprianskykh naukovtsiv kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii, 10–11,* 3–17 (in Ukrainian).
- Raikivskiy, I. (2006–2007). Pytannia etnichnoi yednosti Halychyny y Naddniprianskoi Ukrainy v suspilnykh pohliadakh Platona Lukashevycha. *Halychyna, 12–13,* 282–290 (in Ukrainian).
- Raikivskiy, I. (2012). *Ideia ukrainskoi natsionalnoi yednosti v hromadskomu zhytti Halychyny XIX stolittia: monohrafiia.* Ivano-Frankivsk: Vydavnytstvo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stefanyka (in Ukrainian).
- Sobranie sochynenij M. A. Maksymovycha* (T. 3: Yazykoznanie. Istorii slovesnosti). (1880). Kiev: Typ. arend. E. T. Kerer, (in Russian).
- Stelysia, stelysia, zeleni horoshe. (1827). *Malorossiiskii pesny, izdannia M. Maksymovychem,* 226–227 (in Russian).
- Ukraynets 1864 hoda, yzdanniy Mykhailom Maksymovychem.* (1864). Kyiv: Vyd. M. Maksymovychev (in Russian).
- Ukraynskii narodnyia pesny, izdannia Mykhaylom Maksymovychem, 1.* (1834). Moscow: V Unyv. typ., 1–3 (in Russian).
- Yas, O. (2006). Doslidnytskyi instrumentarii ta intelektualni zasady «Ystory Malorossyy» Mykoly Markevycha. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 1,* 27–42 (in Ukrainian).
- Yas, O. (2009). «Svii» sered «chuzhykh», «chuzhyi» sered «svoikh». «Ystoryia Maloi Rossyy» D. Bantyscha-Kamenskoho u svitli ukrainsko-rosiiskoho kulturnoho perekhrestia (do 220-richchia Dmytra Bantyscha-Kamenskoho). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 2,* 160–194 (in Ukrainian).
- Yas, O. (2014). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopyssannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.): u 2 ch., 1.* Kyiv (in Ukrainian).
- Wolff, L. (2010). *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture.* Stanford: Stanford University Press (in English).

Павло АРТИМИШИН

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

старший науковий співробітник

Інституту релігієзнавства філії Львівського музею історії релігії

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>

e-mail: p.artymyshyn@gmail.com

**ГАЛИЧИНА ЯК «ЧЕРВОНА РУСЬ»:
ВІЗІЇ НАДДНІПРЯНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Проаналізовано образ Галичини як «Червоної Русі», конструйованого у візіях інтелектуалів Наддніпрянської України наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століття на сторінках перших узагальнюючих (насамперед, історично-публіцистичних), а пізніше – й наукових праць з української минувшини. Констатовано, що в напрацюваннях «Історія Русовъ, или Малой Россіи» («Історія Русів»), «История Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського, «История Малороссии» Миколи Маркевича галицькі землі як «Червона Русь» постають як невід'ємна частина «русского» (в сенсі «руського») з апеляцією до традиції Русі) простору, про що збереглася відповідна історична пам'ять серед населення і впродовж наступних століть, навіть коли ці терени опинилися спершу в складі Королівства Польського, а потім – Речі Посполитої (зрештою, зі збереженням «руськості» у назві «Руського воєводства»). Відзначено, що згадані праці наголошували, що населення «Червоної Русі» прихильно ставилося до походу до краю Богдана Хмельницького, хоча їхні автори окреслювали простір юрисдикції гетьмана територіями на схід від ріки Случ. Стверджено, що перший ректор Імператорського університету Святого Володимира Михайло Максимович, усвідомлюючи спорідненість культурного (фольклористичного) матеріалу Наддніпрянщини з галицькими землями, в укладених ним збірках «Малоросійських пісень» та «Українскія народныя пѣсни» за 1828 та 1834 рр. відповідно, розміщував і пісні з цього краю, а в низці своїх праць наголошував і на історичній, мовній, церковній та етнічній спільності «Південної Русі» з «Червоною або Галицькою», яка хоч і була розділена на декілька століть після ХІV ст., однак залишалася близькою для руського простору. Натомість етнограф та фольклорист Платон Лукашевич в укладеній ним збірці «Малоросійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни» акцентував на культурно-мовній єдності підросійської Наддніпрянщини («Малороссіи») та півдавстрійської Галичини («Червоной Руси»), хоч, як і його попередники, мав занадто загальні уявлення про Галичину та її населення та й не розглядав ці терени в руслі будь-якого політичного/національного проекту. Ключові слова: Галичина, «Червона Русь», інтелектуали, Наддніпрянська Україна, «Історія Русів», Дмитро Бантиш-Каменський, Микола Маркевич, Михайло Максимович, Платон Лукашевич.

Keywords: Galicia, «Red Rus'», intellectuals, Trans-Dnieper Ukraine, «History of of Ruthenians», Dmytro Bantysh-Kamenskyi, Mykola Markevych, Mykhailo Maksymovych, Platon Lukashevych.

Роман ЛЕХНІЮК

кандидат історичних наук

*старший викладач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

e-mail: roman.o.lekhniuk@lpnu.ua

СПОГАДИ ПАРАФІЯЛЬНИХ СВЯЩЕННИКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИЛЕМ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – НАПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРИКЛАДИ ОЛЕКСИ ПРИСТАЯ ТА ФИЛИМОНА ТАРНАВСЬКОГО

Проаналізовано національні та політичні дилеми, з якими зіштовхнулись наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. греко-католицькі парафіяльні священники в Галичині. При вивченні такої чисельної суспільної групи важливо зважати на ті джерела, які дозволяють відстежити бачення проблем та шляхів їх вирішення самими учасниками цієї групи. Використано мемуари двох греко-католицьких парохів, чия діяльність у Галичині припала на останнє десятиліття ХІХ і перше десятиліття ХХ ст. – Олекси Пристая та Філімона Тарнавського. Завдяки тому, що вони належали до одного покоління і були активними учасниками руху народовців, простежено, як представники цієї категорії парохів реагували на ті чи інші національно-політичні дилеми. Виявлено, що для них особливо притаманним було неприйняття русофільського світогляду, все ще вельми поширеного серед кліру Греко-Католицької Церкви у той час. Встановлено, що головним викликом для тогочасних парохів було віднайдіння балансу між душпастирською діяльністю та громадсько-політичною активністю.

Зазначено, що, з огляду на давню традиційну роль парохів як «поводирів народу», від них очікували не тільки суто релігійного, але й політичного, культурного, економічного виховання парафіян. Додаткові труднощі створювало те, що чимало священників, зокрема Пристай і Тарнавський, були активними діячами партії народовців (згодом – Української національно-демократичної партії). На прикладі сюжетів із життя досліджуваних священників з'ясовано, що подекуди політична активність мала для них вищий пріоритет за суто релігійні функції в громаді. Це вело і до позитивних, і до негативних наслідків, а також призводило до суттєвих розбіжностей між різними поколіннями греко-католицьких священників у тогочасній Галичині.

Ключові слова: Галичина, Греко-Католицька Церква, Олекса Пристай, Філімон Тарнавський, народовці, русофіли.

Навряд чи можна знайти в історії Галичини періоду правління династії Габсбургів інституцію, що відіграла важливішу роль для українського населення краю, ніж Греко-Католицька Церква (ГКЦ). Починаючи з реформ «освіченого абсолютизму» останньої чверті XVIII ст., духовенство на тривалий час стало природним лідером галицьких українців у політичних, культурних та інших справах. Навіть коли в другій половині XIX ст. чільну позицію поступово перейняла світська інтелігенція, роль ГКЦ як організації та духовенства як суспільної верстви залишались надважливими. З огляду на таку історичну традицію, упродовж «довгого XIX століття» поміж самих греко-католицьких священників – як вищих ієрархів, так і парафіяльних – поступово сформувалося й утвердилось уявлення про обов'язок виконання не лише суто душпастирських функцій, а й про необхідність бути «отцями народу», його покровителями, заступниками й лідерами (Wójtowicz-Huber, 2008, s. 241).

У останню чверть XIX – на початку XX ст. поступово перед духовенством постали нові виклики: зростання національної свідомості українського населення Галичини при одночасній непоступливості більшості польських політиків в українській справі призводило до загострення польсько-українських відносин. Додатковим «паливом» для цього процесу стало поширення ідей націоналізму – як у поміркованих, так і радикальніших формах. Водночас соціалістичні ідеї здобували все більшу популярність серед інтелігенції. Це, з огляду на їх традиційно антицерковне спрямування, загрожувало звичному авторитету Церкви й духовенства.

Підвищення політизації галицького життя на межі століть, у поєднанні із загостренням польсько-українських відносин, формувало перед духовенством, зокрема парафіяльним, ще одне складне завдання: як знайти баланс між душпастирською діяльністю та активною залученістю до громадсько-політичних процесів. Адже, попри зростання ваги світської інтелігенції, у провінції дуже часто ледь не вся громадська й політична організація покладалась на місцевих парохів.

Традиція духовенства очолювати громаду не лише в духовних, але й більш практичних питаннях (зокрема політичних) поєднувалась із вимогами суспільства загалом щодо важливої ролі священників. На фоні тенденцій межі століть це часто призводило до того, що чимало представників парафіяльного духовенства не вміло чи не хотіло шукати «золоту середину» і ставило політичний активізм вище за власне священницькі обов'язки. А оскільки серед духовенства були учасники та прихильники різних політичних партій і груп (Української національно-демократичної партії, русофілів, християнсько-суспільного руху), то це призводило і до внутрішніх суперечок всередині греко-католицького кліру.

Про гостроту проблеми внутрішньопартійних поділів усередині кліру й активного ангажування священників у політичні акції свідчить те, що саме цій темі присвячене перше спільне пастирське послання трьох греко-католицьких ієрархів – митрополита Андрея Шептицького та єпископів перемиського Константина Чеховича і станіславівського Григорія Хомишина. У ньому владики наголошують, що лише солідарний клір здатен на успішне виконання своїх функцій у суспільстві (Гайова, Тереховський, 2013, с. 2–3). Одним із найгірших проявів розколу духовенства, на думку ієрархів, була практика винесення внутрішніх конфліктів серед парохів у пресу і публічна критика священниками своїх товаришів, ієрархів чи духовних інституцій (Гайова, Тереховський, 2013, с. 8–9). У пастирському посланні від грудня 1907 р., при підведенні підсумків діяльності духовенства під час перших виборів, згідно з загальним

виборчим правом, владики в значно гострішому тоні, ніж раніше, звинуватили духовенство в партійності й занедбуванні своїх безпосередніх душпастирських обов'язків. Зазначалося, що, попри всі попередні перестороги, чимало священників не лише не зменшили своєї партійної активності, а навіть працювали на користь радикалів чи соціалістів (Гайова, Тереховський, 2013, с. 39–44).

Дієвим інструментом для кращого розуміння думок і вчинків парафіяльного греко-католицького духовенства перед виникненням зазначених вище викликів є мемуари представників цієї групи. Саме вони показують нам священників, які щодня мусіли поєднувати душпастирство, турботу про парафіян, взаємодіяти з не завжди прихильною місцевою адміністрацією, розвивати культурне життя, організовувати місцеву політичну активність тощо. Про події, що передували Першій світовій війні та польсько-українському протистоянню 1918–1919 рр., таких спогадів небагато. Із них можна виокремити два тексти. Перший належить перу о. Филимона Тарнавського (1862–1948) (Тарнавський, 1981), другий – о. Олекси Пристая (1863–1944) (Пристай, 1935). Саме їхні спогади є основою джерельної бази статті.

І обидва автори, і їх мемуари мають чимало спільного. Станом на кінець XIX ст. вони належали до молодшого покоління парохів (о. Тарнавський народився в 1862 р., а о. Пристай – у 1863 р.), серед яких було відчутно менше русофілів, аніж серед старших парохів. Тому і о. Тарнавський, і о. Пристай були переконаними українцями-народовцями. Обидва саме на межі XIX–XX ст. проводили активну громадську й політичну діяльність у ввірених їм парафіях, подекуди (як буде описано далі) навіть занадто. Зрештою, обидва ще до Першої світової війни емігрували до США (о. Пристай у 1907 р., о. Тарнавський у 1911 р.), де продовжили духовну кар'єру в межах тамтешніх структур ГКЦ. Спогади Ф. Тарнавського вперше побачили світ у Канаді в 1981 р. (через 33 роки після смерті їх автора). Мемуари О. Пристая надруковано ще за життя автора: чотири їх томи побачили світ у Львові упродовж 1930-х років. Для сучасного дослідження використано другий том, присвячений періоду від навчання о. Пристая в Львівській духовній семінарії до його виїзду в США у 1907 р.

Тематика греко-католицького парафіяльного духовенства не є новою в історіографії, передусім українській. Насамперед доцільно згадати праці української дослідниці Наталії Колб, зокрема монографію «“З Богом за Церкву і Вітчизну”: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття» (Колб, 2015), де авторка комплексно розглядає різні аспекти життя цієї групи. З найновіших напрацювань дослідниці варто виокремити розділ «Греко-Католицька Церква та її відповіді на виклики й актуальні потреби суспільства» у колективній монографії «Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918)», де частково розкрито й національно-політичні дилеми греко-католицьких парохів кінця XIX – початку XX ст.

Працювали над суміжною тематикою й інші дослідники. У центрі уваги польської дослідниці Бернадетти Войтовіч-Губер (Bernadetta Wójtowicz-Huber): історія боротьби духовенства за збереження традиційних елементів обряду, участь кліру в русофільському русі, проблема пропаганди православ'я і поширення модерних ідеологій (Wójtowicz-Huber, 2008). Андрій Сороковський (Andrew Sorokowski) простежує зміни в ментальності парохів упродовж 1900–1939 рр., пов'язані з викликами модерності (Sorokowski, 1994). Проблему адаптації ГКЦ до викликів модерності, зокрема й парафіяльного духовенства, досліджував я (Лехнюк, 2019, с. 244–269).

Попри існуючі студії, в проблематиці реагування греко-католицького кліру на зміни, що виникали у ХХ ст., зокрема національно-політичні, залишається чимало невивчених аспектів. За допомогою мемуарів оо. Тарнавського та Пристая можна частково заповнити існуючі прогалини. З огляду на суб'єктивність мемуарів як жанру і невелику їх кількість, цей тип джерел, вочевидь, не може повністю розкрити нам тему, але стати елементом «ширшого пазлу» – цілком здатен.

Мета статті – на основі спогадів Ф. Тарнавського і О. Пристая показати сутність національно-політичних дилем греко-католицьких парохів кінця ХІХ – початку ХХ ст. та проаналізувати деякі з шляхів їх сприйняття, що обирались серед представників цієї групи на той час.

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а частково і в міжвоєнний період, греко-католицький клір, як і більшість українського життя Галичини, пронизував найважливіший національно-політичний поділ – на русофілів і народовців. До того ж, всередині ГКЦ русофіли втрачали свої позиції суттєво повільніше, ніж у світських сферах. У політиці вони остаточно втратили першість ще в часи «нової ери» 1890–1894 рр., і далі повільно, проте невпинно, здавали позиції – аж до здобуття всього лише одного депутатського мандату на останніх перед Першою світовою війною виборах до австрійської Державної Ради (Лехнюк, 2019, с. 107). Серед духовенства, натомість, попри певні ознаки послаблення, остаточно поширеність і впливовість русофільських ідей підірвала лише Велика війна, а найбільше – російська окупація Галичини 1914–1915-х років.

На основі мемуарів оо. Тарнавського і Пристая можна простежити, що тенденція до цих змін була почасти поколінневою. Вони обидва завершили навчання в Духовній семінарії у Львові на межі 1880–1890-х років і мали виразно народовецькі переконання. Ймовірно, сприятливу для такого результату атмосферу створювали й відповідні погляди тодішнього греко-католицького митрополита Сильвестра Сембратовича (Антоняк, 2012). Також ще в останнє десятиліття ХІХ ст. у стіни Греко-католицької духовної семінарії у Львові проникали нові ідеї й політика. Так, у 1891 р. частина слухачів семінарії влаштувала вкрай незвичне для такого консервативного закладу явище – страйк (Пристай, 1935, с. 33–39).

Попри позицію митрополита, навіть за його врядування в консисторіях, часто засідали русофіли. О. Пристай згадує, що особливо відчутними їх впливи були у Львівській та Перемиській єпархіях, що призводило до протекцій щодо кандидатів-русофілів, коли йшлося про обсадження вільних парафій. Він стверджує, що ледь не всі кращі парафії на межі століть були обсажені саме русофільськими парохами (Пристай, 1935, с. 215). Навіть зважаючи на упередженість автора-народовця, міцність позицій русофільського духовенства все ще виразно контрастувала з його відчутно помітнішим занепадом у світській політиці.

Світоглядно-політичні розбіжності між парохами-русофілами й священниками-народовцями наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст. створювали передумови для конфліктів. Олекса Пристай описує історію свого конфлікту з священником Теодором Сахном, із яким навчався разом у семінарії. Ще в ті часи о. Сахно мав русофільські переконання, зберіг їх і в майбутньому. Згодом оо. Пристай і Сахно двічі постіпль конкурували за ті ж самі парафії – спочатку за посаду завідача в Ушні, згодом за місце пароха села Лагодів (Пристай, 1935, с. 215) (де о. Пристай кілька років був завідателем і чимало зробив для розвитку тамтешньої громади в українському

національному дусі). Вигравши змагання за Лагодів, о. Сахно намагався ослабити роль читальні «Просвіти», відкритої перед тим за участі о. Пристая, а замість філії товариства «Дністер» активно просував відділ чеської страхової організації «Славія» (Пристай, 1935, с. 214–217).

Партійні протиріччя не завжди призводили до ворожості між парохами. У спогадах о. Тарнавського з часів його перебування на парафії в селі Манаїв є сюжет, присвячений чільному парохому-русофілу Зборівського повіту – о. Йоні Пелехатому. Активний народовець, о. Тарнавський зберігав із ним протягом усього часу сусідства добрі відносини (Тарнавський, 1981, с. 212). Є, втім, у його спогадах й інший сюжет. Ще коли він був сотрудником у селі Ясенів Бродівського повіту на початку 1890-х років, то за його (вимушену) підтримку польсько-української угоди – «нової ери» – русофіли планували побити о. Тарнавського. І лише збіг обставин допоміг йому уникнути небезпеки (Тарнавський, 1981, с. 149).

Хоча спогади О. Пристая і Ф. Тарнавського не пропонують прикладів відвертої взаємної ворожнечі, саме між парохами русофільських і народовецьких поглядів такі ситуації теж траплялись. Наприклад, невід'ємною складовою життя сколівського деканату ГКЦ були постійні взаємні скарги двох парохів – народовця о. Євстахія Качмарського і русофіла о. Еміліана Каленюка. Як писав у своєму звіті о. Володимир Сабата, призначений митрополитом до розслідування цих скарг: «Набрав смиренно підписаний переконання що ... Отці ... взаємно себе ненавидять и ненависть тая до крайної границі посунена опирає ся на ... [грунті – Р. Л.] чисто политичномъ, о. Качмарській єсть загорѣлий украинець, а о. Каленюкъ загорѣлий москвофіль»¹ (ЦДІАУЛ-2, арк. 9).

Варто додати, що такі ситуації виникали не лише по лінії поділу «русофіл–народовець», а й між носіями модерної української ідентичності. Так, у квітні 1907 р. сотрудник із села Магдалівка о. Володимир Коломієць у брутальній формі виступив проти пароха Сороцька – о. Євгена Купчинського, до парафії якого приїхав у якості політичного агітатора (ЦДІАУЛ-1, арк. 1–8). Це підводить нас до наступного сюжету й наступної, мабуть найважливішої, дилеми, з якою зіштовхувались тодішні парохы, зокрема оо. Тарнавський і Пристай, – утримувати баланс між душпастирством і політичною активністю.

У своїй діяльності перед виїздом до США в 1911 р. о. Тарнавський був, як він висловлювався, «у гарячій воді купаний українець» (Тарнавський, 1981, с. 141). Він активно працював заради розвитку українського руху в селах, де був сотрудником чи парохом. Особливо активно цю діяльність він розгорнув, отримавши перше призначення самостійним парохом у селі Манаїв. Заручившись підтримкою здебільшого сільської молоді, а також кількох свідоміших селян старшого віку, о. Тарнавський розпочав тривалу кампанію економічного, освітнього і, звісно ж, політичного просвітництва. Останній аспект був найважливішим, адже сумнозвісні «галицькі вибори» були відомі на всю монархію Габсбургів своїми зловживаннями, особливо по селах (підкуп, залякування, споювання виборців і чимало інших інструментів використовувала тоді місцева польська адміністрація). Як пише о. Тарнавський: «Хто списав би

¹ Можна зауважити, що о. В. Сабата, пишучи, використовує одночасно два правописи: чинний до 1892 р. етимологічний і «новий» фонетичний, що є відображенням труднощів етапу переходу з однієї орфографії на іншу.

історію виборів у Галичині, то ця історія була б така цікава, як оповідання з “Тисячі й одної ночі”» (Тарнавський, 1981, с. 180).

Чимало махінацій припадало на правибори в селах (у ході яких вибирали власне виборців, котрі згодом і голосували за кандидатів до Галицького сейму чи Державної Ради). Щоб не допустити махінацій, потрібно було добре пильнувати за списками правиборців. Хоча за законом їх мали тримати в загальному доступі у сільському громадському уряді, проте часто все відбувалось навпаки. Ф. Тарнавський описує, що доводилось вдаватись навіть до певних махінацій, щоб роздобути ці списки. Політично активним селянам на чолі з самим о. Тарнавським вдалось підмовити сина господаря Івана Гуцала, в домі якого знаходились громадська канцелярія та списки, щоб той таємно їх переписав (Тарнавський, 1981, с. 180).

Завдяки цьому вдалось провести просвітницьку роботу з селянами, що мали бути правиборцями. І в день виборів місцева влада не змогла якось вплинути на результати правиборів (Тарнавський, 1981, с. 181). Схожим чином під проводом о. Тарнавського відбулись і успішні для місцевих народовців вибори керівників місцевої громади – навіть староста, котрий приїхав сприяти пропольським кандидатам, міг лише констатувати на адресу манаївських селян: «Мелісьце добрих професориф, добже вас научили глосоваць» (Тарнавський, 1981, с. 182). Зрештою, організаційно-просвітницько-політична діяльність о. Тарнавського дала такі позитивні результати, що коли з 1907 р. запровадили прямі й таємні вибори до віденської Державної Ради, то навіть місцеві євреї голосували за українських кандидатів (Тарнавський, 1981, с. 183).

Попри такі успіхи, сам Ф. Тарнавський пізніше визнав у мемуарах, що методи досягнення цих результатів не завжди були добрими, а часто – демагогічними і надмірно категоричними й подекуди радикальними. Його роздуми вартують розлогішого цитування, адже діагностують проблему не тільки багатьох греко-католицьких парохів того часу, але й чималої кількості світських українців: «Я так само був демагогічно настроений і такі самі помилки робив, як і ціла наша українська суспільність» (Тарнавський, 1981, 141); «Тоді, коли я був молодший, у мене народні маси були тим ідеалом, для котрого я готовий був жертвувати все ... А щоб ті маси рушити, оживити, я воював демагогічними кличами проти ворога ... Нині я бачу демагогічні кличі в іншому світлі: тільки нарід ошукують і деморалізують, а в дійсності йому нічого не дають. Дають тільки сатисфакцію крикунові. Йому здається, що, наговоривши цілу “купу” речей, неможливих до зреалізування, вже все здобув. Це витворило в наших масах клясу крикунів, реунів, письменців, що... думають здобути собі тим славу великих народних “патріотів”. ... І нині я готовий на всяку жертву для української народної справи, але для такої, що в даних обставинах є можлива до зреалізування і для такої, що може бути вжита для будови нашого державного організму. А демагогія, це гнилий матеріал, з якого ніколи нічого збудувати не можна» (Тарнавський, 1981, с. 148–149).

Засобом для досягнення національно-політичних цілей було душпастирство і для о. Пристая. Промовистою є навіть назва розділу його спогадів, присвячена діяльності на початку ХХ ст.: «Церква і Нація». У мемуарах він відверто визнає, що свій безпосередній найважливіший обов’язок – релігійне виховання народу – вважав не цінністю самою по собі, але лише інструментом досягнення національно-політичних, освітніх й економічних цілей (Пристай, 1935, с. 210). Тобто, подає приклад саме такого підходу, який шкодив ГКЦ загалом і з яким намагались боротись вищі ієрархи. Попри це, варто відзначити чималі успіхи О. Пристая у покращенні як морального,

так і освітнього й економічного становища своїх парафіян. І як сотрудник у Підгірцях, так і в чині самостійного пароха села Журів, він найактивніше сприяв появі читалень «Просвіти», кооперативних крамниць, а у випадку Журова – позичкової каси системи Райфайзена.

Іноді потреба поєднувати душпастирські й громадсько-політичні обов'язки створювала парохам просто такі драматичні дилеми. Вище, на прикладі діяльності о. Тарнавського, вже було описано, наскільки важливою була справа організації селянства для протидії виборчим зловживанням. З усією енергією цьому заняттю присвячував себе і о. Пристай. Коли він був сотрудником у селі Підгірці, то саме наближались парламентські вибори 1897 р. Названі згодом «баденівськими» (від імені колишнього намісника Галичини, а на той час очільника уряду Цислейтанії – польського політика Казімежа Бадені), ці вибори за масштабом зловживань і порушень із боку галицької крайової влади вирізнялись навіть на тлі звичних вже перипетій «галицьких виборів».

Напередодні виборів 1897 р. о. Пристай провів значну організаційну й просвітницьку роботу серед підгорецьких селян-українців, щоб на правиборах обирали на роль виборців тих, хто проголосує за українських кандидатів, а не тих, кого нав'язувала місцева адміністрація. Ця активність пароха привернула навіть увагу Золочівського старости Родера, котрий мав особисто приїхати й пильнувати за «правильним» перебігом правиборів у Підгірцях (Пристай, 1935, с. 168).

У розпал приготувань до виборів помер підгорецький парох Петро Корчинський, у якого Пристай був сотрудником. У листі до місцевого декана о. Пристай повідомив, що «призначив похорон на середу перед полуднем». Щойно він відправив листа, як пів години опісля надійшло розпорядження зі староства, що правибори в Підгірцях відбудуться того ж дня і фактично в той же час, що й похорон. Пристай спробував перенести похорон пароха на четвер, проте декан відмовив. Тож постав вибір, який обов'язок виконати: душпастирський перед колишнім парохом і Церквою чи громадсько-політичний? Як пише о. Пристай: «Мав перед собою два важні обов'язки, а міг виконати тільки один. Але котрий? Розуміється, що важніший, якому той другий мусів уступити» (Пристай, 1935, с. 169). «Тим другим» виявився похорон, про який отець вирішив, що декан і сам дасть собі раду (Пристай, 1935, с. 168–172).

Піком «політичності» о. Пристая (до певної міри ненавмисним) стали події 1 вересня 1904 р. у Львові. Того дня в місті з візитом перебував президент міністрів Цислейтанії Ернест Кьорбер (Ernest von Koberber). Із цієї нагоди українці зібрали віче, котре переросло в мітинг проти бездіяльності уряду щодо становища українців у Галичині. Коли учасники акції протесту наблизились до будівлі намісництва, де перебував президент міністрів, піша й кінна поліція взялись відтіснити мітингувальників. Прямо в епіцентрі цих подій опинився й О. Пристай, який разом із дружиною й тестем (теж священником) не міг пропустити такої важливої події. В один момент прямо перед ним з'явився кінний поліцейський і священник (за його словами – задля самооборони) замахнувся палицею і вдарив коня. За що тут же був заарештований (Пристай, 1935, с. 318–320). Окрім нього, заарештували ще одного священника (о. Льва Сілінського), одного студента, двох гімназистів (Мстислава й Мирослава Січинських) та їх сестру (Олену Січинську).

Судовий процес, що відбувся незабаром, хоч і обійшовся о. Пристаю лише виплатою судового збору, проте прославив (або «прославив», залежно для кого) його

на всю Галичину як політичного радикала. Хоча насправді він ним не був, але жалю за вчиненим під час мітингу проти Е. Кьорбера у спогадах о. Пристай не відчувається. Що цікаво, уникнути важчого покарання вдалось завдяки невеликому обману. На судовому засіданні ключовим свідком був той кінний поліцейський, чийого коня вдарив О. Пристай. От тільки насправді свідчив не він, а його товариш по службі і, за сумісництвом, колишній парафіянин отця із часів його буття завідателем у селі Лагодів. І свідчив він, що отець коня не бив, – що було неправдою (Пристай, 1935, с. 324). Попри всі довоколаполітичні пригоди, о. Пристай завжди виносив політичні справи за межі церковних стін і не використовував амвону для політичних проповідей (Пристай, 1935, с. 220).

Надмірність у політичній діяльності могла мати позитивні аспекти (вищий рівень національної свідомості парафіян), а могла й негативні. Захоплення політикою могло не лише скріплювати, але й розладнувати відносини парохів із парафіянами – особливо, якщо політичні симпатії першого суперечили вподобанням більшості інших. Занедбання парафіяльними священниками своїх прямих обов'язків душпастирів заради політичного активізму й агітації часто лише підривали авторитет пароха (ЛННБУ, арк. 20–20 зв.). Також надмірна політичність переважно призводила до занедбання суто релігійної праці, на що часто, і не особливо успішно, вказували у своїх індивідуальних чи колективних пастирських посланнях вищі церковні ієрархи. Це могло призводити і до недостатньої уваги й іншим справам: культурним і економічним. Особливо це впадало у вічі зовнішнім спостерігачам.

Серед гостей, котрі відвідували Ф. Тарнавського в часи праці в селі Манаїв, він особливо ґрунтовно згадає декілька візитів польського політика з польських земель, що були тоді під владою Німецької імперії, члена тамтешнього парламенту – Юзефа Глембоцького (Józef Głębocki). Його метою було вивчити реальний стан польсько-українських відносин у Галичині. Відвідував і великих землевласників, і місцевих старост й інших чиновників, і греко-католицьких парохів. Відвідуючи о. Тарнавського востаннє, він поділився з ним та низкою інших присутніх на зустрічі священників кількома висновками із побаченого в Галичині: «Я пізнав у ваших читальнях людей, котрі цілу віденську та берлінську політику ліпше знають, ніж деякий інтелігентний поляк. А коли я побачив, як вони одягаються, як їдять, як мешкають, то пізнав, що це жебраки. І ви, отці, замість звернути їх увагу, їх ум на вихід з тої руїни, то товчете їм в голову політику. ... Ми в Німеччині так само душені німцями, як ви поляками, але народу вчимо не політики, але господарки, бо багатий господар є підставою добробуту народу, а розполітикований жебрак це найгірший елемент. Ваша робота негативна» (Тарнавський, 1981, с. 208–209). Суто в цьому контексті Ю. Глембоцький позитивніше оцінив консервативних русофілів як приклад недемагогічного, на його думку, елемента, який трохи збалансовував радикальність священників-народовців (Тарнавський, 1981, с. 209–210).

Зауваги Ю. Глембоцького не позбавлені рації. А ще вони певною мірою суголосої з баченням вищих ієрархів ГЦК. Наприклад, митрополит А. Шептицький вимагав від духовенства менше політичності, а більше безпосередньої участі в культурних і економічних акціях (Гайова, Тереховський, 2007, с. 172–173). Таким чином він намагався спрямувати громадську активність парафіяльного духовенства в таке русло, яке не становило б загрози єдності й авторитету ГЦК й дозволяло їй зберігати, якщо не політично, то суспільно й морально, важливу роль в українському галицькому суспільстві.

Ще одним наслідком, із яким часто зіштовхувались політично активні парохинародовці на межі XIX і XX ст., є неприхильне ставлення польських землевласників і представників галицької адміністрації (котрі також найчастіше були поляками). Здебільшого проблема виникала з отриманням презенту – згоди землевласника, що опікувався місцевою Церквою та парафією (колятора) на кандидатуру пароха. Так, коли о. Тарнавський хотів взяти участь у змаганні за одну із парафій у володіннях графині Альфонсини Дідушицької (Alfonsyna Dzieduszycka) (дружини Володимира Дідушицького (Włodzimierz Dzieduszycki)), то отримав категоричну відмову. Причиною були негативні відгуки на попередню «політичну» діяльність священника, які графиня отримала від іншого польського землевласника (Тарнавський, 1981, с. 147).

Спільною рисою в національно-політичній діяльності О. Пристая та Ф. Тарнавського кінця XIX – початку XX ст., яка чітко помітна у їх спогадах, є відкидання компромісної політики в польсько-українських відносинах. Для о. Пристая зразком для наслідування були чеські політики, котрі творили потужну антиурядову опозицію в Державній Раді (Пристай, 1935, с. 182). Щоправда священник не згадує, що українці не мали тої кількості депутатів у парламенті, що й чехи, тому не могли бути такою ж впливовою групою. І що до свого політичного впливу чехи йшли крізь десятиліття культурної й економічної просвітницької роботи, а не навпаки. Натомість така категоричність добре вписується в його бачення галицької політики (та й відносин загалом) як суцільного антагонізму, де лише відкрите протистояння дає результат. Тож, коли один із священників радив о. Пристаю не йти на відкриту конфронтацію з місцевим старостою – «чесати дідька зрідка», як тоді любили казати – то він відкидав саму думку про такий підхід, називаючи його «рабською звичкою» (Пристай, 1935, с. 178). Не дивно, що митрополит Сильвестр Сембратович і Олександр Барвінський – одні з найвідоміших прихильників політики порозуміння на противагу перманентній конфронтації серед галицьких українців – постають на сторінках мемуарів о. Пристая як щирі, чесні, проте слабохарактерні й недалекі діячі, що дали «закрутити» власну голову хитрим польським інтриганам братам Казімежу й Станіславу Бадені (Kazimierz Feliks Badeni, Stanisław Marcin Badeni) (Пристай, 1935, с. 182–183). А найвідомішу спробу польсько-українського порозуміння – «нову еру» – о. Пристай вважав такою, що «невчас народилася, потім тільки ниділа й врешті скінчила своє коротке й нужденне життя, померши на рака» (Пристай, 1935, с. 183). Також він хибно зазначає, що лідер народовців Юліан Романчук із самого початку не приєднався до «нової ери» (Пристай, 1935, с. 182–183), хоча саме його виступ із трибуни Галицького сейму і став її початком восени 1890 р. А в опозицію Ю. Романчук перейшов лише в 1892 р.

Ф. Тарнавський також не сприймав «нову еру», хоч і в менш категоричних висловах. Він вважав, що жодна зі сторін не була щиро зацікавлена в успіху компромісної політики і розглядав її як щось на кшталт тимчасової паузи в боротьбі двох народів. Водночас звинувачував «нову еру» в розпалюванні суперечок і ненависті поміж українцями. Адже радикали, русофіли та частина народовців її не сприйняли категорично й звинувачували прихильників угоди в «зраді» (Тарнавський, 1981, с. 146–150). Попри загальну невдачу «нової ери», все ж вона дала українцям непомічені обома священниками важливі здобутки, що стали вагомою основою подальшого культурного та політичного розвитку української спільноти Галичини (пор.: Чорновол, 2000).

Ставлення до політики, яке демонструють у спогадах О. Пристай і Ф. Тарнавський, дозволяє ще раз виокремити певні розбіжності між різними поколіннями

парохів. Звісно, таке узагальнення неможливе без певної долі спрощення. Проте не тільки оо. Пристай і Тарнавський, але й чимало представників того ж покоління греко-католицьких священників (особливо народовців за переконаннями) були дуже активними політично. Водночас, аналізовані нами мемуари розкривають три постаті парохів старшого покоління, куди більш апатичних щодо політики. Попри таку спільність, це три різних за своїми поглядами й характерами постаті.

Радше негативними прикладами є священники Петро Корчинський та Дмитро Жеребецький. Отець П. Корчинський був парохом у селі Підгірці, чийм сотрудником упродовж кількох років був О. Пристай. Хоча він і мав досвід активної політики (був учасником польського постання 1863–1864 рр.), але займав пасивну позицію й характеризувався ще давнім «старорусинським» консерватизмом: розглядав польську мову як «культурну» на противагу «селянській» руській (Пристай, 1935, с. 139). Отець Д. Жеребецький із села Чистопади, чийм сотрудником певний час був о. Тарнавський, не переймався ні освітнім, ні господарським розвитком власної парохії, як і алкоголізмом селян. Годі вже казати про політичні й громадські справи. Водночас, намагаючись підкреслити власну вищість, у проповідях і в побуті часто використовував польську мову (Тарнавський, 1981, с. 155–158). Така модель поведінки була характерною для XIX ст., але на початку XX ст. для більшості духовенства, особливо молодшого, видавалась анахронізмом.

Зовсім іншим прикладом аполітичного пароха був Йосиф Авдикович із села Ясенів, сотрудництво в котрого було першим душпастирським досвідом о. Тарнавського. З його спогадів постає образ старшого священника, «зимного аристократа», що дбав про дотримання правил етикету. Хоча така манера поведінки не сприяла надмірній популярності серед вірян, його парафія вважалася зразковою, а парох був авторитетною особою в громаді (Тарнавський, 1981, с. 137–140). Ставлення о. Авдиковича до своїх парафіян дає приклад відчуття власної ролі відповідно до згаданого раніше образу «отця народу», а водночас і відповідальності за ввірену паству. Попри добре розуміння політичних процесів, о. Авдикович тримався осторонь політики, а керована ним місцева читальня зберігала партійний нейтралітет. Народовця за світоглядом, його відштовхувала демагогічність чільних українських партій, зокрема й народовецької (Тарнавський, 1981, с. 141).

Якщо будучи сотрудником в о. Авдиковича молодий Ф. Тарнавський вважав, що його парох «консерватист, аристократ і сучасного руху не розуміє» (Тарнавський, 1981, с. 141), то в зрілому віці він цілковито змінив свою думку: «Коли я нині в пам'яті відсвіжую вражіння з-перед сорок літ, то особа о. Йосифа нині стає як різьблена з граніту. Три роки я в нього був сотрудником і маю це переконання, що тих три роки дали мені більше світла, практики, школи, як ціла гімназія і університет. Донині подібного йому чоловіка я в моєму житті не стрічав. ... Якби ми мали таких священників більше, то українці стояли б цілком інакше» (Тарнавський, 1981, с. 137). Саме порада Й. Авдиковича стала для о. Тарнавського дороговказом у подальшій як душпастирській, так і громадській діяльності: «Село мусиш добре “за чуприну” в руках тримати, але нікому кривди на волос не зробити. Бо як кривду зробиш, чуприна тобі з рук вирветься. Ти мусиш село вести, бо ти поводитир, але добре розваж, котрою дорогою поведеш, бо за всі блуди ти, а ніхто другий, будеш відповідальний і перед Богом і перед людьми» (Тарнавський, 1981, с. 139).

Спогади О. Пристая та Ф. Тарнавського не можуть повністю описати дослідникам усі дилеми, що поставали перед греко-католицькими священниками на межі

XIX–XX ст., зокрема дилем національно-політичних. Проте ці мемуари (як свідчення безпосередніх учасників тих подій) дають важливу інформацію і пропонують чимало сюжетів повсякденної активності цих священників. На їх основі можна виділити кілька ключових національно-політичних дилем греко-католицького духовенства в Галичині кінця XIX – початку XX ст.

Першою дилемою було співіснування всередині парафіяльного кліру прихильників як русофільських, так і народовецьких ідей. Це дуже часто, хоча й не завжди, створювало конфліктні ситуації. Гостроти їм додавали ширші політичні процеси, які незмінно призводили до поразки русофільства від модерної української політичної ідеї.

Другою (і найважливішою) дилемою було знайти баланс між душпастирською діяльністю і громадсько-політичною активністю. Оо. Пристай і Тарнавський були представниками молодшого покоління священників-народовців, яким зазвичай не вдавалось досягнути такого балансу. Щиро присвячуючи свої зусилля економічному й освітньому піднесенню людей, їх політичному освідомленню й організації (зокрема для протидії виборчим зловживанням), вони часто менше уваги приділяли власне релігійним справам. Це спричиняло численні ризики для авторитету та єдності духовенства, що добре розуміла вища ієрархія Греко-Католицької Церкви. Адже випадки, на зразок арешту о. Пристая за напад на кінного правоохоронця, за яких обставин він би не відбувся, аж ніяк не йшли на користь духовенству.

Наростаюча конфронтація між польським та українським національними рухами в Галичині сприяла радикалізації обох сторін – як світських середовищ, так і церковних. Ця тенденція не оминула польський католицький клір (саме польський єпископат у Галичині «торпедував» польсько-український компроміс у 1913 р.), а тим паче вона не могла не заторкнути греко-католицьких священників, котрі здавна, згідно із образом «отців народу», вважали своїм обов'язком опікуватись людьми не тільки в релігійній, але й інших справах. Із огляду на це, як і на поколіннєву приналежність оо. Пристая й Тарнавського, цілком логічним є їх несприйняття спроб польсько-українського порозуміння на кшталт «нової ери», як і тих діячів, котрі таку політику намагались відстоювати (С. Сембратович, О. Барвінський).

Отже, на підставі мемуарів згаданих вище двох парохів, можна виразно помітити відмінність у політичній активності греко-католицьких священників різних поколінь. Якщо оо. Пристай і Тарнавський були політичними активістами не меншою мірою, ніж душпастирями, то парохі, в яких вони в різний час були сотрудниками (П. Корчинський, Д. Жеребецький, Й. Авдикович) у політичні процеси не втручались. Звісно, на межі століть траплялись і старші політично активні священники (наприклад, Данило Тянячкевич), як і пасивні молодші. Проте той факт, що всі три парохі, під чиею опікою Ф. Тарнавський і О. Пристай розпочинали душпастирську кар'єру, були аполітичними, вказує на певну тенденцію. Водночас ця відстороненість від активної політики могла мати як негативні прояви (оо. Корчинський і Жеребецький), так і бути прикладом зваженої, конструктивної й корисної як для парохів, так і для громади, поведінки (о. Авдикович).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антоняк, І. (2012). Політичні дилеми Греко-католицької церкви в Галичині в останній чверті XIX століття (на прикладі діяльності митрополита Сильвестра Сембратовича). *Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць*, 8 (Ч. 2: Культура, освіта, наука, церква). Львів, 70–94.

Гайова О., Тереховський Р. (упоряд.). (2007). *Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899–1914 рр., 1*. Львів.

Гайова О., Тереховський Р. (упоряд.). (2013). *Шептицький Андрей. Пастирські послання 1905–1944 рр.* (Т. 4: спільні пастирські послання). Львів.

Колб, Н. (2015). «З Богом за Церкву і Вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття. Жовква.

Лехнюк, Р. (2019). *На порозі модерного світу. Українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті XX століття*. Львів.

ЛННБУ: Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 16, арк. 20–20 зв.

Пристай, О. (1935). *З Трускавця у світ хмародерів: спомини з минулого й сучасного*, 2. Львів; Нью Йорк.

Тарнавський, Ф. (1981). *Спогади*. Торонто.

Чорновол, І. (2000). *Польсько-українська угода 1890–1894 рр.* Львів.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів), оп. 2, спр. 907, 8 арк.

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 2, спр. 913, 18 арк.

Sorokowski, A. (1994). Z dziejów przemian mentalności greckokatolickiego duchowieństwa parafialnego w Galicji, 1900–1939. *Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały*, 69–74.

Wójtowicz-Huber, B. (2008). «Ojcowie narodu». *Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*. Warszawa.

REFERENCES

Antoniak, I. (2012). Politychni dylemy Hreko-katolytskoi tserkvy v Halychyni v ostannii chverti XIX stolittia (na prykladi diialnosti mytropolyta Sylvestra Sembratovycha). *Lviv: misto – suspilstvo – kultura: zb. nauk. prats*, 8 (Ch. 2: Kultura, osvita, nauka, tserkva). Lviv, 70–94 (in Ukrainian).

Haiova O., & Terekhovskyy R. (Comp.). (2007). *Sheptytskyi Andrei. Pastyrski poslannia 1899–1914 rr.*, 1. Lviv (in Ukrainian).

Haiova O., & Terekhovskyy R. (Comp.). (2013). *Sheptytskyi Andrei. Pastyrski poslannia 1905–1944 rr.* (T. 4: spilni pastyrski poslannia). Lviv (in Ukrainian).

Kolb, N. (2015). «Z Bohom za Tserkvu i Vitshyznu»: hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo v Halychyni u 90-kh rokakh XIX stolittia. Zhovkva. (in Ukrainian).

Lekhniuk, R. (2019). *Na porozii modernoho svitu. Ukrainski konservatyvni sere dovyyshcha v Halychyni v pershii chverti XX stolittia*. Lviv. (in Ukrainian).

Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv, f. 159, spr. 16, ark. 20–20 zv. (in Ukrainian).

Prystai, O. (1935). *Z Truskavtsia u svit khmaroderiv: spomyny z mynuloho y suchasnoho*, 2. Lviv; New York (in Ukrainian).

- Tarnavskiy, F. (1981). *Spohady*. Toronto. (in Ukrainian).
- Chornovol, I. (2000). *Polsko-ukrainska uhoda 1890–1894 rr.* Lviv (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 201 (Hreko-katolytska mytropolycha konsystoriia, m. Lviv), op. 2, spr. 907, 8 ark. (in Ukrainian).
- TsDIAL Ukrainy, f. 201, op. 2, spr. 913, 18 ark. (in Ukrainian).
- Sorokowski, A. (1994). Z dziejów przemian mentalności greckokatolickiego duchowieństwa parafialnego w Galicji, 1900–1939. *Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały*, 69–74 (in Polish).
- Wójtowicz-Huber, B. (2008). «Ojcowie narodu». *Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*. Warszawa (in Polish).

LEKHNIUK Roman

PhD (History)

*Senior Lecturer of the Department of History Museum Studies and Cultural Heritage
Lviv Polytechnic National University*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

e-mail: roman.o.lekhniuk@lpnu.ua

**MEMOIRS OF PARISH PRIESTS AS A SOURCE
FOR THE STUDY OF NATIONAL-POLITICAL DILEMMAS
OF THE GREEK CATHOLIC CLERGY
IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES:
THE EXAMPLES OF OLEKSA PRYSTAI AND FYLYMON TARNAVSKYI**

The article attempts to analyse the national and political dilemmas faced by Greek Catholic parish priests in Galicia at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. When studying such a large social group, it is important to pay attention to those sources that allow tracing the vision of problems and ways to solve them among the members of this group. Therefore, this article uses the memoirs of two Greek-Catholic parish priests whose activities in Galicia fell on the last decade of the 19th and the first decade of the 20th centuries – Oleksa Prystai and Fylymon Tarnavskiy. Due to the fact that they belonged to the same generation and were active participants in the *narodovtsi* movement, it was traced how representatives of this category of parish priests reacted to certain national and political dilemmas. It was revealed that their rejection of the *russophile* worldview, which was still widespread among the clergy of the Greek Catholic Church at that time, was particularly characteristic for them. It was established that the main challenge for the clergy of that time was to find a balance between pastoral activity and social and political activity. According to the traditional role of parish priests as «leaders of the people», they were expected not only to provide purely religious, but also political, cultural, and economic education of parishioners. Additional difficulties were created by the fact that many priests – including Prystai and Tarnavskiy – were active members of the *narodovtsi* party (later – the Ukrainian National Democratic Party). On the example of stories from the lives of the studied priests, it was found that political activity often had a higher priority for them than purely religious functions in the community. This led to both positive and negative consequences, and also created significant differences between different generations of Greek Catholic priests in Galicia at that time.

Keywords: Galicia, Greek Catholic Church, Oleksa Prystai, Fylymon Tarnavskiy, Narodovtsi, Russophiles.

УДК: 323.2:343.125|2-384:271.4(437+439)"1914/1915"
<https://doi.org/10.33402/zuz.2024-20-47-61>

Андрій ГРЕСЬКО

*аспірант кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2578-2099>
e-mail: greskoandriy@gmail.com*

АРЕШТИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В АВСТРО-УГОРЩИНІ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1915)

Проаналізовано механізм арештів, здійснюваних Австро-Угорщиною щодо священників Галицької митрополії ГКЦ, підозрюваних у русофільстві на початку Першої світової війни. Простежено умови затримання та обвинувачення підозрюваних. Встановлено основні шляхи етапування арештантів із Королівства Галичини та Лодомерії і Герцогства Буковини до місць ув'язнення через Цислейтанію та Транслейтанію. Продемонстровано реакцію верховних ієрархів ГКЦ на означені події. Акцент зроблено на впливі національної ідентичності на інтенсивність означених процесів.

Зазначено, що на початку Першої світової війни греко-католицьке духовенство було розділене на українофільську та русофільську суспільно-політичні течії. Уряд Австро-Угорщини, розпочавши війну проти Російської імперії протягом 1914–1915 рр., здійснив хвилю арештів «неблагодійних» громадян, запідозрених у проросійських поглядах. Через недосконалість механізму затримання цей процес перетворився на масові репресії, що стало трагедією для українського суспільства. Арешти священників відбувалися на місцях поліцейськими та військовими структурами на основі підготовлених списків. Одним із приводів для дії ставали доноси. Ув'язнених відправляли у повітові центри. Після фільтрації у великих в'язницях затриманих етапували залізницею до місць ув'язнення в Цислейтанії.

Описано, що духовенство ГКЦ стало жертвою геополітичних обставин. Це обумовлено тим, що українська національна ідентичність ще не змогла охопити все українське населення Східної Галичини та Північної Буковини. Австро-Угорський уряд арештовував як представників та прихильників русофільства, так і українофільства. Своїми діями імперія підірвала діяльність як русофілів, так і лояльність свідомих українців. Це було однією з причин стагнації та подальшого розпаду Австро-Угорщини.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Галицька митрополія ГКЦ, Перша світова війна, арешти, етапування, русофільство.

Попри те, що духовенство Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) стало провідною суспільною верствою в національному відродженні українців під контролем Австро-Угорщини, наявність українофільської та русофільської течій суспільно-політичної думки розділяло священнослужителів на початку ХХ ст. Вбачаючи у представниках

русофільської течії джерело локального сепаратизму, австро-угорські військові, правоохоронні та місцеві адміністрації під впливом воєнних поразок впродовж 1914 р. здійснили серію арештів у Королівстві Галичини та Лодомерії, Герцогстві Буковина та інших територіях. Жертвами «превентивних» заходів також стали сотні священнослужителів Галицької митрополії ГКЦ, які належали до обох течій суспільно-політичної думки.

Мета статті – вивчення механізму арештів, здійснюваних австро-угорськими військами щодо священнослужителів ГКЦ на першому етапі Великої війни 1914–1915 рр.

Тематика репресій австро-угорської адміністрації привернула увагу вітчизняних дослідників. Феномен народної пам'яті про означені події стали об'єктом дослідження науковців Романа Голика (Голик, 2017, с. 494–501), Ірини Орлевич (Орлевич, 2022, с. 42–68) та ін. Дослідником Володимиром Великочием висвітлено історіографію репресій щодо ГКЦ у 1914–1918 рр. (Великочий, 2011а, с. 80–83; Великочий, 2011b, с. 52–56). Грунтовні статті з історії ГКЦ, прямо чи дотично охоплюючи період Першої світової війни, написано тандемом дослідників Андрієм Заярнюком та Василем Расевичем (Заярнюк та ін., 2012, с. 160–192), Олегом Павлишиним (Павлишин, 2020, с. 130–157) та Русланом Делятинським (Делятинський, 2017, с. 78–81). Відзначаю, що репресії цісарського двору щодо русофілів та українофілів розглядалися як об'єкт вивчення через розгляд різних предметів досліджень, а саме: відношення урядових структур до проблеми русофільства та в контексті історії русофільської течії проаналізували Ігор Берест (Берест, 2007, с. 52–57), Віталій Гайсенюк (Гайсенюк В., 2017, с. 195–247), Володимир Макарчук (Макарчук В., 2016, с. 396–403), Ірина Орлевич (Орлевич І., 2011, с. 235–249.) та ін.; положення в'язнів у таборах Талергоф та Терезин висвітлено у працях Віталія Гайсенюка (Гайсенюк, 2014, с. 10–20), Юрія Плекана (Плекан, 2017, с. 293–296), Володимира Сурніна (Сурнін, 2014, с. 79–89) та ін.; загальний огляд становища населення Галичини на початку військового конфлікту здійснено тандемом авторів Олесем Сухим та Іриною Лозинською (Сухий, та ін., 2010, с. 151–155), Іваном Патером (Патер, 1996, с. 159–169) та ін.; аналіз діяльності ієрархів ГКЦ на початку і впродовж Великої війни здійснили Олег Єгрешій (Єгрешій, 2006, с. 31–43), Ірина Орлевич (Орлевич, 2016, с. 338–352) та ін.

Як бачимо, на сьогодні історіографія означеної теми має розгалужену кількість праць, присвячених вивченню її складових: суспільної пам'яті, історіографії та оглядів австрійських репресивних заходів, історії Галицької митрополії ГКЦ, її структурних одиниць, діяльності ієрархів і духовенства в умовах Першої світової війни та ін. До переліку актуальних труднощів щодо вивчення репресій в Австро-Угорщині щодо священників Галицької митрополії ГКЦ варто додати те, що духовенство не розглядається окремо в контексті арештів усіх представників русофільського руху. Малодослідженими залишаються особливості репресивного апарату, зокрема процес, перебіг та умови арештів, а також способи транспортування та інші аспекти.

Із метою реалізації встановленої мети, визначено такі завдання:

1. Дослідити умови затримання «неблагонадійних» громадян.
2. Встановити актуальні осередки попереднього утримання та процес подальшого транспортування в'язнів до місця відбування покарання.
3. Простежити відношення правоохоронців до підозрюваних та вплив репресій 1914–1915 рр. на українське суспільство.

Об'єктом статті є греко-католицьке духовенство Галицької митрополії ГКЦ. Предметом – механізм арештів та етапування в'язнів, який застосовував уряд

Австро-Угорщини щодо священників ГКЦ, запідозрених у неблагонадійності. Територіальні межі охоплюють Королівство Галичини та Лодомерії, Герцогство Буковина та інші адміністративні одиниці Австро-Угорської Держави. Хронологічними межами визначено серпень 1914 р. – липень 1915 р. Нижня межа обумовлена початком успішного наступу російської армії проти Австро-Угорщини, який став каталізатором до активних репресивних заходів над русофілами. Верхня межа встановлена через фактичне завершення в означений час активної фази австро-німецького контрнаступу 1915 р. напередодні його переходу у позиційну війну. Впродовж цієї воєнної кампанії відбулася друга велика хвиля репресій проти «неблагонадійних» священнослужителів ГКЦ.

На початку війни серед парафіян та духовенства Галицької митрополії ГКЦ були прихильники як українофільства, так і русофільства. Українофіли, на відміну від русофілів, вважали українців окремим народом і в майбутньому вбачали можливості створення власної національної держави. Цей процес передбачалося реалізовувати, покладаючись на співпрацю з Австро-Угорщиною. В цей же час частина галичан – «русофіли» продовжували називати себе «руськими», або «русскими», під чим розуміли єдність трьох народностей: українців, росіян та білорусів, та спрямовували свою активність на єднання всіх носіїв цієї ідентичності в межах єдиної східнослов'янської держави, якою вбачали Російську імперію (Орлевич, 2022, с. 43, 56). Це призвело до політичного, суспільного, культурного та релігійного суперництва обох таборів до, упродовж та після Великої війни. Попри те, що поступово українофільська сторона набувала перевагу в краї, значна частина населення станом на 1914 р. була прихильниками русофільства. А у іншій частині політична орієнтація та погляди переважно не були чіткими, вони не асоціювали себе повністю із жодною з названих сторін, і часто були носіями змішаних систем цінностей (Голик, 2017, с. 495). На нашу думку, саме незавершеність процесу формування чіткої національної свідомості серед українських жителів Австро-Угорщини та збереження великого прошарку «замішанців» на момент початку світової війни зіграли в подальшому вкрай негативну роль в історії галицьких українців.

Частина українських дослідників також покладають провину за арешти греко-католицьких священників на несприятливу геополітичну та геоконфесійну кон'юнктуру (Гайсенюк, 2014, с. 14; Великочий, 2011а, с. 82). Варто пам'ятати, що чималу роль в арештах священнослужителів ГКЦ у Королівстві Галичини та Лодомерії й Герцогстві Буковина упродовж 1914–1915 рр. також відіграли поляки, євреї і німці (ДАЧО-1, арк. 5, 10, 15–17). Становлячи домінуючу частку у лавах органів військової, правоохоронної та цивільної адміністрацій у межах Габсбургської держави, вони також стали виконавцями процедур арешту, етапування та слідства щодо підозрюваних у русофільстві, попри те, що постраждали й представники їхніх національностей. Особливо негативну роль у цьому процесі приписують угорцям, діяльність яких виявилася найбільш радикальною (Патер, 1996, с.161; Орлевич, 2022, с. 62). Саме комплексний підхід у висвітленні проблематики репресій та арештів духовенства ГКЦ міг би, на думку В. Великочия, сповна розкрити названі теми (Великочий, 2011б, с. 55). Безумовно, означені події стали трагедією для жителів українських земель у межах Австро-Угорщини, що доводить актуальність чіткої національної свідомості.

Невдовзі, після оголошення 6 серпня 1914 р. війни Російській імперії, австрійські армії не мали успіху в бойових діях. Наслідком поразок стала поступова втрата контролю над рівнинними територіями Герцогства Буковини та Королівства Галичини

й Лодомерії. Кінцева лінія просування російської армії в ході кампанії 1914–1915 рр. пролягала між Серетом та Прутом на Буковині, а далі від Яблунецького перевалу до повітів Горлиці, Грибів та Бохня на заході [сучасна Польща – *А. Г.*]. Подекуди росіяни змогли прорватися в Транслейтанію [а саме на територію сучасної Закарпатської області України та північно-східні території сучасної Словаччини – *А. Г.*]. Попри те, що Четвертому союзові вдалося покращити ситуацію внаслідок кампанії 1915 р., окремі повіти арміям Австро-Угорщини [йдеться про південно-східні території сучасної Тернопільської області – *А. Г.*] доводилося відбивати до початку 1918 р. включно.

Фактично протягом бойових дій 1914–1915 рр. австрійці тимчасово втратили майже всю територію Галицької митрополії ГКЦ [за винятком крайніх західних деканатів Перемишльської єпархії та крайніх південних буковинських деканатів Станиславівської єпархії – *А. Г.*]. При здійсненні евакуації, окрім втікачів, австрійським урядом на захід було спрямовано й арештантів. Суспільство Австро-Угорщини, особливо жителі прифронтових територій на основі хвилі, спричиненої подіями літньої та осінньої кампанії, взялося за чистку «внутрішніх ворогів», а саме русофілів (Талергофській Альманах, 1924, с. 30). Це призвело як до обумовлених, так і далеко не обумовлених репресивних акцій щодо священнослужителів ГКЦ «русофільської» та «українофільської» течій суспільно-політичної думки. Фактичний підрахунок реальної кількості репресованих, ступеню об'єктивності обвинувачення та справедливості правосуддя щодо арештантів протягом всієї Великої війни потребує індивідуального вивчення кожної справи, що виходить за межі цього дослідження. До слова, на думку вітчизняного історика В. Гайсенюка, саме дії польських урядовців та угорської преси зіграли значну роль у формуванні міфу про русофільський сепаратизм (Гайсенюк, 2017, с. 196, 202).

Варто відзначити, що цісарсько-королівський уряд був усвідомлений щодо структури та діяльності русофільських організацій. Для прикладу, станом на липень 1914 р. Дирекція поліції у Львові мала в розпорядженні дані про основний склад, посади та адреси проживання провідних діячів русофільських організацій, зокрема «*der Volksgat*» – Народного Совета (керівного органу Русско-народної Партії (РНП)). Серед них значилися і священнослужителі: о. Корнилій Сенік, парох с. Бережниця Королівська [тепер с. Бережниця – *А. Г.*] Жидачівського деканату; о. Маркил Раствавецький, парох с. Громно [тепер с. Грімне – *А. Г.*] Горожанського деканату; о. Іоан Машак, парох с. Липиця Горішня [тепер с. Верхня Липиця – *А. Г.*] Рогатинського деканату; о. Миколай Вінницький, парох Галича Галицького деканату (ЦДІАЛУ-1, арк. 4). Це свідчить про те, що за підозрюваними русофілами стежили, а підготовка та реалізація їх затримання були питанням часу. Схожі списки були завчасно підготовлені й на інші «неблагонадійні» товариства, організації та окремих осіб (Сурнін, 2014, с. 79–84).

Зауважимо, що під нагляд спецслужб потрапляли представники обох напрямків русофільського руху – «старокурсники» та «новокурсники», оскільки їхні провідні лідери скомпрометували себе колабораціоністською діяльністю. Втечами у Росію, формуванням проросійських організацій, підтримкою російської окупаційної влади протягом війни, пропагандою і сприянням поширенню православ'я та іншими факторами русофіли налаштували проти себе українську сторону та владні структури Австро-Угорщини (Орлевич, 2011, с. 235–236.). У підсумку, жертвами чисток стали священники – представники обох суспільно-політичних течій. А також, ті, які дотримувалися змішаних поглядів щодо національної ідентичності. Ініційовані зверху превентивні заходи проти «неблагонадійних елементів» на фоні воєнних поразок

переросли у пристрасні превентивні заходи знизу, які за змістом наближалися до терору (Берест, 2007, с. 54).

Приводом для арешту домінуюче ставали доноси, які поступали в урядові й правоохоронні інстанції Австро-Угорщини переважно з боку повітових староств, від місцевих жителів і представників інших національностей, які відчували антипатію до підозрюваних. Певним стимулом до формування доносів були грошові винагороди, які надавалися за свідчення про зрадників (Гайсенюк, 2017, с. 207). У них виражали обвинувачення, які розглядалися в жандармських управліннях та судах на основі наявних відомостей про діяльність людей. Серед типових обвинувачень підозрюваних священників ГКЦ були: залякування селян голодом (о. Олександр Чубатий); вмовляння прихожан не стріляти в росіян, подання знаків російському аеропланові, переписка з росіянами, участь у таємних нарадах русофілів (о. Феофіл Качмарчик); служба «за російського царя» в Австро-Угорщині, збір коштів на військові потреби з подальшою пересилкою в Росію (о. Володимир Мохнацький); заклик людей ідентифікуватися як «руський» (о. Василій Курилло); відмова повторної присяги цісарю та поширення листівок із підписами ієрархів Російської Церкви (о. Петро Сандович); пропаганда православ'я (о. Петро Лазурко); подача російській армії сигналів із Церкви (о. Іоан Козак); передплата газети «Прикарпатська Русь» (о. Теодор Мерена) та ін. (Талергофській Альманах, 1924, с. 33, 42, 190–191; Талергофській Альманах, 1925, с. 38; ЦДІАЛУ-3, арк. 16, 23). Загалом, доноси і обшуки були приводом для арештів. Їх правдивість належало встановити в ході слідства.

Як правило, затримання священнослужителів ГКЦ відбувалася в різний час доби [зранку, вдень, ба навіть пізно вночі – А. Г.]; за різних умов та обставин: у полі, вдома після утрени, в саду, під час повернення з іншого населеного пункту, під час богослужіння, «прямо з ліжка» та ін. Траплялися й арешти хворих (Талергофській Альманах, 1924, с. 33–115; Талергофській Альманах, 1925, с. 26). Цю процедуру здійснювали жандарми, солдати, сільські охоронці. Під конвоєм чи власним ходом греко-католицьких священнослужителів доправляли додому чи в повітовий центр. В окремих випадках під вигаданим приводом священників та псаломників викликали в повітовий центр, де часом і проводили процедуру арешту (Талергофській Альманах, 1924, с. 36).

Другим етапом ставав доскіпливий обшук у помешканні підозрюваного. Наведено невеликий список предметів, які ставали речовими доказами провини священнослужителя: портрет російського письменника Лева Толстого, книжки, видані товариством ім. Качковського, листи з Росії, саморобний глобус та ін. (Талергофській Альманах, 1924, с. 33–168). Затримання священників ГКЦ австрійськими властями відбувалося і разом із членами родини: з дружиною (о. Олександра Чубатого), із дружиною та грудною дитиною (о. Михайла Соболевського), із двома синами (о. Феофіла Качмарчика), із сином (о. Антонія Вербицького), із чотирма дітьми (о. Луки Корвацького) та ін. (Талергофській Альманах, 1924, с. 33, 147; Талергофській Альманах, 1925, с. 34, 189; ЦДІАЛУ-3, арк. 16).

Окрім священнослужителів, жертвами репресій ставали й псаломники. Серед таких були: Григорій Гладиш, Степан Станавка, Іван Сабрига, Петро Возняк та ін. (Талергофській Альманах, 1925, с. 12, 36; ЦДІАЛУ-3, арк. 20). До слова, в окремих випадках після виправдання священників заарештовували повторно, їх провину або доводили й відправляли у місця заслання, або на конфінацію. Жертвами повторного арешту стали, зокрема, священнослужителі ГКЦ: о. Володимир Рихлевський, о. Петро

Лазурко, о. Теодор Мерена, о. Михайло Вербицький та ін. священники (Талергофській Альманахъ, 1924, с. 53, 120; Талергофській Альманахъ, 1925, с. 38; ЦДАЛУ-3, арк. 16).

Конфінація передбачала проживання у визначеному місті під наглядом жандармів. На таку форму затримання переводили людей, чию провину довести не вдалося, але через репутацію «неблагонадійних» їхнє перебування в Королівстві Галичини та Лодомерії, а також Герцогстві Буковина вважалося недоцільним. Також під такий нагляд потрапляли окремі в'язні, звільнені з таборів. Із цієї причини їх утримували в межах сучасної Чехії та Австрії, зокрема в Оберголлябруні [тепер Hollabrunn, Австрія – *А. Г.*], Доберсберзі [тепер Dobersberg, Австрія – *А. Г.*] та інших населених пунктах. Конфіновано було, зокрема, таких священнослужителів ГКЦ: о. Івана Білінкевича, о. Лева Саламона, о. Йосифа Сохора та ін. (Талергофській Альманахъ, 1924, с. 115; Талергофській Альманахъ, 1925, с. 57, 111).

Згідно із оцінкою дослідників А. Заярнюка та В. Расевича, загальна чисельність ув'язнених священнослужителів ГКЦ станом на 1915 р. становила 357 осіб. Із них із Львівської архієпархії налічувалося 27 інтернованих, 43 конфінованих, 11 отців перебувало під слідством. У межах Станиславівської єпархії, відповідно, було інтерновано 15 осіб, конфіновано 19 осіб та 3 священники перебували під слідством. У Перемишльській єпархії ГКЦ, відповідно, 81 священник був інтернований, 66 отців конфіновано та 19 знаходилося під слідством (Заярнюк та ін., 2012, с. 174, 175). Можемо зауважити, що чим далі від східного кордону на захід Королівства Галичини та Лодомерії, тим більшою ставала інтенсивність затримання. Це обумовлено перебігом воєнних дій, підтримкою контролю Австро-Угорщиною над прифронтовими територіями та їхнім національним складом. По суті, австро-угорські арешти дійсно підірвали особовий склад русофільського руху, особливо в Перемишльській та Станиславівських єпархіях ГКЦ. Однак дані заходи не дозволили усунути всіх лідерів русофільського руху, помітна частина з яких знайшла прихисток у Росії і переважно продовжувала свою діяльність до кінця війни і після неї (Макарчук, 2016, с. 401).

Місцями попереднього ув'язнення духовенства ГКЦ як правило ставали: Львівська тюрма «Бригідки», Станиславівська в'язниця «Діброва», Перемишльська фортеця та ін. Крім того попередньо ув'язнювали отців у повітових тюрмах міст Більськ [нині Bielsko-Biała, Польща – *А. Г.*], Горлиця [тепер Gorlice, Польща – *А. Г.*], Грибів [нині Grybów, Польща – *А. Г.*], Доброміль, Дрогобич, Жовква, Золочів, Коломия, Коросно [тепер Krosno, Польща – *А. Г.*], Лісько [нині Lesko, Польща – *А. Г.*], Перемишляни, Тернопіль, Чортків, Сянік [тепер Sanok, Польща – *А. Г.*], Старий Самбір, Турка, Яворів та ін. На Буковині місцями попереднього ув'язнення греко-католицьких священників ставали тюрми у м. Чернівці, Заставна [тепер частина м. Чернівці – *А. Г.*] та ін.

Після здійснення процедури арешту та суду «неблагонадійних» отців та осіб русофільської орієнтації етапували на залізничні станції. Кінцевими місцями відправлення греко-католицьких священників були два найбільші табори – Талергоф [Thalerhof – нині частина аеропорту м. Грац, Австрія – *А. Г.*] та Терезієнштадт [Theresienstadt, тепер Terezín, Чехія – *А. Г.*], а також інші осередки ув'язнення русофілів у Цислейтанії – Відень, Гмінд [нині Gmünd, Австрія – *А. Г.*], Гнас [тепер Gnas, Австрія – *А. Г.*], Оберголлябрун, Енцесдорф [імовірно м. Groß-Enzersdorf, Австрія – *А. Г.*] та Транслейтанії – Естергом [тепер Esztergom, Угорщина – *А. Г.*], Мішкольц [нині Miskolc, Угорщина – *А. Г.*], Шатмар-Немети [тепер Satu Mare, Румунія – *А. Г.*] (Талергофській Альманахъ, 1925, с. 108–149). Додам, що в середньому подорож зі Львова

до Талергофу займала від п'яти днів. Священнослужителів ГКЦ часто доправляли товарними вагонами, вагонами для перевезення худоби, зрідка пасажирськими вагонами третього класу та на авто. Цей спосіб транспортування не був винятковим. Подекуди ідентичні транспортні можливості використовували і для перевезення військ та біженців. Різниця полягала у раціоні та ставленні до пасажирів.

На сьогодні, задля реконструкції маршруту, яким користувались карні органи Австро-Угорщини для транспортування ув'язнених священників використовую вибірку спогадів і матеріалів про русофільських священнослужителів, вміщених у «Талергофському Альманасі». При описі власних переживань та діяльності в умовах арешту священнослужителі та інші в'язні часто згадували й маршрути етапування. Найкраще для відтворення піддаються маршрути в межах Королівства Галичини та Лодомерії й Герцогства Буковина. Найважче ж піддається реконструкція шляху через інші провінції Австро-Угорщини, оскільки священнослужителі та в'язні, по-перше, гірше знали інші регіони, і, по-друге, – не мали належної можливості зорієнтуватися. Шляхом зіставлення ідентифікованих згаданих у вибірці населених пунктів на мапі залізничного сполучення Австро-Угорщини намагаюся відновити актуальну схему депортації в'язнів.

Із повітових центрів ув'язнених колією етапували вглиб країни. Заарештованих священнослужителів ГКЦ із повітових в'язниць та жандармських управлінь Герцогства Буковина (Заставна, Садгора та ін.) доправляли до м. Чернівці (тюрма кримінального суду та ін.). Звідти залізницею частину в'язнів через станції Снятин – Коломия – Отинія відвозили у м. Станиславів. Після завершення групування та попередніх заходів арештантів як правило етапували через станцію Делятин й Транслейтанію або ж через Західну Галичину до таборів у Цислейтанії (Талергофській Альманах, 1925, с. 50, 51, 59; Плекан, 2017, с. 295, 296).

У межах Королівства Галичини та Лодомерії можна виділити декілька вузлових міст, які були використані для організації подальших депортацій, а саме:

1. Львів. До львівських в'язниць доправляли заарештованих священників ГКЦ із: Бережанського, Бібрського, Бродівського, Городоцького, Жовківського, Збаразького, Зборівського, Золочівського, Кам'яно-Струмилівського [тепер Кам'янка-Бузька – *А. Г.*], Коломийського, Перемишлянського, Підгаєцького, Рава-Руського, Радехівського, Рогатинського, Скалатського, Сокальського, Тернопільського та Яворівського повітів. Після розподілу та слідства більшість ув'язнених відправляли в Західну Цислейтанію через Перемишль. Фактично Львів став центром зосередження в'язнів із території між р. Дністер на півдні, австро-російськими кордоном на півночі та сході й Городоцьким та Яворівськими повітами на заході (Талергофській Альманах, 1924, с. 34–150; Талергофській Альманах, 1925, с. 27; ДАЧО-2, арк. 1, 2).

2. Станиславів. До міських в'язниць звозили підозрюваних у русофільстві з Борщівського, Богородчанського, Бучацького, Гусятинського, Заліщицького, Калуського, Коломийського, Товмацького [тепер м. Тлумач – *А. Г.*] повітів. Подекуди сюди ж етапували і в'язнів із Герцогства Буковина. Левову частку в'язнів через Яблунецький перевал відправляли до Транслейтанії, або через Стрий на інші карпатські перевали в Цислейтанію. Фактично в Станиславів доправляли священнослужителів з усіх деканатів Станиславівської єпархії ГКЦ (Талергофській Альманах, 1924, с. 37, 38, 44, 58, 61, 152; Талергофській Альманах, 1925, с. 24, 38.).

3. Стрий. Місто було транспортним вузлом для етапування в'язнів до Західної Галичини та Угорщини. Сюди доправляли священнослужителів зі Станиславова, Львова,

Долинського, Жидачівського, Калуського повітів. Згодом їх перевозили в Сколе або Перемишль (Талергофській Альманахъ, 1924, с. 54, 66; Талергофській Альманахъ, 1925, с. 42, 43). Фактично, містові відведено посередню роль сполучного осередку між Станиславом і Львовом, з одного боку, та Перемишлем і Транслейтанією – з іншого.

4. Перемишль. До міста транспортували ув'язнених священників ГКЦ зі Львова та Добромильського, Дрогобицького, Мостиського, Рава-Руського, Рудківського, Самбірського, Старосамбірського, Турківського, Ярославського повітів. Звідти в'язнів скеровували на Лупківський перевал, Новий Сонч [нині Nowy Sącz, Польща – *А. Г.*] чи Краків (Талергофській Альманахъ, 1924, с. 45–167; Талергофській Альманахъ, 1925, с. 44, 45).

5. Новий Сонч. Цей населений пункт у межах сучасної Польщі став самим західним збірним пунктом Королівства Галичини та Лодомерії. До міста пролягала залізнична лінія від м. Перемишль через повітові центри Лісько, Сянік, Коросно, Ясло [тепер Jasło, Польща – *А. Г.*], Горлиці, Грибів, Стрижів [нині Strzyżów, Польща – *А. Г.*] та Риманів [нині Rumanów, Польща – *А. Г.*]. Якщо з Ліська та Сянока ув'язнених могли направити на Лупківський перевал та Новий Сонч, то з самого міста – через Пряшів [нині Prešov, Словаччина – *А. Г.*] в Угорщину, або через Краків в Австрію (Талергофській Альманахъ, 1924, с. 202, 204; Талергофській Альманахъ, 1925, с. 36, 39).

Усього з Королівства Галичини та Лодомерії було два потоки етапування заарештованих священнослужителів. Перший і основний з них простягався через північну Цислейтанію. Колією маршрут проходив західною частиною Королівства Галичини та Лодомерії в Князівства Верхньої і Нижньої Сілезії, Маркграфство Моравію, а звідти в Богемське королівство, або через Князівство Нижню Австрію в Герцогство Штирію. На захід від Кракова та Нового Сонча шлях етапних потягів пролягав до міст Бяла, Бельськ до Пршерова [тепер Přešov, Чехія – *А. Г.*]. У цьому населеному пункті в Моравії потяги могли розійтися в двох напрямках. Перший – у Терезієнштадт через Оломоуць [нині Olomouc, Чехія – *А. Г.*], Колін [тепер Kolín, Чехія – *А. Г.*], Прагу, Терезін. Другий – до Талергофу та інших міст Австрії. Пересадка до вище названих таборів відбувалася у Відні. З Пршерова залізниця вела через Енцесдорф у Відень, Земмерінг [нині Semmering, Австрія – *А. Г.*] – в Занкт-Міхаель [нині Sankt Michael in Obersteiermark, Австрія – *А. Г.*], Грац. Звідти людей відправляли в Абтісендорф [Abtissendorf; тепер район м. Грац – *А. Г.*] та, врешті-решт, Талергоф. Траплялися випадки, коли через перенавантаження шляхів потяги направляли об'їзними шляхами (Талергофській Альманахъ, 1924, с. 53–189; Талергофській Альманахъ, 1925, с. 11, 41).

Інший, більш другорядний, але не менш важливий маршрут етапування в'язнів проходив територією Транслейтанії. На територію Угорського королівства в'язнів доставляли кількома шляхами: Перший пролягав зі Станиславова через Делятин, Яблунецький перевал – Сигіт [тепер Sighetu Marmației, Румунія – *А. Г.*] – Сату Марє. Другий шлях було прокладено зі Стрия через Сколе, Лавочне, Мункача [тепер Мукачево – *А. Г.*]. Третій – зі Львова та Перемишля через Самбір, Старий Самбір, Турку, Сянки, Ужоцький перевал. Четвертий шлях пролягав від Перемишля та інших міст через Лісько й Лупківський перевал. П'ятий напрямок етапування священників було прокладено із Нового Сончу через Мушину [тепер Muszyna, Польща – *А. Г.*] на Пряшів. Загалом, названі маршрути мали сходитися у м. Мішкольць, яке було одним із вузлових у Північно-Східній Угорщині. Після Мішкольця залізницею, як правило, їх доставляли у Будапешт. Звідти через Естергом чи Комаром [нині Komárom, Угорщина – *А. Г.*] у

Пресбург [тепер Братислава – А. Г.]. Із Братислави колією ув'язнених священників везли в напрямку чи в об'їзд Відня, у спосіб, наведений мною вище. Аналогічно, через надмірну завантаженість на стратегічні сполучення Відень – Будапешт – Мішкольц етапні потяги могли скеровувати об'їзними шляхами (Талергофській Альманахъ, 1924, с. 37–204; Талергофській Альманахъ, 1925, с. 24–59).

Характерно, що «русофіли» часто стикалися із жорсткою, подекуди брутальною поведінкою з боку супроводу та тюремної адміністрації. Для прикладу, о. Григорій Качала у спогадах відзначав, що їх били прикладами по дорозі до львівського вокзалу. Там само греко-католицького священника Марицького (ім'я не встановлено) офіцер двічі вдарив шаблею по шиї. У с. Добросин о. Дуркота із синами побито прикладами до крові, а в м. Сату Маре о. Михайло Левицький був закиданий вугіллям польськими біженцями (Талергофській Альманахъ, 1924, с. 34, 35; ЦДІАЛУ-3, арк. 24, 60). Схожі випадки були далеко не безпрецедентними.

Ще однією рисою, яка супроводжувала обвинувачених греко-католицьких священників до табору, були агресивні натовпи. Через жандармів та військових місцеві жителі дізнавалися про етапування підозрюваних і користувалися можливістю виразити свій гнів кпинами, камінням та побиттям. Такі випадки епізодично траплялися у Відні, Дрогобичі, Золочеві, Калуші, Ліську, Львові, Новому Сончі, Мшані, Перемишлі, Раві-Руській, Сату Маре, Сигіті, Станиславові, Хирові та інших містах. В окремих випадках увагу привертала знаки розрізнення на в'язнях, на кшталт пов'язки на руках, чи написи на вагонах. Такі випадки цькування суттєво підривали фізичний та моральний стан в'язнів, що негативно позначалося на їхньому здоров'ї. Так, о. Іоан Маркевич збожеволів під час транспортування з Калуша до Перемишля. Він помер 8 березня 1915 р. у Перемишльському шпиталі (Талергофській Альманахъ, 1924, с. 42–203; Талергофській Альманахъ, 1925, с. 24, 34, 106; ЦДІАЛУ-3, арк. 20, 22, 23, 24).

Представлені обвинувачення, поведінка конвоїрів та ін. етапи затримання та етапування в'язнів, які зафіксовані у «Талергофському Альманасі», попри політичну заангажованість авторів можуть сповна відповідати реальній дійсності. Зіставлення і порівняння їх достовірності заслуговують окремого дослідження. Для прикладу, у автобіографічній трилогії повістей авторства представника українського «втраченого покоління» Р. Купчинського «Заметіль» автор описав епізод із стражданням літнього священника. Згідно із сюжетом останнього, угорські солдати прив'язали руку затриманого до дула гармати та примусили йти за їхнім маршем вглиб країни (Купчинський, 1991, с. 26, 27). Дійсно, я виявив аналогічний випадок, який мав місце у реальності. У першому томі «Талергофського Альманаху» вміщено відомості, що у с. Волощина Бібрського повіту до гармати було прикуто не священника, а двох селян: Івана Терлецького та вісімдесятирічного старого, яких угорці забрали з собою у невідомому напрямку. Їх доля невідома (Талергофській Альманахъ, 1924, с. 35). До слова, я переконаний, що людина, яка пережила будь-яку форму репресії з боку держави, не зможе об'єктивно описати всі етапи пережитого. Тому абсолютна достовірність свідчень священників-очевидців про механізм арештів, зафіксована у згаданому збірнику та інших носіях, потребує окремої перевірки.

Означені акції уряду щодо кліру Галицької митрополії ГКЦ спонукали до дії ієрархів. Митрополит Андрей Шептицький та перемишльський єпископ Костянтин Чехович на початку Великої війни засудили урядові репресії, а також закликали парафіян довести свою відданість австрійському двору. Архієрей А. Шептицький

ще до воєнного конфлікту зайняв посередницьку позицію демонструючи курс на примирення між представниками українофільської та русофільської течій суспільно-політичної думки. Однак власною активністю митрополит значно посилив присутність свідомого українського духовенства, особливо в Львівській архієпархії. Саме посилення українства та екуменічні плани А. Шептицького викликали невдоволення «новокурсників», які підтримали арешт архієрея російськими властями у вересні 1914 р. (Орлевич, 2016, с. 341, 349).

У цей же час у Перемишльській єпархії відбулося найбільше арештів та репресій щодо священнослужителів ГКЦ, що описано мною вище. Це обумовлено активними бойовими діями та присутністю значної частки русофільського духовенства. На мою думку, єпископ К. Чехович спеціально відмовився від запропонованої евакуації та залишився в обложеному Перемишлі, щоб особистим прикладом продемонструвати лояльність до Австрії. На жаль, у зв'язку з перебуванням у місті, облога якого затягнулася, єпископ був позбавлений можливості ведення активної діяльності щодо відстоювання перед Віднем інтересів підлеглих йому священників. Фактично обидва діячі за демонстрацію своєї позиції були репресовані російською стороною. Митрополит А. Шептицький був засланий у Курськ, а К. Чехович помер невдовзі після закінчення другої облоги Перемишля у 1915 р. (Павлишин, 2020, с. 143, 144; Сухий, та ін., 2010, с. 153).

Станиславівський єпископ Григорій Хомишин із початку війни опинився у Відні. Як і інші ієрархи єпископ закликав до боротьби із загарбниками (Єгрешій, 2006, с. 31). Мимовільно Г. Хомишин залишився єдиним чинним єпископом Галицької митрополії ГКЦ в Австро-Угорщині. Захисту священнослужителів ГКЦ від обвинувачення в «русофільстві» та мінімізація впливу останнього стали одними із центральних питань у діяльності ієрарха. Неодноразово Г. Хомишин бував у м. Грац поблизу Талергофа [зокрема у листопаді 1914 р., де виступав свідком у судовому процесі проти москвофілів – А. Г.] та інших населених пунктах (ДАЧО-3, арк. 3). Єпископ співпрацював із о. Т. Войнаровським – адміністратором маєтків митрополії та вікарієм П. Філясом. Разом вони збирали відомості про ув'язнених священників ГКЦ, клопоталися щодо їх звільнення перед царським двором та Папою (ЦДІАЛУ-4, арк. 3–7; ЦДІАЛУ-5, арк. 1, 2).

Після Горлицького прориву, 1915 р., Г. Хомишин повернувся до Станиславова, де згодом оприлюднив пастирське послання «Про післанництво українського народу в католицькій церкві». Єпископ пропонував реформувати ГКЦ через збільшення частки католицького обряду та зменшення архаїчних слідів східного «візантійства». Серед безпосередніх заходів, запроваджених єпископом, були зміни в богослужінні та церковній термінології, а також григоріанський календар замість юліанського (Хомишин, 1916, с. 40–43). Військові події 1914–1915 рр. підштовхнули Г. Хомишина до активізації задуманого (Делятинський, 2017, с. 81). Справді, у авторському пастирському посланні, присвяченому переходу єпархії на новий календар, владика прямо зазначає, що саме бажання вберегти вірних від нових репресій мотивували його на цей крок. Як відомо, ці заходи були розкритиковані українською церковною та політичною елітою загалом. Несприйняття реформи з боку митрополита викликало певне охолодження відносин між А. Шептицьким та Г. Хомишином у майбутньому.

Отже, можна підсумувати, що політика «превентивних» репресій царсько-королівського уряду щодо неблагонадійного населення через недосконалість критеріїв відбору підозрюваних та прогалини системи трансформувалась у «репресивну машину». Вона підірвала як русофільство, так і австрофільство серед українського

населення. Жертвами цього процесу були як відверті русофіли, так і невинні люди, що стало національною трагедією для підавстрійських українців, помилки якої не повинні бути повторені.

Арешти переважно виконувалися через наперед підготовлені списки на основі доносів. Затримання священнослужителів ГКЦ, як і інших жителів, відбувалося в різних умовах. Місцем попереднього ув'язнення ставали повітові тюрми та окремі приміщення, адаптовані для утримання підозрюваних. Згодом в'язнів із повітових центрів через залізницю етапували у великі міста – Львів, Станиславів, Стрий, Перемишль та Новий Сонч, де після судових процесів відправляли до місць ув'язнення – Талергофу, Терезина та інших міст. Загалом, було два великі маршрути етапування в'язнів у західну Цислейтанію – основний через Північно-Західну Цислейтанію та другорядний – Транслейтанією. Супровідним явищем була жорстка, подекуди брутальна, поведінка із ув'язненими священниками ГКЦ із боку конвоїрів та місцевих жителів. Актуальними до подальшого вивчення вбачаю: аналіз австрійського нормативного забезпечення репресивного апарату; встановлення чисельності постраждалих священників ГКЦ; проведення порівняльного аналізу російської та австро-угорської репресивної систем супроти українців у 1914 та 1915 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Берест, І. (2007). Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 584, 52–57.

Великочий, В. (2011а). Репресії в Галичині доби Першої світової війни в інтерпретаціях москвофільської та національної українських історіографій. *Схід*, 4(111), 80–83.

Великочий, В. (2011b). Сучасна українська історіографія про репресії щодо української Греко-католицької церкви в Галичині за доби Першої світової війни. *Мандрівець*, 3, 52–56.

Гайсенюк, В. (2014). Австрійські концтабори для москвофільського населення в роки Першої світової війни. *Перша світова війна в долях народів Європи та світу: зб. наук. статей*. Ніжин, 10–20.

Гайсенюк, В. (2017). *Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914–1918)*. Чернівці: Друк Арт.

Голик, Р. (2017). Сльози й кості: Перша світова війна у текстах та уявленнях галицьких селян. *Народознавчі зошити*, 3(117), 494–501.

ДАЧО-1: Державний архів Чернівецької області (Держархів Чернівецької обл.), ф. 283 (Канцелярія Чернівецького губернатора), оп. 1, спр. 4, 17 арк.

ДАЧО-2: Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 6, 4 арк.

ДАЧО-3: Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 8, 20 арк.

Делятинський, Р. (2017). *Станиславівська єпархія Греко-Католицької церкви в суспільному житті Галичини (1885–1946 рр.)* [дис. ... канд. іст. наук, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника]. Репозитарій. https://shron1.chtyvo.org.ua/Deliatynskyi_Ruslan/Stanyslavivska_ierarkhiia_Hreko-Katolytskoi_Tserkvy_v_suspilnomu_zhytti_Halychyny_18851946_rr.pdf

Єгрешій, О. (2006). *Єпископ Григорій Хомишин. Портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча*. Івано-Франківськ: Нова зоря.

Заярнюк, А., Расевич, В. (2012). Галицьке греко-католицьке духовенство у Першій світовій війні: політичні, культурні та соціальні аспекти. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії* (Ч. 6: Насилля влади проти свободи сумління). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 160–192.

Купчинський, Р. (1991). *Заметіль II. Перед навалюю: Повість зі стрілецького життя*. Львів: Каменяр.

Макарчук, В. (2016). Галицькі москвофіли та австрійський суд: досвід конституційної монархії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*, 845, 474–481.

Орлевич, І. (2011). Галицьке русофільство під час Першої світової війни. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія – *гуманітарні науки* (Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея). Львів, 235–249.

Орлевич, І. (2016). Взаємини митрополита Андрея Шептицького з русофілами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Історія релігій в Україні: науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*, 26/1, 338–352.

Орлевич І. (2022). Талергофська трагедія: інтерпретація та інструменталізація русофілами в міжвоєнний періоду. *З історії західноукраїнських земель*, 18, 42–68.

Павлишин, О. (2020). Парафіяльне життя Галицької митрополії Греко-католицької церкви у роки Першої світової війни: повсякдення та кризові явища. *З історії західноукраїнських земель*, 16, 130–157.

Патер, І. (1996). Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні–червні 1915 року (за матеріалами ЦДІА України у Львові). В С. Заброварний (ред.), *Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року в Перемишлі*. Перемишль; Львів, 159–169.

Плекан, Ю. (2017). Греко-католицьке духовенство Станіславівської єпархії – в'язні Талергофського табору (1914–1917 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського богословського університету УГКЦ «Добрий Пастир»*. Богослов'я: зб. наук. праць, 10–11, 293–296.

Сурнін, В. (2014). Терезин і Талергоф – табори смерті Першої світової війни. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Історія», 1(32), 79–89.

Сухий, О., Лозинська, І. (2010). Становище українського населення в Галичині на початку Першої світової війни та репресії австрійської влади. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 28, 151–155.

Хомишин, Г. (1916). *Послання Пастирське Григорія Хомишина Єпископа Станіславівського до Духовенства і Вірних своєї Єпархії о післанництві українського народу в католицькій Церкві*. Станіславів: Друком Льва Данкевича.

Талергофській Альманахъ. Пропамятная книга австрійських жестокостей, изувѣрствъ и насилій надъ карпато-рускимъ народомъ во время всемірної войны 1914–1917 гг. (Вып. 1: Терроръ въ Галичинѣ въ первый періодъ войны 1914–1915 гг.). Львовъ, Изданіе «Талергофскаго Комитета». Типографія Ставропигійскаго Института подъ управленіемъ А. И. Яськова, 1924.

Талергофській Альманахъ. Пропамятная книга австрійських жестокостей, изувѣрствъ и насилій надъ карпато-рускимъ народомъ во время всемірної войны 1914–1917 гг. (Вып. 2: Терроръ въ Галичинѣ, Терроръ въ Буковинѣ. Отзвуки печати.

Терезинь, Гминдъ и др. Беллетристика). Львовъ, Изданіе «Галергофскаго Комитета». Типографія Ставропігійскаго Института подъ управленіемъ А. И. Яськова, 1925.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. (ЦДІАЛ України), ф. 129 (Львівський Ставропігійський Інститут. 1586–1940 pp.), оп. 4, спр. 83, 22 арк.

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, ф. 129, оп. 4, спр. 147, 3 арк.

ЦДІАЛУ-3: ЦДІАЛ України, ф. 147 (Центральний Телергофський комітет у Львові, 1914–1939 pp.), оп. 1, спр. 44, 95 арк.

ЦДІАЛУ-4: ЦДІАЛ України, ф. 682 (Войнаровський Тит, митрат, адміністратор маєтків греко-католицької митрополії, церковний і громадський діяч, публіцист, голова крайового товариства «Сільський господар» у Львові, депутат Австрійського парламенту і Галицького сейму. 1887–1936 pp.), оп. 1, спр. 28, 7 арк.

ЦДІАЛУ-5: ЦДІАЛ України, ф. 682, оп. 1, спр. 45, 2 арк.

REFERENCES

Berest, I. (2007). Represyvni aktsii shchodo naseleння Skhidnoi Halychyny v roky Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 584, 52–57 (in Ukrainian).

Velykochyi, V. (2011). Represii v Halychyni doby Pershoi svitovoi viiny v interpretatsiiakh moskvofilskoi ta natsionalnoi ukrainskykh istoriohrafii. *Skhid*, 4(111), 80–83 (in Ukrainian).

Velykochyi, V. (2011). Suchasna ukrainska istoriohrafii pro represii shchodo ukrainskoi Hreko-katolytskoi tserkvy v Halychyni za doby Pershoi svitovoi viiny. *Mandrivets*, 3, 52–56 (in Ukrainian).

Haiseniuk, V. (2014). Avstriiski kontstabory dlia moskvofilskoho naseleння v roky Pershoi svitovoi viiny. *Persha svitova viina v doliakh narodiv Yevropy ta svitu: zb. nauk. statei*. Nizhyn, 10–20 (in Ukrainian).

Haiseniuk, V. (2017). *Pochatok kintsia. Moskvofily u Velykii viini (1914–1918)*. Chernivtsi: Druk Art (in Ukrainian).

Holyk, R. (2017). Slozy y kosti: Persha svitova viina u tekstakh ta uivlenniakh halytskykh selian. *Narodoznavchi zoshyty*, 3(117), 494–501 (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti (Derzharkhiv Chernivetskoi obl.), f. 283 (Kantseliariia Chernivetskoho hubernatora), op. 1, spr. 4, 17 ark. (in Ukrainian).

Derzharkhiv Chernivetskoi obl., f. 283, op. 1, spr. 6, 4 ark. (in Ukrainian).

Derzharkhiv Chernivetskoi obl., f. 283, op. 1, spr. 8, 20 ark. (in Ukrainian).

Deliatynskyi, R. (2017). *Stanyslavivska yeparkhiia Hreko-Katolytskoi tserkvy v suspilnomu zhytti Halychyny (1885–1946 rr.)* [PhD thesis, Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka]. Repozytarii. https://shron1.chtyvo.org.ua/Deliatynskyi_Ruslan/Stanyslavivska_ieparkhiia_Hreko-Katolytskoi_Tserkvy_v_suspilnomu_zhytti_Halychyny_18851946_rr.pdf (in Ukrainian).

Yehreshii, O. (2006). *Yepyskop Hryhorii Khomyshyn. Portret relihiino-tserkovnoho i hromadsko-politychnoho diiacha*. Ivano-Frankivsk: Nova zoria (in Ukrainian).

Zaiarniuk, A., & Rasevych, V. (2012). Halytske hreko-katolytske dukhovenstvo u Pershii svitovii viini: politychni, kulturni ta sotsialni aspekty. *Kovcheh. Naukovyi zbirnyk iz tserkovnoi istorii* (Ch. 6: Nasyllia vlady proty svobody sumlinnia). Lviv: Vydavnytstvo Ukrainetskoho katolytskoho universytetu, 160–192 (in Ukrainian).

Kupchynskiy, R. (1991). *Zametil II. Pered navaloiu: Povist zi striletskoho zhyttia*. Lviv: Kameniar (in Ukrainian).

Makarchuk, V. (2016). Halytski moskvofily ta avstriiskiy sud: dosvid konstytutsiinoi monarkhii. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Serii: Yurydychni nauky*, 845, 474–481 (in Ukrainian).

Orlevych, I. (2011). Halytske rusofilstvo pid chas Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Lvivskoi komertsii akademii. Serii – humanitarni nauky* (Vyp. 10: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Stepana Heleia). Lviv, 235–249 (in Ukrainian).

Orlevych, I. (2016). Vzaiemyny mytropolyta Andreia Sheptytskoho z rusofilamy naprykintsi XIX – na pochatku XX st. *Istoriia religii v Ukraini: naukovyi zbirnyk svitlii pamiaty profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, 26/1, 338–352 (in Ukrainian).

Orlevych I. (2022). Talerhofska trahediia: interpretatsiia ta instrumentalizatsiia rusofilamy v mizhvoiennyi periodu. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 18, 42–68 (in Ukrainian).

Pavlyshyn, O. (2020). Parafialne zhyttia Halytskoi mytropolii Hreko-katolytskoi tserkvy u roky Pershoi svitovoi viiny: povsiakdennia ta kryzovi yavyscha. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 16, 130–157 (in Ukrainian).

Pater, I. (1996). Peremysl i Peremyschyna pid chas rosiiskoi okupatsii u berezni–chervni 1915 roku (za materialamy TsDIA Ukrainy u Lvovi). In S. Zabrovarnyi (Ed.), *Peremysl i Peremyska zemlia protiahom vikiv. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, orhanizovanoi Naukovym tovarystvom imeni T. Shevchenka v Polshchi 24–25 chervnia 1994 roku v Peremysli*. Peremysl; Lviv, 159–169 (in Ukrainian).

Plekan, Yu. (2017). Hreko-katolytske dukhovenstvo Stanislavivskoi yeparkhii – viazni Talerhofskoho taboru (1914–1917 rr.). *Naukovyi visnyk Ivano-Frankivskoho bohoslovskoho universytetu UHKTs «Dobryi Pastyr». Bohoslovnia: zb. nauk. prats*, 10–11, 293–296 (in Ukrainian).

Surnin, V. (2014). Terezyn i Talerhof – tabory smerti Pershoi svitovoi viiny. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii «Istoriia»*, 1(32), 79–89 (in Ukrainian).

Sukhyi, O., & Lozynska, I. (2010). Stanovyshche ukrainskoho naseleння v Halychyni na pochatku Pershoi svitovoi viiny ta represii avstriiskoi vlady. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 28, 151–155 (in Ukrainian).

Khomyshyn, H. (1916). *Poslaniie Pastyrske Hryhoriia Khomyshyna Epyskopa Stany-slavivskoho do Dukhovenstva i Virnykh svoiei Eparkhyi o pislannystvi ukrainskoho naroda v katolytskii Tserkvi*. Stanislaviv: Drukomo Lva Dankevycha (in Ukrainian).

Talergofskii Almanakh. Propamyatnaya kniga avstriiskikh zhestokostei, izuvirstv i nasilii nad karpato-russkim narodom vo vremya vsemirnoi voini 1914–1917 gg. (Vip. 1. Terror v Galichini v pervii period voini 1914–1915 gg.) Lvov, Izdanie «Talergofskago Komiteta». Tipografiya Stavropigiiskago Instituta pod upravleniem A. I. Yaskova. 1924 (in Ukrainian).

Talergofskii Almanakh. Propamyatnaya kniga avstriiskikh zhestokostei, izuvirstv i nasilii nad karpato-russkim narodom vo vremya vsemirnoi voini 1914–1917 gg. (Vip. 2. Terror v Galichini, Terror v Bukovini. Otvzuki pechati. Terezyn, Gmind i dr. Belletristika). Lvov, Izdanie «Talergofskago Komiteta». Tipografiya Stavropigiiskago Instituta pod upravleniem A. I. Yaskova. 1925 (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. (TsDIAL Ukrainy), f. 129 (Lvivskiy Stavropihiiskiy Instytut. 1586–1940 rr.), op. 4, spr. 83, 22 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 129, op. 4, spr. 147, 3 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 147 (Tsentralnyi Telerhofskyi komitet u Lvovi, 1914–1939 rr.), op. 1, spr. 44, 95 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 682 (Voinarovskiy Tyt, mytrat, administrator maietkiv hreko-katolytskoi mytropolii, tserkovnyi i hromadskyi diiach, publitsyst, holova kraiovoho tovarystva «Silskyi hospodar» u Lvovi, deputat Avstriiskoho parlamentu i Halytskoho seimu. 1887–1936 rr.), op. 1, spr. 28, 7 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 682, op. 1, spr. 45, 2 ark. (in Ukrainian).

Andrii HRESKO

PhD student

Department of History of Ukraine and methods of teaching history

Vasyl' Stefanyk Precarpathian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2578-2099>

e-mail: greskoandriy@gmail.com

ARRESTS OF THE GREEK CATHOLIC CLERGY AT THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR (1914–1915)

In the presented article the author had analyzed the mechanism of arrests by Austria-Hungary against clergymen of the Halych Metropolis of the Greek Catholic Church, suspected of Russophilia at the beginning of the First World War. The conditions of detention and prosecution of suspects was presented. The main ways of conveying prisoners from the Kingdom of Galicia and Lodomeria and the Duchy of Bukovina to the places of detention through Cisleithania and Transleithania have been established in the article. The reaction of the supreme hierarchs of the Greek Catholic Church to the events is demonstrated. The attention is focused on the influence of the national identity on the intensity of the processes of arrests.

At the beginning of the First World War, the Greek Catholic clergy was divided into the Ukrainian pro-national and the Russophile currents of the socio-political thought. The government of Austria-Hungary, which had started a war against the Russian Empire during 1914–1915 had organized the arrests of the «unreliable» citizens suspected of pro-Russian views. Due to the imperfection of the detention mechanism, this process grew into the mass repressions, which became a tragedy for the Ukrainian society. The arrests of priests took places on the ground by the police and the military structures on the basis of the prepared lists. The reason for action was dominated by denunciations. The prisoners were sent to the local administrative centers (the Bezirks). After the filtration in the large prisons, the detainees were transferred by the railways to the places of detention in Cisleithania.

The clergy of the Greek Catholic Church had become a victim of geopolitical circumstances. This is due to the fact, that the Ukrainian national identity has not yet been able to cover the entire Ukrainian population of Eastern Galicia and Northern Bukovina. The government of Austria-Hungary arrested both representatives and supporters of the Russophilia and Ukrainophilia. By its actions, the empire undermined both the activities of the Russophiles and the loyalty of the Ukrainians. This was one of the reasons for the stagnation and the subsequent collapse of Austria-Hungary.

Keywords: Austria-Hungary, the Halych Metropolis of the Ukrainian Greek-Catholic Church, World War I, the arrests, the transfer, the Russophilia.

Андрій СОВА

доктор історичних наук

професор, старший дослідник

доцент кафедри олімпійської освіти

*Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського
старший науковий співробітник відділу новітньої історії*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>

e-mail: sovaandrij1980@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ГАЙДУЧКА В КАРПАТСЬКОМУ ЛЕЩЕТАРСЬКОМУ КЛУБІ (1924–1939)

Досліджено вперше, на основі документів Центрального державного історичного архіву України у Львові, Державного архіву Львівської області, приватних архівів Степана Гайдучка та Володимира Паньківа (м. Львів), періодичного часопису «Діло» (м. Львів), участь педагога і громадського діяча у становленні та розвитку Карпатського лещетарського клубу (КЛК). Із залученням обширної джерельної бази, реконструйовано його діяльність у 1924–1939 рр. Нижньою межею визначено 1924 р. – зусилля Степана Гайдучка для створення КЛК у Львові, верхньою – початок Другої світової війни.

З'ясовано, що саме Степан Гайдучок разом із іншими ентузіастами лещетарського (лижного) спорту створили КЛК. Встановлено, що Степан Гайдучок став діяльним членом цієї спортивної організації упродовж 15-ти років. Наголошено на його важливій роботі в контексті підготовки та читання лекцій на спортивну тематику як для членів КЛК, так і для усіх поціновувачів зимових видів спорту, а також публікацій для львівських часопис яких популяризував різні види спорту, зокрема й лещетарство, висвітлював історію КЛК, а також здоровий спосіб життя.

Висвітлено діяльність Степана Гайдучка у 1920–1930-х роках як тренера з лещетарства та інструктора з пішого туризму. Проаналізовано його працю як головного судді лещетарських змагань, які проводилися у Львові, околицях та у Славську. Відзначено, що за великі заслуги перед організацією та спортивною громадськістю українського Львова 20 травня 1929 р. на Загальних зборах КЛК Степана Гайдучка обрано почесним членом КЛК.

Наголошено на важливій діяльності Степана Гайдучка як одного із засновників, діяльного та почесного члена КЛК, яке чимало зробило для розвитку і популяризації спорту та національно-патріотичного виховання української молоді Галичини міжвоєнного двадцятиріччя.

Ключові слова: Степан Гайдучок, Галичина, Львів, Карпатський лещетарський клуб, суспільно-культурна та громадська діяльність, націєтворення, український визвольний рух, тіловиховання, руханка, спорт.

У 2024 р. спортивна громадськість України відзначила 100 років від створення Карпатського лещетарського клубу (КЛК). Лещета (лижі) мають давню історію. Люди потребували спеціальних засобів для швидшого пересування засніженими рівнинами чи лісовими стежками. Найдавніші лещета були різних форм та видів. Лише в середині ХІХ ст. виникли сучасні форми лещет та кріплень до них. На початку ХХ ст. лещетарський спорт набув неабиякої популярності в Галичині. Карпати приваблювали поціновувачів лещетарського бігу, гірськолижного спорту та й просто туристів, які влаштовували мандрівки на лещетах заради відпочинку, дозвілля та задоволення. У 1912 р. у Славському відкрито перший туристичний притулок (базу) для туристів, що був значно більший від аналогічного закладу в Закопаному, тоді ж почала функціонувати лижна школа для охочих опанувати цей вид спорту. Результати не забарилися. Уже 4–5 січня 1914 р., зокрема у Сколе, відбулися перші лижні змагання (Гамкало, Кюріні-Поплавські, 2018). Однак українці не брали участь у цих заходах, значно поступаючись полякам, які мали більші фінансові та організаційні ресурси.

Популяризатором та фактично одним із перших українських професійних лижників у Галичині на початку ХХ ст. був «Батько українського тіловиховання», голова українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько», професор Академічної гімназії та гімназії СС Василянок у Львові Іван Боберський (Сова, 2018). Він залучив до цих занять своїх учнів, передусім вихованців Українського спортивного кружка, зокрема Степана Гайдучка, Петра Франка, Анатолія Лукашевича та ін. Напередодні Першої світової війни лещетарські секції було створено при багатьох осередках організації «Сокіл», Українському змаговому союзу у Львові, «Сяновій чайці» у Перемишлі, спортовому товаристві «Україна» у Львові та в інших українських спортивних осередках. Однак окремого українського товариства, яке би займалося лише лещетарством, не було. Його вдалося створити лише після Першої світової війни. До цього долучився з-поміж інших і С. Гайдучок.

Степан Гайдучок¹ упродовж першої половини ХХ ст. брав активну участь у громадських організаціях Львова та Галичини. Про формування його світогляду (Sova, 2019), діяльність в Українському спортовому кружку в Академічній гімназії у Львові (Сова, 2021a), «Соколі-Батьку» (Сова, 2021b), «Пласті» (Сова, 2024), педагогічну працю перед Першою світовою війною (Сова, 2022), внесок у розвиток відбиванки (волейболу) (Sova, 2023), стосунки з Іваном Боберським (Сова, 2019) та Іваном Крип'якевичем (Сова, 2023) є ґрунтовні публікації автора. Окремим напрямком його громадської діяльності став Карпатський лещетарський клуб. В українській історіографії є деякі праці, присвячені історії КЛК. Серед них чільне місце посідає історико-мемуарний збірник «Альманах Карпатського Лещетарського Клубу. 1924–1984», виданий із нагоди 60-річчя КЛК та упорядкований Ольгою Кузьмович (Кузьмович, 1989). Серед інших слід виокремити статті дослідників Оксани Вацеби (Вацеба, 2014, 2016), Михайла Гамкала, Лукаша Кюріні-Поплавські (Łukasz Quirini-Popławski), (Гамкало, Кюріні-Поплавські, 2018), Андрія Сови (Сова, 2015) та інших авторів, у яких розглядалися різні аспекти історії КЛК. Однак діяльність С. Гайдучка в Карпатському лещетарському клубі упродовж 1924–1939 рр. як одного із засновників

¹ Степан Гайдучок (13 березня 1890 р., с. Підтемене – 16 березня 1976 р., м. Львів) – видатний український педагог, вояк армії Австро-Угорської монархії та Галицької армії, суспільно-культурний діяч, фотомистець, журналіст, редактор, збирач української старовини (Сова, 2019).

та активного члена залишалася невисвітленою. З огляду на це, написано цю статтю, яка базується на обширній джерельній базі, а саме на: документах Центрального державного історичного архіву України у Львові, Державного архіву Львівської області; приватних архівах Степана Гайдучка (м. Львів) та Володимира Паньківа (м. Львів), який у 1932–1933 рр. та 1937–1938 рр. був головою КЛК; періодичному часописі «Діло» (м. Львів).

Мета статті – вперше в українській історіографії дослідити діяльність С. Гайдучка у КЛК упродовж 1924–1939 рр., розкрити його роль у розвитку лещетарського спорту в Галичині у першій половині ХХ ст.

У 1924 р. у Львові ентузіасти лещетарства організували український спортивний клуб, який мав пропагувати лижний спорт серед українського громадянства в Галичині. Завдяки невтомній праці багатьох людей, зокрема й за активності С. Гайдучка, 8 листопада 1924 р., у рік проведення I зимових Олімпійських ігор у Шамоні (Франція), у домівці спортивного товариства «Сокіл-Батько» у Львові по вулиці Руській, 20 зібралися зацікавлені, які вирішили створити окремий спортивний клуб, який мав пропагувати лещетарський спорт – Карпатський лещетарський клуб. Відповідний статут було зареєстровано 19 листопада 1924 р. А 9 грудня 1924 р. відбулися перші Загальні збори (так звані «конституюючі сходи»), на яких обговорено ряд важливих організаційних питань. Зокрема, вибрано керівництво товариства. Головою його став інженер Лев Шепарович, а заступником – Зенон Русин. Степан Гайдучок активно долучився до заснування товариства, а на конституційних зборах його обрали членом контрольної комісії (разом із інженером Омеляном Шепаровичем та професором Іриною Лежогубською).

Основною метою КЛК був розвиток та пропагування серед населення лещетарського спорту. Цю тезу було чітко окреслено у статуті організації, виданому 1935 р. у Львові: «Метою Товариства є: а) об'єднувати українських лещетарів, та творити для них в рядах Т[овариств]а спортовий, культурний і товариський осередок; б) будити замилювання до спорту на лещетах, плекання цього спорту і інших спортів, що причинюються до приготування справности в їзді на лещетах; в) будити замилювання до лещетарської туристики й краєзнавства; г) пропагувати і поширювати лещетарський спорт в масах як важний середник комунікації; г) пропагувати серед населення виріб лещетарського виряду» (Статут, с. 3–4).

Паралельно з організаційними кроками, перед керівництвом КЛК постало питання розробки та впровадження емблеми товариства. Вже на перших зборах 9 грудня 1924 р. було обрано конкурсну комісію, яка мала розглянути проекти емблеми для КЛК (Зі спорту). На відміну від інших українських спортивних товариств, де вибір і затвердження символіки тривали роками, в лещетарському клубі вже 13 грудня одностайно обрали проєкт² відомого українського графіка Роберта Лісовського (Кузь-

² Емблема КЛК була виконана Робертом Лісовським у синьо-жовтих кольорах. Вона мала форму восьмикутника, у якому внизу містилися перехрещені дві лижі та дві палки, по центру три гірські вершини, над ними абревіатура «КЛК», при чому буква «Л» у формі вершини. Емблема стала основою для розробки фірмових бланків, відзнак та нашивок для одностроїв. Зокрема, для деяких фірмових бланків КЛК 1920–1930 рр., які в невеликій кількості збереглися в різних фондах Державного архіву Львівської області (ДАЛО-1, арк. 32, 137, 205) та Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДАЛУ-1, арк. 89; ЦДАЛУ-2, арк. 7), використовувався спеціальний логотип: у колі літери «КЛК», поверх них дві лижі. Нашивки з емблемою

мович, с. 13). У день появи та затвердження емблеми КЛК, професор С. Гайдучок у домівці організації по вулиці Руській, 3 прочитав публічну лекцію на тему: «Значіння лещетарського спорту для нас» (Виділ; Зі спорту).

Після других загальних зборів КЛК, що відбулися наприкінці листопада 1925 р., С. Гайдучок знову продовжив свою діяльність у складі переобраного керівництва (Кузьмович, с. 16–17). Особливу увагу він звертав на інформаційно-популяризаторську діяльність, намагаючись спонукати українців більш активно займатися лещетарством. Так, у грудні 1925 р. С. Гайдучок у часописі «Діло» опублікував інформативну статтю «Зима й наш спорт», у якій акцентував на значенні лещетарства для українців Галичини. З-поміж іншого, С. Гайдучок писав: «Не берусь говорити про нього як спортсмен, в якого у голові самі цифри рекордів чи подив для видосконаленої техніки. Це мене як громадянина менше інтересує. Інтересує мене, чим має бути спорт у першу чергу для нації. ... Не заводжено тут дискусії, чи вступати до польського звйонзку лещетарів, як це роблять наші футболісти з копаням мячем у побоюванні, що не буде з ким ставати до змагань. Клуб пішов дорогою діла. Зробив дві прогульки в Карпати і – зразу наступило розчарування. Ті “наші” Карпати є хіба тільки грецьк-католицькі Ворохта, Славсько й інші місцевости – чи вони українські? Чи було там бодай одно схоронище українське? Скажете: Для кількох там людей – нащо схоронища? Так саме думали здавна наші інтелігенти й тому Карпати перестають бути нашими. А в тих схоронищах літом чи не може сидіти наша молодь на вакаційних оселях? А чи багато ми тих осель сотворили? – Погляньте літом хочби у Скільщину, кільки там будівель, будинків, ба, навіть прегарних віль “обозів”! Чи той Бойко може вірити, що ми є, чи задержують Карпати український характер?» (Гайдучок). Далі автор зазначив про те, що члени КЛК поставили амбітні завдання, зокрема придбати землю для побудови захисту (спортивної бази) у Славському та поширити лещетарство серед різних прошарків українського населення Галичини, передовсім селянства. У перший рік діяльності вдалося винайняти будинок у Славському та зібрати понад 100 злотих для купівлі землі у цьому населеному пункті. Поволі відбувалось просування лижного спорту у галицькому селі. Особливо цим видом спорту зацікавилися юнаки. Також це давало можливість сільським робітникам заробити гроші з продажу лещетарського спорядження. С. Гайдучок закінчив свою публікацію такими словами: «Саме на примірі [Карпатського – А. С.] Лещетарського Клубу знайде читач відповідь, чим має бути зимовий спорт для нації. Це разом і примір для літнього спорту, який не повинен бути лишень “фирканням старої кобили”, як висказувався мій катехит» (Гайдучок).

Члени КЛК організовували з’їзди та перегони на різну відстань на рівнині, пізніше – з’їзди на лещатах згори і скоки (стрибки) з трампліну. Вправляючись у цих лещетарських різновидах, КЛКівці започаткували одиночні та командні змагання на Кортумівці та Погулянці у Львові, в Карпатах. Показово, що провідні українські інституції, такі як «Маслосоюз», «Червона Калина», Наукове товариство імені Шевченка,

КЛК зафіксовані на фотографіях 1930-х років, які опубліковані у ювілейній книжці «Альманах Карпатського Лещетарського Клубу. 1924–1984» (Кузьмович, с. 41–42). Аналогічні нашивки використовували КЛКівці в часи нацистської окупації українських земель і в повоєнний період в еміграції у Німеччині, США, Канаді та в незалежній Україні у відновленому КЛК. Емблема клубу розмішувалася на друкованій продукції товариства, зокрема запрошеннях, програмках, організаційних виданнях тощо.

редакції часописів, приватні особи, охоче призначали для учасників змагань нагороди, які згодом стали традиційними. Нагородження відбувалося після змагань в урочистій атмосфері із запрошенням провідних діячів української культури міст, містечок та сіл Галичини.

Популяризація лещетарства сприяла активній розбудові КЛК. У багатьох містах і селах Галичини, зокрема у Ворохті, Зашкові, Коломиї, Космачі, Косові, Нижньому Березові, Славському («Мекка лещетарів»), Стрию, Сяноку та ін. виникли філії (осередки) товариства. Загалом, у 1937 р. КЛК налічував уже 18 філій та 868 членів. І цей процес стрімко зростав, адже через два роки товариство об'єднувало у своїх лавах майже 1 500 членів (Сова, 2015). Необхідно зауважити, що С. Гайдучок зосередився на едукативній роботі, адже чимало членів осередків КЛК проходили вишкіл саме під його керівництвом.

Не без наполягань С. Гайдучка, відзначаючи внесок професора І. Боберського у справу популяризації лещетарства на початку ХХ ст., члени КЛК 5 січня 1925 р. іменували його першим почесним членом товариства. У часописі «Діло» 16 січня 1925 р. із цього приводу поміщено невелику замітку такого змісту: «Іменування Почесним Членом. На засіданню з 5.І. ц[ього] р[оку] рішив Виділ іменувати проф[есора] І[вана] Боберського, який тепер живе в Канаді, своїм першим Почесним Членом. Проф[есор] Іван] Боберський, як піонер українського лещетарства в краю, поклав чимало заслуг на полі розвитку цього спорту у нас. Йому вислано членську грамоту» (Іменування).

Відомо, що 15 лютого 1909 р. І. Боберський перший серед українців в історії Львова об'їхав місто на лещетах. Розміщені про це замітки на сторінках української львівської преси, зокрема часопису «Діло» та «Вісті з Запорожжя», привернули увагу до занять лещетарством. Докладний опис своєї лещетарської мандрівки він опублікував у «Ділі» (Сова, 2018). Із нагоди 20-річчя цієї події 3 березня 1929 р. КЛК провів лещетарську мандрівку довкола Львова. Серед 10 учасників цієї події були Іван Мриць та Степан Гайдучок. Мандрівка тривала 5,5 год. (із 10.00 по 15.30). Її докладний опис надруковано С. Гайдучком 20 березня 1929 р. на сторінках часопису «Діло» (Гайдучок, 1929а).

С. Гайдучок доклав чимало своєї праці для розвитку КЛК. Організував вишколи, лещетарські мандрівки Галичиною, виступи на актуальну тематику, різні ініціативи, проведення змагань (зокрема і в Славському). Це далеко не повний перелік ним зробленого. Так, 27 лютого 1931 р. С. Гайдучок виголосив доповідь «Здобуття Монт Іврїсту». У рекламі перед цією подією (3 КЛК-1) зазначалося: «КЛК запрошує членів та прихильників лещат[арського] спорту на реферат проф[есора] С[тепана] Гайдучка: “Здобуття Монт Іврїсту”. Реферат буде ілюстрований світляними образами. Початок в год[ині] 19. у п'ятницю 27.ІІ. в домівці Ключу, Костюшка 1 а, І. пов[ерх] праворуч» (3 КЛК-2).

Періодично С. Гайдучок також тренував усіх охочих лещетарів та початківців. Так, у листопаді–грудні 1933 р. він по четвергах та неділях проводив «лещетарську заправу та сухий тренінг» для членів КЛК та соколів на площі «Сокола-Батька». Із 27 грудня 1933 р. по 5 січня 1934 р. для членів КЛК у Славському проведено спеціальний теоретичний і практичний курс (3 КЛК-3).

Ще одним напрямом діяльності С. Гайдучка в клубі був туризм. Час від часу він організував і сам брав участь у гірських мандрівках на лещетах. Упродовж 24–27 грудня 1928 р. 12 членів КЛК мандрували горами Сколівщини (Спортовець). А

6 квітня 1929 р. часопис «Діло» повідомляв: «Прогулька на верхи Чорногори. К. Л. К. уладив у днях від 28.III. до 3.IV. ц[ього] р[оку] лещетарську прогульку на Шпиці, Данциж, Говерлю і Косьмеску. Участь взяло 4 лещетарів під проводом І[вана] Мрица. Це були: проф[есор Степан] Гайдучок, І[ван] Мриц, Володимир Паньків і С[тепан] Рожанковський. Сніг добрий, погода дописала. Це був перший зимовий вихід наших лещетарів на верхи Чорногори» (Прогулька-1). Вже 7 квітня 1929 р. «Діло» виправило помилку. Насправді, у мандрівці четвертим був Ярослав Рожанковський, а не Степан Гайдучок (Прогулька-2). Наводжу ці дані для того, щоб дослідники історії лещетарства ретельніше підходили до опрацювання різних джерел. Адже автор цієї замітки зробив помилку, бо навіть не міг припустити, що С. Гайдучок пропустить таку подію.

Важливою складовою діяльності С. Гайдучка у КЛК було суддівство. Він часто виступав головним суддею лещетарських змагань (Світлини-1, Світлини-2), зокрема 15 лютого 1929 р. у Львові на Погулянці (Проф. Зі спортивного життя). Змагання охопили велику кількість учасників та привернули увагу широкої громадськості. У програму було включено біг на дистанцію 3 км для пань та окремо для юнаків до 16 років, на 6 км для хлопців після 18 років, а також на 18 км. Найдовша дистанція зацікавила найбільшу кількість спортсменів. У часописі «Діло» зазначалося: «Є це перший український лещетарський біг на ту віддаль. Виказав він, що й ми маємо змагунів, котрі не постидалися б і на ширшій арені. Прибуття 6 змагунів на 11 стартуючих нижче двох годин на той простір свідчить про гарну їх працю. Коли ще додати, що траса була дуже тяжка й вимагала від кожного змагуна доброго опанування техніки лещет, – то змагуни здали добре іспит, виказуючи вповні опанування тасмниці лещет» (Проф. Зі спортивного життя). Траса вела від Погулянки через Медові печери до Чортових скель біля Винник і назад із найрізноманітніми звивинами і серпантинами. На цих змаганнях чудово відпрацювала колегія суддів під головуванням Степана Гайдучка у складі Лева Шепаровича, Богдана Макарушки, Юрія Старосольського, Володимира Врецьони й Едварда Жарського. Призовий фонд склали мандрівні та індивідуальні нагороди, гроші на які пожертвували «Маслосоюз», Іванна Левицька, редакція львівського часопису «Новий час», видавництво «Червона калина», книгарня Наукового товариства імені Шевченка та Лев Шепарович. Наступного дня у приміщенні «Української Бесіди» відбулася товариська зустріч членів КЛК, на якій у святковій атмосфері роздано нагороди та жетони переможцям. Програму зустрічі окрасили мистецький спів Василя Тисяка та демонстрація спортивних фільмів та комедії. Весь прибуток від заходу передано до фонду, який займався побудовою власної домівки в Славському.

Відомо, що 5 і 6 березня 1932 р. С. Гайдучок був головним суддею лещетарських змагань, які провів КЛК у Славському (Спорт). У змаганнях взяли участь 42 спортсменів, які представляли КЛК, «Плай», «Сокол» зі Сколе, Український студентський спортивний клуб (УССК). Змагання включали: міжклубовий біг із Тростяна за мандрівну нагороду «Неділі»; загальний конкурс скоків (стрибків); конкурс скоків для верховинців, членів філії КЛК у Славському; біг із Тростяна по коротшій трасі. Поза конкурсом до змагань зголосилося троє змагунів із лещетарської секції сколівського «Сокола». Жіночий біг не відбувся через відсутність зголошених змагунок.

КЛК, будучи організатором цих змагань, запросив чимало почесних гостей, зокрема на голову президії о. декана Євстахія Качмарського (почесного члена КЛК), до почесної президії змагань: Марію Сембратович, о. Іллю Янковського (голову філії КЛК у Славському), о. Притуляка зі Сколе, начальника громади Петра Пушкаря,

кооператора Василя Брюха, Миколу Гривчука, Олексу Ріжного, Миколу Стапінця, Андрія Гирчина (від читальні «Просвіти» з Хитар), Андрія Дубанича (Кальне), Петра Коруда (Лавочне). С. Гайдучок, окрім суддівства, також вручав найкращим змагунам нагороди в присутності всієї президії. А 9 березня 1932 р. у часописі «Діло» зазначалося: «Організація змагань дуже добра. Є це новий успіх “КЛК”, якого клич “Спорт у маси” приймається, як бачимо, між нашими верховинцями (42 стартуючих!) дуже охочо й масово» (Спорт).

У лютому 1934 р. Степан Гайдучок, разом із Дорою Біленькою, Іваном Мрицем та іншими, був суддею лещетарських змагань зі стрибків на малій скічні (трампліні), проведених на Погулянці (Лещетарські). Знані українські спортсмени презентували товариства КЛК, «Плай», «Сокіл» із Клепарова, УССК.

За вагомий вклад у діяльність товариства 20 травня 1929 р. на Загальних зборах КЛК С. Гайдучка обрано почесним членом. Із цього приводу у часописі «Діло» 4 червня 1929 р. повідомлялося: «На внесення Ю[рія] Старосольського вибрано д-ра Дм[итра] Левицького та проф[есора] С[тепана] Гайдучка почесними членами. Д-р Дм[итро] Левицький своїм величезним даром записався золотими буквами у рядах почесних членів. Проф[есор] Степан Гайдучок – це один з тих старих ветеранів, що будував у нас спорт взагалі, а лещетарський зокрема. Його незвичайно енергійна і корисна праця на полі фізичного виховання серед гімназійної молоді – загально відомі. Ледви чи який інший учитель руханки, при тій самій спроможности праці, виховав нам стільки спортової молоді, що проф[есор Степан] Гайдучок! Ледви чи яка інша гімназія може похвалитись таким визначним педагогом і пропагатором фізичного виховання і спорту серед гімназійної молоді, як та, в якій він працює. Праця проф[есора Степана] Гайдучка йшла все в парі з працею КЛК і дала в тім сезоні цілий ряд нових лещетарів. Побажатиб, щоби в кожному місті при кожній нашій гімназії найшовся такий педагог» (Загальні Збори).

Окрім великої організаційної роботи у КЛК, С. Гайдучок готував публікації для львівських часописів, у яких популяризував зимові види спорту, зокрема й лещетарство, висвітлював історію КЛК, а також здоровий спосіб життя. Серед них заслуговують уваги статті у «Ділі»: «Зима й наш спорт» (10 грудня 1925 р.); «Лещетами довкруги Львова» (20 березня 1929 р.); «Мандрівництво у нас. Поможім здвигнути український захист у Славську!» (25 травня 1929 р.); «Лещетарська література і ми» (29 січня 1930 р.); «3 нашого лещетарства» (20 лютого 1930 р.); «Лещетарська неділя» (3 грудня 1933 р.); «Злегковажена дрібниця» (2 лютого 1937 р.) та ін.

У статті «Мандрівництво у нас. Поможім здвигнути український захист у Славську!» (Гайдучок, 1929б). С. Гайдучок звернув увагу українського громадянства на відсутність у Карпатах захистів або схоронищ (туристичних баз), які були б у власності українських спортивних товариств (поляки на той час мали 17 баз!). Також проінформував про збір коштів КЛК на ці потреби. Звернув увагу на малу кількість спеціалізованої української літератури з мандрівництва.

Публікація «Лещетарська література і ми» С. Гайдучка інформувала читача про спеціалізовану українську літературу з лещетарського спорту за 1910–1920 рр., видану в Галичині та в Радянській Україні (Гайдучок, 1930). Серед інших він виокремлює праці Івана Боберського «Їзда на лещетах» (Львів, 1912 р.) та Івана Мрица «Наука їзди на лещетах» (Львів, 1929 р.). Про останню С. Гайдучок зазначив: «3 розвоєм лещетарства на західних українських землях видав Сокіл-Батько з кінцем 1929 р.

окрему книжечку І[вана] Мрица “Наука їзди на лещатах”, що на 64 сторінках малої вісімки запізнає нас з історичним розвитком лещатарства, вирядом, їздою. Подані в ній і вказівки для лещатарів-мандрівників, як також говориться про лещатарство з погляду гігієни. Багато образків (45) дає змогу запізнатися кожному не лише з їздою і різнородністю техніки, але також з такими дрібними, та зате важними для кожного лещатаря справами, як добір лещат, вязання і т[ак] д[алі]. Ця перша книжечка на наших землях повинна знайти в руках не лишень початкуючого, але й вишколеного лещатаря. Всім їм віддасть добру прислугу».

У статті «Злегковажена дрібниця» С. Гайдучок порушив питання безпеки під час катання на лещетах (Гайдучок, 1937). Як професійний лещетар подав поради для початківців, зокрема наголошував, що вчитися потрібно без ціпків (палиць).

Отже, С. Гайдучок став одним із засновників Карпатського лещетарського клубу. Він упродовж 1924–1939 рр. був діяльним членом цієї спортивної організації. Працював у теоретичній та практичній площинах, зокрема в контексті підготовки та читання лекцій на спортивну тематику; готував публікації для львівських часописів, у яких популяризував різні види спорту, зокрема й лещетарство; висвітлював історію КЛК, а також здоровий спосіб життя; проявив себе як тренер із лещетарства, інструктор із пішого туризму, головний суддя лещетарських змагань, які проводилися у Львові, околицях та у Славському. Закономірно, що за великі заслуги перед організацією та спортивною громадськістю українського Львова 20 травня 1929 р. на Загальних зборах КЛК С. Гайдучка обрано почесним його членом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Вацеба, О. (2014). З історії діяльності Карпатського лещетарського клубу. *Актуальні проблеми юнацького спорту*, 120–125.

Вацеба, О. (2016). Карпатський лещетарський клуб як символ спортивного руху Галичини. *Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів*, 5, 195–202.

Виділ. Зі спорту. Карпатський Лещетарський Клуб (1924, 12 грудня). *Діло*, 276, 4.

Гайдучок, С. (1925). Зима й наш спорт. *Діло*, 276, 4.

Гайдучок, С. (1929а). Лещетами довкруги Львова. *Діло*, 61, 3.

Гайдучок, С. (1929б). Мандрівництво у нас. Поможім здвигнути український захист у Славську! *Діло*, 114, 6.

Гайдучок, С. (1930). Лещатарська література і ми. *Діло*, 21, 6.

Гайдучок, С. (1937). Злегковажена дрібниця. *Діло*, 22, 7.

Гамкало, М., Кюріні-Поплавські, Л. (2018). Розвиток гірськолижного туризму в Львівській області. *Географія та туризм*, 43, 83–93.

ДАЛЮ-1: Державний архів Львівської області, ф. 281 (Український спортовий союз у Львові), оп. 2, спр. 3, 207 арк.

З КЛК-1: З Карпатського Лещат. Клубу (1931, 25 лютого). *Діло*, 42, 6.

З КЛК-2: З Карп. Лещат. Клубу (1931, 27 лютого). *Діло*, 44, 6.

З КЛК-3: З Карпатського Лещетарського Клубу (1933, 7 листопада). *Діло*, 314, 5.

Загальні Збори Карпатського Лещетарського Клубу (1929, 4 червня). *Діло*, 122, 4.

Зі спорту. Карпатський Лещетарський Клуб (1924, 18 грудня). *Діло*, 281, 4.

Іменування Почесним Членом (1925, 16 січня). *Діло*, 10, 4.

Кузьмович, О. (упоряд.). (1989). *Альманах Карпатського Лещетарського Клубу. 1924–1984*. Нью-Йорк.

Лещатарські скоки за мистецтво краю (1934, 17 лютого). *Діло*, 42, 4.

Прогулька-1: Прогулька на верхи Чорногори (1929, 6 квітня). *Діло*, 76, 6.

Прогулька-2: Прогулька на верхи Чорногори (1929, 7 квітня). *Діло*, 77, 5.

Проф. Зі спортивного життя. Лещетарські змагання К. Л. К. (1929, 23 лютого). *Діло*, 40, 5–6.

Світлини-1: Світлини. *Архів Степана Гайдучка, м. Львів*.

Світлини-2: Світлини. *Архів Володимира Паньківа, м. Львів*.

Сова, А. (2015). Символіка Карпатського Лещетарського Клубу. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (Т. 268: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін), 457–466.

Сова, А. (2018). Іван Боберський – популяризатор лещетарства серед українців. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*, 3–4, 53–59. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2018-3-4-53-59>

Сова, А. (2019). *Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія*. Львів.

Сова, А. (2021а). Діяльність Степана Гайдучка в «Українському спортовому кружку» Академічної гімназії у Львові (1906–1910). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 34, 216–233. <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-216-233>

Сова, А. (2021б). Напрями діяльності Степана Гайдучка в українському гімнастичному товаристві «Сокіл-Батько» у Львові (1910–1914). *Новітня доба*, 9, 237–252. <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-237-252>

Сова, А. (2022). Педагогічна праця Степана Гайдучка у Львові напередодні Першої світової війни. *Народознавчі зошити*, 3(165), 674–684. <https://doi.org/10.15407/nz2022.03.674>

Сова, А. (2023). Степан Гайдучок та Іван Крип'якевич: до історії стосунків. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 37, 175–183. <https://doi.org/10.33402/ukr.2023-37-175-183>

Сова, А. (2024). Діяльність Степана Гайдучка в організації «Пласт» (1911–1930). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 39, 141–155. <https://doi.org/10.33402/ukr.2024-39-141-155>

Спорт. Лещатарські змагання у Славську (1932, 9 березня). *Діло*, 52, 6.

Спортовець. З життя Карпатського Лещетарського Клубу (1929, 23 січня). *Діло*, 15, 5–6.

Статут Карпатського Лещетарського Клубу. (1935). Львів: Накладом Карпатського Лещетарського Клубу.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів, м. Львів, ф. 312 (Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів), оп. 1, спр. 80, 129 арк.

ЦДІАЛУ-2: Центральний державний історичний архів, м. Львів, ф. 360 (Старосольський Володимир-Степан (1878–1942), адвокат, правник, соціолог, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, професор), оп. 1, спр. 594, 27 арк.

Sova, A. (2019). Physical Education Erofessor Stepan Haiduchok: the Formation of a Worldview. *Новітня доба*, 7, 226–233.

Sova, A. (2023). Stepan Haiduchok's Contribution to the Formation and Development of Volleyball in Lviv (1920s). *Новітня доба*, 11, 227–237. <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-227-237>

REFERENCES

Vatseba, O. (2014). Z istorii diialnosti Karpatskoho leshchetarskoho klubu. *Aktualni problemy yunatskoho sportu*, 120–125 (in Ukrainian).

Vatseba, O. (2016). Karpatskyi leshchetarskyi klub yak symvol sportyvnoho rukhu Halychyny. *Humanitarni dystsypliny u navchalno-vykhovnomu protsesi vyshchykh navchalnykh zakladiv*, 5, 195–202 (in Ukrainian).

Vydil. Zi sportu. Karpatskyi Leshchetarskyi Kliub (1924, Hruden 12). *Dilo*, 276, 4 (in Ukrainian).

Haiduchok, S. (1925). Zyma y nash sport. *Dilo*, 276, 4 (in Ukrainian).

Haiduchok, S. (1929a). Leshchetamy dovkruiy Lvova. *Dilo*, 61, 3 (in Ukrainian).

Haiduchok, S. (1929b). Mandrivnytstvo u nas. Pomozhim zdvyhnuty ukrainskyi zakhyst u Slavsku! *Dilo*, 114, 6 (in Ukrainian).

Haiduchok, S. (1930). Leshchatarska literatura i my. *Dilo*, 21, 6 (in Ukrainian).

Haiduchok, S. (1937). Zlekhovazhena dribnytsia. *Dilo*, 22, 7 (in Ukrainian).

Hamkalo, M., & Kiurini-Poplavski, L. (2018). Rozvytok hirskolyzhnoho turyzmu v Lvivskii oblasti. *Heohrafiia ta turyzm*, 43, 83–93 (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 281 (Ukrainskyi sportovyi soiuz u Lvovi), op. 2, spr. 3, 207 ark. (in Ukrainian).

Z Karpatskoho Leshchat. Kliubu (1931, Liutyi 25). *Dilo*, 42, 6 (in Ukrainian).

Z Karp. Leshchat. Kliubu (1931, Liutyi 27). *Dilo*, 44, 6 (in Ukrainian).

Z Karpatskoho Leshchatarskoho Kliubu (1933, Lystopad 7). *Dilo*, 314, 5 (in Ukrainian).

Zahalni Zbory Karpatskoho Leshchetarskoho Kliubu (1929, Cherven 4). *Dilo*, 122, 4 (in Ukrainian).

Zi sportu. Karpatskyi Leshchetarskyi Kliub (1924, Hruden 18). *Dilo*, 281, 4 (in Ukrainian).

Imenuvannia Pochesnym Chlenom (1925, Sichen 16). *Dilo*, 10, 4 (in Ukrainian).

Kuzmovych, O. (Comp.). (1989). *Almanakh Karpatskoho Leshchetarskoho Kliubu. 1924–1984*. New York (in Ukrainian).

Leshchatarski skoky za mystetstvo kraiu (1934, Liutyi 17). *Dilo*, 42, 4 (in Ukrainian).

Prohulka na verkhy Chornohory (1929, Kvitin 6). *Dilo*, 76, 6 (in Ukrainian).

Prohulka na verkhy Chornohory (1929, Kvitin 7). *Dilo*, 77, 5 (in Ukrainian).

Prof. Zi sportovoho zhyttia. Leshchetarski zmahannia K. L. K. (1929, Liutyi 23). *Dilo*, 40, 5–6 (in Ukrainian).

Svitlyny. *Arkhiv Stepana Haiduchka, m. Lviv* (in Ukrainian).

Svitlyny. *Arkhiv Volodymyra Pankiva, m. Lviv* (in Ukrainian).

Sova, A. (2015). Symvolika Karpatskoho Leshchetarskoho Klubu. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* (T. 268: Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin), 457–466 (in Ukrainian).

Sova, A. (2018). Ivan Boberskyi – populiaryzator leshchetarstva sered ukrainsiv. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*, 3–4, 53–59. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2018-3-4-53-59> (in Ukrainian).

Sova, A. (2019). *Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvithovna diialnist: monohrafiia*. Lviv (in Ukrainian).

Sova, A. (2021a). Diialnist Stepana Haiduchka v «Ukrainskomu sportovomu kruzhku» Akademichnoi himnazii u Lvovi (1906–1910). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 34, 216–233. <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-216-233> (in Ukrainian).

Sova, A. (2021b). Napriamy diialnosti Stepana Haiduchka v ukrainskomu himnastychnomu tovarystvi «Sokil-Batko» u Lvovi (1910–1914). *Novitnia doba*, 9, 237–252. <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-237-252> (in Ukrainian).

Sova, A. (2022). Pedahohichna pratsia Stepana Haiduchka u Lvovi naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Narodoznavchi zoshyty*, 3(165), 674–684. <https://doi.org/10.15407/nz2022.03.674> (in Ukrainian).

Sova, A. (2023). Stepan Haiduchok ta Ivan Krypiakevych: do istorii stosunkiv. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 37, 175–183. <https://doi.org/10.33402/ukr.2023-37-175-183> (in Ukrainian).

Sova, A. (2024). Diialnist Stepana Haiduchka v orhanizatsii «Plast» (1911–1930). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 39, 141–155. <https://doi.org/10.33402/ukr.2024-39-141-155> (in Ukrainian).

Sport. Leshchatarski zmahannia u Slavsku (1932, Berezen 9). *Dilo*, 52, 6 (in Ukrainian).

Sportovets. Z zhyttia Karpatskoho Leshchetarskoho Kliubu (1929, Sichen 23). *Dilo*, 15, 5–6 (in Ukrainian).

Statut Karpatskoho Leshchetarskoho Kliubu. (1935). Lviv: Nakladom Karpatskoho Leshchetarskoho Kliubu (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv, m. Lviv, f. 312 (Ukrainske sportyvne tovarystvo «Sokil-Batko», m. Lviv), op. 1, spr. 80, 129 ark. (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv, m. Lviv, f. 360 (Starosolskyi Volodymyr-Stepan (1878–1942), advokat, pravnyk, sotsiolog, hromadskyi i politychnyi diiach, diisnyi chlen NTSh, profesor), op. 1, spr. 594, 27 ark. (in Ukrainian).

Sova, A. (2019). Physical Education Erofessor Stepan Haiduchok: the Formation of a Worldview. *Novitnia doba*, 7, 226–233 (in English).

Sova, A. (2023). Stepan Haiduchoks Contribution to the Formation and Development of Volleyball in Lviv (1920s). *Novitnia doba*, 11, 227–237. <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-227-237> (in English).

Andrii SOVA

Doctor of Historical Sciences

Professor, Senior Research Fellow

Professor of the Department of Olympic Education

I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture

Senior Research Fellow of the Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>

e-mail: sovaandrij1980@gmail.com

STEPAN HAIDUCHOK'S ACTIVITY IN THE CARPATHIAN LESHCHETAR (SKIING) CLUB (1924–1939)

Based on the documents from the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, the State Archives of Lviv Oblast, private archives of Stepan Haiduchok and Volodymyr Pankiv (Lviv), and the periodical journal «Dilo» (Business) (Lviv), the article examines the participation of the teacher and public figure in the formation and development of the Carpathian Leshchetar Club (CLC). Using a wide range of sources, its activities in 1924–1939 are reconstructed. The lower boundary is 1924 – Stepan Haiduchok's efforts to establish the CLC in Lviv, and the upper boundary is the beginning of the Second World War. Stepan Haiduchok, alongside other enthusiasts of leshchetar (skiing), founded the CLC and actively participated in this sports organization for 15 years. He contributed to promoting sports by preparing and delivering lectures on sports topics for CLC members and winter sports enthusiasts. Additionally, he authored numerous articles for Lviv journals, where he popularized skiing, shared the history of the CLC, and advocated for a healthy lifestyle.

The article highlights the activities of Stepan Haiduchok in the 1920s and 1930s as a leshchetar (skiing) trainer and a hiking instructor. His work as a judge of the leshchetar (skiing) competitions held in Lviv, its environs, and in Slavsk is analysed. Stepan Haiduchok was elected an honorary member of the CLC on 20 May 1929 at the General Meeting of the CLC for his great services to the organisation and the sports community of Ukrainian Lviv.

The author emphasises the important activity of Stepan Haiduchok as one of the founders, an active and honorary member of the CLC, who did much for the development and popularisation of sports and national-patriotic education of Ukrainian youth in Galicia in the interwar twentieth century.

Keywords: Stepan Haiduchok, Galicia, Lviv, Carpathian Leshchetar Club, socio-cultural and public activity, nation-building, Ukrainian liberation movement, body education, sport.

Ліана-Марія БЛІХАРСЬКА

аспірант кафедри історії

гуманітарного факультету

Українського католицького Університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5453-7565>

e-mail: l.blikharska@ucu.edu.ua

КОМПРОМІС ЗАРАДИ МОЖЛИВОСТІ: ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ І ПЕРША РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ ГАЛИЧИНИ (1939–1941)

Досліджено діяльність українського історика Івана Крип'якевича під час першої радянської окупації Галичини у 1939–1941 рр. Основну увагу зосереджено на громадській ролі вченого. Українізація науки та освіти у Львові, починаючи з вересня 1939 р., була підпорядкована цілям радянзації. Процес включав репресії щодо частини інтелігенції та водночас відкривав нові можливості для тих, хто зміг знайти компроміс. За цих умов І. Крип'якевич не лише вижив, а й намагався сприяти розвитку української історичної науки, очоливши кафедру історії України у Державному університеті та Львівському відділі Інституту історії України Академії наук УРСР.

Проаналізовано механізми, за допомогою яких влада впливала на представників інтелігенції, використовуючи їх для легітимізації нової радянської реальності. Представлено обставини, за яких історик, на відміну від багатьох інших своїх колег, не лише уникнув репресій, а й досяг значних кар'єрних успіхів, неможливих у часі перебування Львова у складі Другої Речі Посполитої. Це пояснено його обережним підходом до нової влади, зокрема відсутністю прямого протистояння та готовністю співпрацювати в межах дозволеного. Підсумовано, що діяльність І. Крип'якевича у вересні 1939 р. – червні 1941 р. диктувалася не лише стратегією виживання, а й свідомим вибором на користь розвитку Львова як центру української науки в нових умовах та реалізацією особистих цілей. Співпраця з владою відкривала можливості для наукової кар'єри, проте вимагала певних поступок, зокрема активної участі у громадському житті, що слугувало важливим інструментом для легітимізації нового режиму. Своєю чергою, влада використовувала авторитет таких постатей, як І. Крип'якевич, для створення ілюзії підтримки серед інтелігенції та народу. Стаття заповнює певну лакуну в дослідженні діяльності І. Крип'якевича як науковця і громадського діяча. Вивчення та висвітлення громадської активності наукової інтелігенції у цей період дозволяє глибше зрозуміти механізми взаємовпливів та стосунків у форматі науковець – влада, а також простежити вироблення стратегій виживання в нових політичних умовах.

Ключові слова: Радянська влада, Іван Крип'якевич, радянська окупація Львова, тоталітаризм, пропаганда, історична наука.

У 1975 р. у журналі «Український історик», який видавало Українське Історичне Товариство у Сполучених Штатах Америки у 1963–1991 рр. (Винар, 1973, с. 39–40), дослідник Олександр Домбровський опублікував свої короткі спогади про зміни, які відбувались з українськими осередками та представниками історичної науки у Львові під час Другої світової війни. Займаючи посаду асистента на кафедрі історії України Львівського Державного Університету у 1940–1941 рр., він мав змогу співпрацювати з Іваном Крип'якевичем, який був її керівником. Знайомство з істориком та навчання у нього під час семінарів з історії України у Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові (НТШ) посприяло тому, що їхні відносини переросли у щось більше, ніж просто діяльність на кафедрі. Зокрема, автор спогадів згадує про посередництво у комунікації свого керівника з церковною спільнотою¹. Пишучи про розмови, які велися сам на сам із наставником, він звертав увагу на неоднозначність діяльності старшого колеги (Домбровський, 1975, с. 107) та його приховані погляди: «Хоча Крип'якевич старався бути загально усміхненим, то ті хто його добре знав, міг заважити, що під маскою штучно усміхненого обличчя окривалося пригноблення з приводу непевності цілої ситуації як у загальнонаціональному, так і в особистому аспекті» (Домбровський, 1975, с. 108).

Ретроспективно пояснюючи ситуацію радянзації, яка одночасно була і процесом українізації науково-суспільного життя у регіоні, О. Домбровський акцентує на складних обставинах, у яких опинився його керівник. З одного боку, йшлося про можливість розвитку української історичної науки та особистого кар'єрного росту (про що йтиметься нижче), які надала нова радянська влада, а з іншого – про виклики непевного воєнного часу та обмеження, які змушували представників української інтелігенції виробляти власні стратегії поведінки, йти на компроміси.

Мета статті – представлення діяльності І. Крип'якевича як громадського діяча і науковця у 1939–1941 рр. та дослідження відносин між істориком і владою у період першої радянської окупації за допомогою зображення ширшого контексту процесу радянзації Галичини.

Тема Львова під час першої радянської окупації є добре вивченою та представленою у науковій літературі (Amar, 2015; Луцький, 2006; Литвин, Науменко, 2005; Gross, 2002; Mazur, Skwary, Węgierski, 2007). Постаць Івана Крип'якевича у цей період досліджував Олександр Луцький (Луцький, 2001). У своїй статті «Науково-організаційна і педагогічна діяльність І. П. Крип'якевича у вересні 1939 – червні 1941 рр.» він докладно описав діяльність історика у Львівському державному університеті та новостворених інститутах Академії наук (АН) УРСР, натомість оминув його участь у

¹ Зі спогадів Олександра Домбровського видно, що він разом з іншим учнем Івана Крип'якевича, Омеляном Прицаком, були близькі до оточення митрополита Андрея Шептицького, а у згадках про співпрацю з наставником він згадує про посередництво у комунікації з Теофілем Кострубою. Останній, після захоплення міста новою владою та радянзації академічної сфери, відмовився від посади керівника кафедри середньовічної історії України і був таємно висвячений митрополитом на священника (див.: Качмар, 2014, с. 256–268). Ці факти з біографії Т. Коструби пояснюють, чому І. Крип'якевич, будучи особливо обережним щодо своєї діяльності та кола спілкування, займаючи високі академічні та наукові посади, як і беручи активну участь у суспільному житті, вважав за потрібне продовжувати співпрацю з Т. Кострубою, який тоді працював над написанням «Нарису історії України», за посередництвом молодших колег.

суспільному житті регіону, без чого неможливо пояснити становище вченого у вересні 1939 – червні 1941 рр., адже виконання «громадського зобов'язання» було не тільки ще однією роллю, а й тим, що уможливило викладання в університеті та одночасну наукову працю. Про діяльність історика під час Другої світової війни писали: Кім Науменко – у світлі доповідних записок працівників Народного комісаріату державної безпеки та Управління пропаганди і агітації Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) про діяльність Івана Крип'якевича у 1941–1944 рр. (Науменко, 2001); Олександра Стасюк – про можливості співпраці науковця з Організацією українських націоналістів (Стасюк, 2016); Інна Заболотна – про діяльність вченого у період нацистської окупації на основі стенограми свідчень, наданих ним Комісії з питань історії Великої вітчизняної війни при АН УРСР у вересні 1944 р. (Заболотна, 2001). Потенціал порівняльного дослідження життя та праці двох істориків – Івана Крип'якевича та Омеляна Терлецького – у контексті різних політичних режимів, які приходили на зміну один одному у Львові у першій половині ХХ ст., відкрили у своїй праці Олег Полянський та Руслана Труба (Полянський, Труба, 2016), проте описуючи період 1939–1941 рр. вони згадали лише їх наукову та освітню діяльність, не розглядаючи деталі щодо громадської активності. Багато для розуміння мотивації виборів та поглядів І. Крип'якевича під час Другої світової війни можна дізнатися зі спогадів, які залишили його друзі, колеги та рідні (Кубійович, 1985; Андрусак, 2001; Волинець, 2001; Кирчів, 2001; Крип'якевич-Лукомська, 2001; Мудра, 2001; Мудра, 2016; Прицак, 2001; Сливка, 2001). Особливої уваги заслуговують також дослідження долі інтелектуалів, які були пов'язані з містом впродовж воєнних часів. Вивчення долі польських, єврейських і українських представників інтелігенції, які були пов'язані зі Львовом та регіоном впродовж Другої світової війни (співпрацювали з новою владою, емігрували, обирали опозицію чи були репресовані), було здійснено Олею Гнатюк (Гнатюк, 2017). Інструменталізація історичної пам'яті радянською владою, а також взаємини між тоталітарною системою та українськими інтелектуалами були у центрі дослідницьких зацікавлень Сергія Єкельчика (Yekelchuk, 2004). Відтак ця стаття є спробою заповнення певної історіографічної лакуни щодо громадської діяльності І. Крип'якевича у роки першої радянської окупації Галичини та мотивації вченого до активної участі у ній. Для здійснення цього задуму використано елементи дискурс-аналізу для проведення аналізу тексту статей про діяльність історика, як і представлення зв'язків між дискурсом та ширшими змінами у громадській та науковій сферах Галичини цього періоду.

Червона армія зайняла Львів 22 вересня 1939 р. Розпочалася радянська окупація міста, публічних просторів та всіх галузей щоденного життя його мешканців. У випадку Львова радянська окупація була одночасно українською, яка розпочалась у вересні 1939 р. та тривала ще щонайменше два десятиліття, до кінця 1950-х років (Amar, 2015, р. 4, 8, 11–13). Як і кожній тоталітарній владі, насамперед радянській адміністрації потрібно було себе легітимізувати. Для цього було обрано наративи народного бажання воз'єднання східної та західної частин України (Gross, 2002, р. 75, 85) та визволення з-під утисків попередньої влади (Гнатюк, 2017, с. 117, 123; Луцький, с. 96–97). Методи для пропаганди цього задуму різнилися – від розкидання літаком агітаційних листівок (Рудницька, 1958, с. 13; Gross, 2002, р. 76; Німчук, 1950, с. 13; Баран, 2019, с. 452) до виступів та статей у газетах у перші тижні після утвердження нової влади. Окремим завданням було заручення підтримкою (або створення її видимості) місцевої інтелігенції – людей, які мали авторитет та формували громадську думку. Делегація

українських політичних та громадських діячів, яку очолив Кость Левицький, нав'язала контакт із радянською військовою та цивільною адміністрацією для запевнення можливості співпраці вже 23 вересня. Тоді її члени повідомили про створення Допомогового комітету та порушили питання, на які отримали запевнення представників влади: про забезпечення подальшої діяльності українських установ і газети «Діло», незастосування будь-яких репресій до тих громадських діячів та політиків, які співпрацювали з польською владою, та представників Греко-Католицької Церкви (Назарук, 1995, с. 16–18; Німчук, 1950, с. 21–23; Левицький, с. 381). Проте, незважаючи на усні декларації, у наступні дні розпочалися арешти українських та польських громадських діячів, суддів, юристів, а 25 вересня захоплено редакцію «Діла», де нові редактори підготували перший випуск вже іншої газети, а саме – «Вільної України». Зокрема, 26 вересня було заарештовано Івана Німчука – редактора «Діла», 27 вересня – Володимира Целевича – посла Сейму, заступника голови Українського посольського клубу, а 30 вересня – Костя Левицького².

У такій атмосфері ті, хто не підтримували нову владу, як і ті, хто її вітали, але були активними у політичному житті до вересня 1939 р.³, опинилися під загрозою ув'язнення або вбивства. У наступні місяці тривали арешти галичан різних національностей, а з лютого 1940 р. по червень 1941 р. проведено чотири великі хвилі депортацій. Проте, незважаючи на ситуацію, в якій люди не могли бути впевнені щодо свого найближчого майбутнього, деякі представники інтелігенції пережили обидві радянські окупації. Серед них був і І. Крип'якевич, на той час п'ятдесятитрилітній український історик, який мав як великий досвід роботи у освітній та науковій сферах, так і практику громадської та політичної діяльності в Українській Народній Трудовій Партії (Зайцев, 2002). У вересні 1939 – червні 1941 рр. він зміг не лише уникнути репресій, а й здобути досягнення у офіційній академічній кар'єрі та в реалізації ідеї розвитку Львова як українського центру науки та освіти⁴. Це те, що неможливо було зреалізувати, поки Львів належав до складу Другої Польської Республіки, де навіть часткова українізація міста та науки була абсолютно неможливою, адже протирічила політиці урядів та державно-національній стратегії виховання, яку застосовували в освіті (Araszkiwicz, 1978, р. 275–277). Тепер ситуація змінилася, і радянська відкрила перспективи для частини української інтелігенції, яка змогла взяти участь у створенні нових та функціонуванні трансформованих наукових і освітніх інституцій. Щоправда, відбувалося це в рамках політичної системи, яка вимагала взамін беззастережної лояльності та співпраці.

На жаль, немає спогадів І. Крип'якевича про період Другої світової війни, а єдині, написані ним у березні 1946 р. (Крип'якевич, 2001), автор закінчує на передвоєнному

² У 1939 р. Кость Левицький виконував вже, радше, номінально-представницьку функцію в політиці. Після входу Української народної трудової партії у склад Українського національно-демократичного об'єднання у 1925 р. він входив до Центрального комітету партії, проте фактичної політичної ролі вже не відігравав (Назарук, 1995, 19).

³ У своїх спогадах Кость Левицький подає як головну причину свого арешту «те, що я на чолі депутації вітав у Львові радвладу» (Левицький, 1958, с. 381). Звичайно, що така аргументація К. Левицького була радше метафоричною, і в його арешті йшлося швидше про його політично-успільну діяльність перед 1939 р., проте цей факт показує певний парадокс ситуації, в якій ніхто не міг бути повністю впевнений у завтрашньому дні.

⁴ Цю мету І. Крип'якевич обговорював із львівськими українськими науковцями і з колегами з Радянської України ще на межі 1920-х і 1930-х років (див.: Гошко, 2010).

періоді 1939 р. Збереглася стенограма свідчень, наданих науковцем членам Комісії історії Вітчизняної війни у Львові 16 та 19 вересня 1944 р., в яких, зокрема, представлено його погляди на події 1939–1941 рр. у західніших регіонах Польської Республіки, на території яких було створено Генерал-губернаторство, та під час нацистської окупації Львова у 1941–1944 рр. Проте у документі немає нічого з львівського контексту попередніх років війни. Обережний у розповідях про турбулентні події, історик практично не залишив жодної інформації про своє життя у воєнному Львові. Правдоподібно, що спонукав до цього досвід, який він отримав після 1944 р., коли до міста повернулася радянська влада, у постійному страху перед якою – за себе, своїх рідних, колег та науковий доробок – він прожив до своєї смерті у квітні 1967 р. (Дашкевич, 1990, с. 14).

З огляду на те, що ще наприкінці 1920-х років І. Крип'якевич почав активно співпрацювати з колегами та інституціями з Радянської України (Гошко, 2010; Рубльов, 2001; Стеблій, 2001), можна впевнено припускати, що він був свідомий того, що відбувалося з науковцями під час терору 1930-х років (Мороз, 2021, с. 44). Тому, коли Червона армія у вересні 1939 р. зайняла Львів, історик не мав великих ілюзій щодо того, як радянська влада поставиться до місцевої інтелігенції, та все ж сподівався на краще. Немає підтверджень тому, що науковець був серед тих, хто вітав нову владу, але він і не намагався їй протистояти. Радше історик вирішив скористатися новими можливостями і чекати. Радянізація, а з нею і українізація, суспільного життя регіону розпочалася одночасно з радянізацією самого І. Крип'якевича як науковця та громадського діяча. Принаймні, такий імідж створював він сам⁵.

Певною мірою радянський режим і українські інтелігенти, які, як І. Крип'якевич, залишилися в Галичині й змогли уникнути репресій, взаємно використовували одне одного. Режим міг легітимізувати себе за допомогою авторитету представників інтелігенції, які не були ще репресовані, зокрема й І. Крип'якевича, а науковець зміг значно покращити свою кар'єру, очоливши кафедру історії України у Львівському університеті та новостворену філію Академії Наук. Для нього це стало також можливістю перетворити Львів на важливий центр української науки. Проте займатись лише наукою та освітою було замало. За новими правилами, потрібно було також виконувати громадський обов'язок, тобто бути активним у суспільному житті. Ці три сфери діяльності були підпорядковані офіційній ідеології, міцно пов'язані між собою та проникали одна в одну настільки, що формували одну спільну роль для ідеального типу радянського вченого (Грабович, 1997; Портнов, 2003).

Одним із найважливіших заходів, які мали легітимізувати новий порядок, стали Народні Збори, що відбулися 26–28 жовтня 1939 р. Представлені владою як репрезентативний орган мешканців колишніх східних територій Польської Республіки, насправді вони були наслідком постанови Центрального Комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) від 1 жовтня 1939 р. З огляду на таємний протокол, долучений до пакту Ріббентропа-Молотова, який розділяв окуповані Третім Рейхом та

⁵ Олександр Домбровський згадував: «Хоча Крип'якевич старався бути загально усміхненим, то хто його добре знав, міг завважити, що під маскою штучно усміхненого обличчя окривалося пригноблення з приводу непевності цілої ситуації як у загальнонаціональному, так і в особистому аспекті. [...] Такі наші люди, як Кирило Студинський, Іван Крип'якевич, Василь Сімович та інші, були радше на експорт, щоби показати "українізацію"» (Домбровський, 1975, с. 108).

Радянським Союзом території Польщі та країн Балтії, Народні збори Західної України та Західної Білорусі були лише номінальними подіями, результат яких був уже визначений раніше (Gross, 2002, р. 71–73). «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України», затверджене Військовою Радою Українського Фронту 6 жовтня у Львові, чітко регламентувало порядок виставлення кандидатів, надаючи це право винятково селянським комітетам, тимчасовим управлінням, зборам робітників на підприємствах, робітничої гвардії та інтелігенції (Тимошенко, С., Хрущов. М., Борисов, Кожевніков, 1939)⁶. У період між 4 та 26 жовтня активно проводились пропаганда та агітаційні заходи, які мали на меті заохотити мешканців до голосування; у цьому була передбачена участь як представників інтелігенції, які емігрували до Львова з Варшави, так і запрошених із столиці Радянської України (Гнатюк, 2017, с. 117–134; Gross, 2002, р. 71–113; Shore, 2006, р. 158–193). А 7 жовтня у кінотеатрі «Атлантік»⁷ відбулись Збори інтелігенції м. Львова (Gross, 2002, р. 75; «Збори інтелігенції м. Львова в кінотеатрі «Атлантік»). Пізніше, 13 жовтня, у газеті «Вільна Україна» опублікували «Лист товаришеві М. С. Хрущову від трудової інтелігенції м. Львова». У ньому сорок підписантів, поділених на шість груп (наукові працівники, письменники, художники, композитори, артисти, лікарі), серед них й Іван Крип'якевич, дякували Червоній Армії за звільнення міста, повідомляли про переслідування інтелігенції польською владою та висловлювали надії на краще життя у складі Радянського Союзу (Лист товаришеві М. С. Хрущову; Гнатюк, 2017, с. 132; Луцький, 2003, с. 100–101). Читаючи текст цього листа, не можна не провести аналогій з виступом К. Студинського⁸ під час Народних Зборів. «Вступна промова найстарішого депутата Українських Народних Зборів Західної України при відкритті зборів – професора Львівського Університету тов. Студинського Кирила Йосиповича», як і підписаний 13 жовтня «Лист від трудової інтелігенції», містять однакові наративи про звільнення Львова радянською владою та Червоною Армією, політику класово-національної дискримінації у Другій Речі Посполитій та недопустимість повернення минулого, одночасно з впевненістю у щасливому майбутньому в радянській державі (Довженко, Солнцева, [фільм]). Що відрізняє промову від листа, так це те, що у виступі 27 жовтня К. Студинський послідовно перелічив «народні бажання», які були відображені у чотирьох деклараціях, прийнятих Народними Зборами Західної України. Дослідниця Оля Гнатюк, посилаючись на спогади письменника та громадського діяча Михайла Островерхи, стверджує, що Кирило Студинський виголосив не ним написану промову (Гнатюк, 2017, с. 130), що пояснює подібність текстів і послідовність викладення думок у виступі, і пізніших деклараціях.

⁶ Виконуючи аналіз кількісного та якісного складу делегатів Зборів, дослідниця Олександра Стасюк називає впливових представників української інтелігенції, які були вибрані репрезентантами волевиявлення мешканців регіону: Богдана Дудикевича, Кирила Студинського, Мар'яна Панчишина, Філарета Колессу, Іванну Блажкевич, Петра Франка, починаючи увагою участь Івана Крип'якевича (Стасюк, 2017, с. 142).

⁷ Сучасний Національний драматичний театр імені Марії Заньковецької.

⁸ Кирило Студинський (1868–1941) – філолог-славіст, у 1923–1932 рр. – голова НТШ, у 1929–1933 та 1939–1941 рр. – член Всеукраїнської Академії Наук. Про його долю під час першої радянської окупації (див.: Кліш, 2005; Кліш, 2008).

Серед депутатів Народних Зборів, обраних 22 жовтня на проведених у радянському стилі виборах, представником 44-го виборчого округу став І. Крип'якевич. Із цього часу збереглася відозва до виборців, у якій українською та польською мовами був стисло представлений життєпис історика, допасований до вимог часу. Головні акценти було розставлено так, щоб приховати його попередню діяльність за лаконічним формулюванням: «приймав весь час активну участь у громадській роботі, у різних товариствах» (Відозва до виборців). Окрім цього, хронологічно було представлено роботу історика у сфері середньої освіти, поминаючи повністю активність у Таємному університеті чи Богословській академії. Натомість зазначалося, що він очолював відділ історичних наук у Науковому товаристві ім. Шевченка, яке було ліквідоване декількома місяцями пізніше, у січні 1940 р.

Іван Крип'якевич не був запрошений до президії Народних Зборів, виголошення промови, участі у дебатах чи пізнішій делегації, яка відправилась з інформацією про прийняті рішення на позачергову сесію Верховної Ради СРСР у Москву (Список депутатів; Лист зав. Відділу Львівського обкому КП України тов. Панченку від 3 січня 1968 р.). Про перебіг сесійних зібрань історик написав ретроспективно, з нагоди державного святкування річниці події. Будучи керівником Інституту суспільних наук АН УРСР, він підготував⁹ доповідь «20-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській Державі», яку виголосив для своїх колег, 30 жовтня 1959 р. Там описує свої враження та згадує про перебіг цих днів, знову повторюючи політично затвержені мотиви про: робітників і селян, у промовах яких «яскраво виявилася ненависть до їх гнобителів – до поміщиків, капіталістів, всяких експлуататорів та їх агентів і слуг»; «радянську владу, яка принесла їм волю»; «одно-стайне схвалювання проектів «про конфіскацію поміщицької землі, і націоналізацію заводів і фабрик, банків» (Стаття 30 X 1959 р.)¹⁰.

Впродовж 1939–1940 рр. І. Крип'якевич ще декілька разів брав участь у виборах: був головою окружної виборчої комісії під час виборів до Ради Національностей Верховної Ради СРСР та обласної комісії під час виборів до Львівської обласної ради депутатів трудящих, де він одночасно був також кандидатом від 78-го округу (Залізничного району міста Львова). Про пов'язаність місця роботи з громадською діяльністю свідчить написаний російською мовою короткий лист від 2 грудня 1940 р., який історик отримав від голови дільничної виборчої комісії № 161, що розташовувалась у Львові на вул. Янівській, 80 (сучасна вул. Тараса Шевченка). У ньому голова комісії просив принести секретареві ректора Львівського університету¹¹ портретне фото і коротку автобіографічну нотку для розміщення на стенді виборчої дільниці

⁹ Авторство аналогічних доповідей та статей може бути темою окремого дослідження, оскільки важко сказати, чи правки, які змінили суть роботи, внесені іншими людьми, не роблять текст колективним. Аналіз раніше виданих під іменем історика статей та архівних матеріалів, які супроводжували їх написання, показує, що часто статті були публіковані вже з правками, внесеними в редакції. Наприклад, у листі до редакції «Правди України», датованому 2 вересня 1946 р., Іван Крип'якевич пише: «Щоб не затягувати статті, даю редакції “Правди України”, повноважність провести дальші потрібні речові і стилістичні доповнення, мене про те не повідомляючи» (Листування).

¹⁰ Зберігся запис на зворотній стороні доповіді почерком І. Крип'якевича: «знищити V 1962». Машинопис тексту містить правки зроблені, правдоподібно, не автором.

¹¹ Ректором тоді був Михайло Марченко, який 16 жовтня 1939 р. був призначений на цю посаду, а 23 червня 1941 р. заарештований за звинуваченням у «українському буржуазному націоналізмі».

та нагадував історика, що 5 грудня о 18 год. у школі № 18 мала відбутися зустріч кандидатів із виборцями (Записка від дня 2 грудня 1940 р.)¹².

Про те, як саме виглядали такі зустрічі, та що на них говорив історик, можна дізнатися з короткого репортажу («В стінах старовинного університету»), вміщеного у газеті «Комуніст». Там кореспондент описав зустріч І. Крип'якевича зі студентами та працівниками Львівського університету, яка відбулась 4 грудня 1940 р. Цей текст проблематизує уявлення про настрої та мотивації українських науковців, які після вересня 1939 р. отримали можливість офіційного працевлаштування в університеті. Газетна замітка написана у такий спосіб, що важко відрізнити авторський текст журналіста від прямої мови учасників події та слів кандидата у депутати. Повідомлення починається з яскравого опису поведінки та зовнішності мовця. У двох перших параграфів автор робить аллюзію до того, що І. Крип'якевич очікував від радянської влади, пишучи: «... *отак, як зараз стоїть він перед своїми виборцями, так у дні, коли в Львів вперше прийшла Червона Армія, стояв він перед переповненою аудиторією студентів*»¹³ та «... *скільки років чекав професор цієї хвилини*». Далі йде опис зовнішності: «... *худенький, по-молодому стрункий, нервово пригладжує зовсім біле від сивини волосся*». Одразу після цього журналіст звернув увагу на історію заснування Таємного Українського Університету (1921–1925 рр.), пов'язуючи його з Львівським Державним Університетом, який на той час уже пройшов трансформаційний період та носив назву Івана Франка, затверджену 8 січня 1940 р. Історик почав свою промову з того, що настали нові часи, у які йому самому важко повірити: «... в старовинних його [університету – Л.-М. Б.] стінах залунало українське слово». Переходячи до іншого фрагменту прямої мови вченого, кореспондент розповідає про переваги українізації Львова, вкладаючи це у потенційно можливі, проте неозвучені думки аудиторії: «... *не треба бігати шукати роботу, не треба критися з своєю рідною мовою*». Пише про можливості, які отримав промовець: «... *а тепер після лекції в університеті Іван Петрович прямує до новоствореного Львівського філіалу інституту історії України при Академії наук УРСР. Він директор цього інституту*». Свою промову І. Крип'якевич, згідно з газетним повідомленням, закінчив так: «Раніш я вважав, що найліпше для мене бути кабінетним ученим, ритися в архівах, просиджувати в бібліотеках. А тепер я став громадським діячем, працюю головою профспілкового комітету в університеті. ... Перед очима моїми повстає постать великого революціонера в науці Тиміряєва¹⁴. Він був першим ученим – депутатом народу, він творив для

¹² Це прохання ще раз підтверджує пов'язаність того, що влада визначала громадським обов'язком, із професійною діяльністю.

¹³ Через те, що у замітці максимально важко відрізнити пряму мову І. Крип'якевича від слів кореспондента, цитуючи ці фрагменти у цьому тексті, я позначатиму речення, написані кореспондентом газети, курсивом.

¹⁴ Климент Тиміряєв – російський біолог, послідовник дарвінізму, у 1920 р. був обраний депутатом московської ради робочих (але того ж року помер). У 1936 р. на екрані вийшов документальний фільм «Депутат Балтики» знятий на кіностудії «Ленфільм»; тоді автори заявили, що одним із прототипів головного героя став К. Тиміряєв. У фільмі головний герой, літній професор, гаряче підтримує прихід більшовиків до влади 1917 р., опиняється в опозиції до своїх колег-вчених, які не поділяють його поглядів, та, навчаючи групу матросів-більшовиків із Прибалтики, стає обраним ними депутатом.

народу і боровся за нього. Таким депутатом, товариші виборці, хотілось би й мені бути» («В стінах старовинного університету»).

Підсумкова частина промови, як і уся газетна замітка, розкриває зрозуміння становища І. Крип'якевича. Йому потрібно було іти на компроміс, згідно з яким він мав набути рис ідеального типу радянського вченого, який виконує свою частку громадського навантаження. Одночасно з цим, помилково було б не проаналізувати наведені вище слова І. Крип'якевича критично. У цьому допомагають концепції «сакралізації політики» у тоталітарному суспільстві Еміліо Джентіле (Emilio Gentile) (Gentile, 2009) та «говоріння більшовицькою мовою» Стівена Коткіна (Stephen Mark Kotkin) (Kotkin, 1995). Сталінська модель суспільства не передбачала демократичної участі громадян в управлінні державою, її ідеологія ґрунтувалась на марксизмі-ленінізмі, який передбачав провідну роль Комуністичної партії у регулюванні життя громадян. У цьому їй допомагали такі інструменти, як жорстка цензура, поширена бюрократія, контрольована економіка та розбудована мережа каральних органів. У поєднанні з щоденним відчуттям потенційної можливості бути репресованими, відбувся процес, який Е. Джентіле назвав «сакралізацією політики». У ньому важливим елементом для регулювання життя громадян-вірян було створення нової соціальної ідентичності (Gentile, 2009, р. 149). Заходи, промови, декларації та статті були також частиною регламентованого ритуалу. Дослідження С. Коткіна дозволяє подивитися на цей процес у ширшій перспективі. Він пропонує модель сталінської держави як складної та комплексної цивілізації з розробленою соціальною системою, яка запровадила нову форму відносин із владою (Halfin, Hellbeck, 1996, р. 459). У них особливу роль відігравала мова, якої потрібно було навчитися і яка набувалася разом із новою радянською (або радянською) ідентичністю. До цього важливо додати, що питання широти побудови особистісного візерунку не є тут центральним, йдеться радше про забезпечення місця для маневру та контрманевру як елементів вибраного модусу життя (Kotkin, 1995, р. 201).

І. Крип'якевич 15 грудня 1940 р. був обраний депутатом Львівської обласної ради. За десять днів до цього, 5 грудня 1940 р., у день зустрічі з виборцями у одній зі шкіл Залізничного району Львова, І. Крип'якевич дав телефонне інтерв'ю для газети «Известия». У ньому згадав про свою участь у Народних Зборах, відкритті філіалів Інститутів АН УРСР та співпрацю представників української інтелігенції з новою владою. У виданому тексті зображені трансформаційні процеси, які влада хотіла бачити у суспільстві: «Народжується нова людина соціалістичного формування. Вона все ще не вільна від старих пут, від вчорашніх умовностей та традицій, але вона відкидає цю мішуру, щоб вільно іти по шляху світлого життя і будувати разом з багатомільйонним народом комуністичне суспільство» («Самое драгоценное»)¹⁵. На першій сесії ради, яка відбулась 9 січня 1941 р. на вул. Радянській, 14 (тепер – вул. Винниченка), І. Крип'якевич у своїй промові підкреслив різноманітність депутатського корпусу, де, окрім робітників та селян, депутатами стали представники місцевої інтелігенції та військові (Чернетка без назви, «Перша сесія...»). Читаючи текст цієї промови, перше, що викликає сумнів у її авторстві – це стиль письма вченого, відмінний від того, який можна знайти у його наукових роботах та публіцистиці

¹⁵ Оригінал рос. мовою, переклад власний.

до вересня 1939 р. Адже, будучи фаховим істориком та виходячи із традиції позитивізму, він притримувався принципу наукового об'єктивізму. Зобразити ширший контекст для трактування обставин написання цієї та інших промов, як і газетних заміток, написаних І. Крип'якевичем у згаданий період, можна, проаналізувавши чернетки доповіді, виголошеної ним 2 червня 1959 р. як директором Інституту Суспільних наук АН УРСР на урочистому засіданні обласної Ради депутатів трудящих із нагоди вручення львівській області ордена Леніна. Промова була опублікована у газеті «Вільна Україна» одразу на наступний день – 3 червня. Її чернетка збереглась у архіві І. Крип'якевича¹⁶. До трьох сторінок машинопису з правками, прикріплено карточку: «Доповідь тов[ариша]. Крип'якевича у тому вигляді, як вона була ним підготовлена»¹⁷. Зміни у тексті можна прослідкувати, порівнюючи три версії: першу, написану І. Крип'якевичем, правки, внесені редактором, та ту, яка була опублікована під назвою «Промова тов. І. П. Крип'якевича» у газеті. «Історичний процес, який пройшли західні області УРСР на протязі 20 років» було змінено, заради підкреслення ролі влади та применшення або цілковитого заперечення індивідуального чи навіть колективного внеску громадян, на: «Історичний процес, який пройшли західні області УРСР під зорею Радянської влади»; «Діячі культури звертають особливу увагу на піднесення культурного рівня трудящих» замінено на: «Робота всіх інших¹⁸ наукових та культурних закладів спрямована на піднесення культурного рівня трудящих ... на боротьбу з ревізіонізмом, із залишками українського буржуазного націоналізму» – тут можна побачити, яка роль у суспільстві офіційно передбачалась для науки та культури; а замість речення «Розвиткові господарства нашої області допомагають постійно діячі науки і культури» було додано цілий параграф: «Розвиток Львівської області і всієї країни став можливий тільки в часи радянського ладу, де всі громадяни рівні, для всіх однаково відкритий шлях до праці і розвитку, де держава допомагає кожній людині добитися найвищих успіхів і досягнень. Для розвитку західних областей УРСР особливе значення мали допомога братніх народів Радянського Союзу після визволення західних областей від фашистських загарбників. При відбудові господарства всі братні народи допомагали засобами техніки та кваліфікованими робітниками ... Міцна дружба народів великого Радянського Союзу – основа наших досягнень» (Радісне свято...).

Останній же абзац, який з'явився в газеті з заявою історика, від імені інтелігенції всієї області, щодо спрямування творчої енергії, знання і сил на «службу виробництву», було повністю додано редактором. На жаль, поки не вдалось знайти таких чернеток із 1939–1941 рр., проте можна припустити, що спосіб редагування та написання виступів був схожим, підтвердженням цього є використання сталих

¹⁶ Частина архіву була передана у Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника, проте частина матеріалів зберігається також у родинному архіві Крип'якевичів. Для сьогоденної статті було використано джерельний матеріал як і з Відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника, так і з родинного архіву, інформація про що міститься у Бібліографії наприкінці.

¹⁷ Власний переклад із російської.

¹⁸ Раніше було сказано про Науково-дослідний інститут землеробства і тваринництва західних районів УРСР, сільськогосподарський, відділ економіки Інституту суспільних наук, кафедри економіки львівських вишів.

виразів та зворотів, характерних для способу комунікації, який Стівен Коткін називає «більшовицькою мовою».

Описані вище факти та проаналізовані події допомагають краще розгледіти, що саме було компромісом із новою владою з боку І. Крип'якевича як історика та громадського діяча у вересні 1939 – червні 1941 рр. Далі важливо зрозуміти, доступ до яких можливостей цей компроміс надавав.

Напередодні Другої світової війни, від липня 1937 р. до вересня 1939 р., І. Крип'якевич працював вчителем у XI гімназії (у лютому 1937 р. змінено форму школи на гімназію та лицей) імені Яна та Анджея Снядецьких у Львові. У своїх спогадах історик згадує, що відносини з директором школи у нього були добрі, натомість виявилось, що у цій школі працює і його колишній колега з попередньої роботи у XII гімназії, антиукраїнські виступи якого стали причиною переведення на інше місце праці у грудні 1928 р. (Крип'якевич, 2001, с. 124–125)¹⁹. Він пише про те, що «все більше відчувалася мілітаризація освіти» та згадує свою додаткову роботу: «... ради хліба брав я лекції на приватних курсах “Освіта” і “Матура”» (Крип'якевич, 2001, с. 125). Окрім цього, до моменту ліквідації НТШ у січні 1940 р., він був активним його діячем: керівником Історично-філософичної секції (із 1934 р.), головою Комісії старої історії України, редагував «Записки НТШ» (із 1924 р.), залучався до діяльності Комісії нової історії України та Джерелознавчої комісії, опікувався семінаром студентів-істориків (Сварник, 2023, с. 173–176). У 1930-х рр. активно публікувався у газетах, наукових журналах та видавав підручники. Окрім цього, викладав у Греко-католицькій Богословській Академії. Очевидним є, що досвід, професіоналізм та навички викладання дозволили б історикау зайняти посаду та викладати в Університеті імені Яна Казимира, проте він не міг отримати туди доступу, з огляду на політику Другої Речі Посполитої, і тому змушений був вдовольнитися посадою гімназійного вчителя, одночасно будучи одним із провідних українських істориків та співпрацюючи з колегами із Києва та Харкова заради важливого завдання – об'єднання української історіографії (Рубльов, 2001; Стеблій, 2001; Юркова, 1999). Одним із прикладів такої співпраці був підготовлений та запропонований Михайлом Грушевським, який займав посаду голови Історичної секції ВУАН, у 1926–1928 рр. керівництву Академії проект організації Українського історичного інституту, до складу якого мав увійти як дійсний член Іван Крип'якевич (Смолій, 2011, с. 17–19), з яким відновилося його листування у 1928 р. Проте такої інституції створено не було. У цей же період часу Іван Крип'якевич запропонував новий формат – створення «організаційного центру» у співпраці з ВУАН у Львові; із цим звертався і до М. Грушевського, і до К. Студинського, який був співголовою комісії Західної України (Гошко, 2010, с. 131). Після подорожі до Києва та Харкова у квітні 1929 р. та клопотань колег перед Наркоматом освіти УСРР, 1 жовтня цього ж року, І. Крип'якевич став дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН (Гошко, 2010, с. 133). Співпрацю перервав

¹⁹ Тут потрібно згадати, що у своїй пояснювальній записці до дирекції гімназії 10 листопада 1928 р. він вказав, що моментом, коли він покинув залу під час урочистості, був не виступ колеги Вітольда Косовського, вчителя польської мови, а промова одного з учнів, який сказав, що «українці в 1918 році в братовбивчий спосіб напали на поляків» (йдеться про події Листопадового чину у Львові) (див.: Клименко, 2007, с. 835–838).

розгром Академії та сталінські репресії 1930-х років, тому ідеї І. Крип'якевича так і залишилися у планах.

У вересні–жовтні 1939 р. історик працював у І українській гімназії, а паралельно з цим брав участь у спробі врятувати НТШ, розробивши план співпраці Історико-філософської секції НТШ із інститутами АН УРСР (Луцький, 2001, с. 789). Незабаром отримав роботу на кафедрі історії України у Львівському державному університеті, що було неможливим у міжвоєнний період, зважаючи на політику Польської держави. Нова одиниця в університетській структурі була створена на заміну колишній кафедрі історії Польщі у жовтні 1939 р., а наказом ректора Михайла Марченка від 24 жовтня туди було прийнято Івана Крип'якевича (Наказ Ч. 10), через два дні після виборів до Народних Зборів та за два дні перед їхнім відкриттям. Через півтора місяця, 7 грудня, він цю кафедру фактично очолив. Тоді ж почав працювати над організацією університетського кабінету історії України. Проте ступінь професора, який допоміг йому стати керівником кафедри, І. Крип'якевич офіційно отримав лише у квітні 1941 р., за два місяці до початку німецько-радянської війни та зміни радянської окупації на нацистську.

Іншою інституцією, у створенні та діяльності якої він брав активну участь, був Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР. Відомо, що 9 грудня 1939 р. на засіданні президії АН УРСР, де розглядали питання розвитку наукової діяльності в окупованій, чи то «возз'єднаній», Західній Україні, було ухвалено постанову президії про недоцільність включення НТШ, яке до того часу було центром української наукової думки у регіоні, до складу Академії Наук. Після цього діяльність НТШ була припинена, а ті, хто не погоджувався з цим рішенням, як наприклад, історик Роман Зубик, зазнали репресій. На місці НТШ були створені львівські відділення шістьох інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР: Інституту історії України, Інституту української літератури імені Шевченка, Інституту мовознавства, Інституту українського фольклору, Інституту археології та Інституту економіки (Смолій, 2011, с. 136–137). А 1 лютого 1940 р. було створено львівський відділ Інституту історії України (Луцький, 2012); І. Крип'якевич став його завідувачем (Наказ № 13). Окрім нього там почали працювати його колеги та учні з довоєнного періоду: Омелян Терлецький, Василь Гарасимчук, Теодор (Федір) Голійчук (старші наукові працівники); Іван Карпинець, Омелян Прицак та Степан Білецький (молодші наукові працівники). Одночасно відкрито бібліотеку, опікуватись котрою було призначено о. Романа Луканя (Смолій, 2011, с. 168–169). Таким чином, вченому вдалось не лише організувати нову інституційну одиницю, відповідно до власної структури та давніх планів, але і зберегти у нових реаліях власне середовище однодумців.

У відповідь на ці події І. Крип'якевич опублікував статтю «Велич радянської науки». У ній він підкреслив не лише значення самої філії, а й загальну роль радянської науки в суспільстві. Основними тезами статті є: підвищення статусу Львова як центру наукових досліджень, контраст між радянською наукою і наукою в капіталістичних країнах, що є очевидним відсиланням до стану справ напередодні вересня 1939 р. І. Крип'якевич наголосив, що радянська наука «виросла на великих ідеях Леніна і Сталіна», є «улюбленою дитиною комуністичної партії і соціалістичної держави» і своєму розвитку завдячує «невмирущій творчій теорії марксизму-ленінізму». Він також звернув увагу на тісний зв'язок науки з виробництвом, підкресливши, що радянська наука «не відгороджується від народу, а відповідає його потребам, слугуючи суспільству» (Крип'якевич, спр. 235). Стратегія поведінки, як і амбівалентність ситуації, у якій

опинився вчений – між ілюзіями та свідомою грою – відображені у його поведінці та розмовах із тими, кому він довіряв: «Були моменти, коли Ів. Крип'якевич з особливою щирістю звирювався мені із своїх сподівань. Його девізою було, як він мені іноді говорив, вдержати стан українського посідання на університеті, а там пережити московсько-советську окупацію і діждатися кращих часів. В 1940 і першій половині 1941 року він нераз сказав мені шепотом: "... війна ще не закінчена", маючи на увазі сподіваний конфлікт між Німеччиною і Советським Союзом» (Домбровський, 1975, с. 108).

Інший учень та колега І. Крип'якевича – О. Прицак, який походив із середовища НТШ, був його студентом на семінарах та працював із ним у Львівському відділі Інституту історії АН УРСР, також згадує про цілі свого наставника та ситуацію, в якій він опинився у 1939–1941 рр.: «Прилучення Західної України до СРСР (1939 та 1944) поставило перед І. К-чем дуже важливі завдання: стояти на сторожі чистоти і гідності української науки у дуже специфічних обставинах. ... Від 1939 р., маючи теоретично до диспозиції і університетські катедри і інститути Академії наук – він був обмежений суворою цензурою чужого режиму, що не тільки не був зацікавлений у розвою українських гуманістичних наук, але й робив усе, щоб до такого розвою не допустити» (Прицак, 1968, с. 83, 85).

Отже, перший період радянської окупації Галичини був для І. Крип'якевича водночас шансом і загрозою. Він вирішив спробувати реалізувати давні ідеї, розроблені разом із його наставником М. Грушевським. У 1939–1941 рр. радянська влада, застосовуючи репресії, водночас намагалася здобути підтримку серед представників місцевої інтелігенції. Система використовувала цих діячів для легітимізації своїх соціальних практик та створення ілюзії «народовладдя». У результаті Львів нарешті отримав українські осередки науки та освіти, які не лише не заборонялися, а і всіляко підтримувалися, звичайно, лише за умови лояльності до лінії партійного керівництва, проте й за цих умов залишалось місце для більшого чи меншого маневру. Для І. Крип'якевича цей період став можливістю працювати над розвитком української науки, зокрема історіографії, та одночасно отримати стабільнішу позицію в нових умовах. Щоправда, радянська влада очікувала від вченого не лише наукової діяльності, а й активної участі в суспільному житті, що було кінцевою умовою для існування в системі. Тепер розмежування двох ролей – громадсько-політичного діяча та науковця – стало неможливим, на відміну від ситуації з міжвоєнного періоду, коли історик вирішив зосередитись лише на науці. Опинившись між наукою та радянською політикою у вересні 1939 – червні 1941 рр., І. Крип'якевич вирішив піти на компроміс, аби зберегти можливість продовжувати дослідження, та реалізувати професійні плани, а саме: отримати новий суспільний та академічний статус, як і захистити себе та своїх близьких від можливих репресій. Такий компроміс був вигідний обом сторонам та виправданий у світлі подій наступних воєнних років, як і післявоєнного періоду, у якому І. Крип'якевич послідовно, часто погоджуючись із політичною системою, але і шукаючи шляхи для того, щоб оминати «гострі кути», впроваджував свої плани напередодні вересня 1939 р. Натомість, під час окупації та анексії Галичини, влада отримала ще одного лояльного представника інтелігенції, який став медіатором у суспільстві, яке мало отримати нову радянську ідентичність. Теза про те, що під час двох радянських окупацій Галичини у Другій світовій війні історик робив усе для збереження української історичної науки та розвитку Львова як наукового центру на рівні з Києвом, не нова, її запропонував раніше О. Луцький у

своєму дослідженні науково-організаційної і педагогічної діяльності І. Крип'якевича у вересні 1939 – червні 1941 рр., де розвинено згадану тезу на підставі вивчення ролі вченого як громадського діяча та його відносин із владою, одночасно використовуючи та аналізуючи матеріали пропаганди для того, щоб придивитися детальніше до процесу компромісної радянзації науковця і охарактеризувати методи, за допомогою яких цей процес відбувався.

Перспективою подальших досліджень є вивчення інтелектуальних стратегій виживання, які дозволять краще зрозуміти діяльність І. Крип'якевича після його рішення залишитись у Львові, коли 27 липня 1944 р. Червона армія знову захопила місто, а історик розпочав свідому гру, цього разу без жодних ілюзій щодо радянської системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Андрусак, М. (2001). Іван Крип'якевич. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 578–577.

Баран, З. (2019). Дев'ять днів «Золотого вересня» 1939 року у спогадах українських емігрантів зі Львова. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 19–20, 449–464.

«В стінах старовинного університету», вирізка з газети «Комуніст» № 281, 4 грудня 1940 р. Документи про вибори Івана Крип'якевича до Українських народних зборів та львівської обласної ради депутатів трудящих. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України)*, ф. 357, оп. 1, спр. 57, арк. 42.

Винар, Л. (1973). З перспективи десятих років: «Український історик», 1963–1973. *Український історик*, 3–4, 39–40.

Відозва до виборців: Документи про вибори Івана Крип'якевича до Українських народних зборів та львівської обласної ради депутатів трудящих, *ЦДІАЛ України*, ф. 357, оп. 1, спр. 57, арк. 29.

Волинець, С. (2001). У першу річницю смерті Іван Крип'якевича (Спогад про проф. Івана Крип'якевича. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 567–569.

Гнатюк, О. (2017). *Відвага і страх* (М. Боянівська, пер. з пол.). Київ.

Гошко, Т. (2010). Іван Крип'якевич – ініціатор співпраці галицьких дослідників із ВУАН. *Український історичний журнал*, 4, 128–142.

Грабович, Г. Ю. (1997). *Советизація української гуманістики. I. Історія та насильство*. <https://krytyka.com/ua/articles/sovietyzatsiya-ukrayinskoyi-humanistyky-i-istoriya-ta-nasylstvo>

Дашкевич, Я. (1990). Іван Крип'якевич – історик України. В Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович (відп. ред.), *Крип'якевич І. П. Історія України*. Львів, 5–21.

Довженко, О., Солнцева, Ю. (режисер). (1940). *Освобождение* [фільм]. Українська Радянська Соціалістична Республіка: Київська кінофабрика «Українфільм». https://youtu.be/a3WraRHoAVo?si=vsbY_li6AsULDNUF

Домбровський, О. (1975). До історії української науки під час Другої світової війни. *Український історик*, 1–2, 99–113.

Домбровський, О. (2001). Моя співпраця з Іваном Крип'якевичем у 1940–1941 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 353–354.

Заболотна, І. (2001). Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами І. П. Крип'якевича. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 440–449.

Зайцев, О. (2002). Українська народна трудова партія (1919–1925). *Україна Модерна*, 7, 69–90.

Записка від дня 2 грудня 1940 р., Документи про вибори Івана Крип'якевича до Українських народних зборів та львівської обласної ради депутатів трудящих. *ЦДІАЛ України*, ф. 357, оп. 1, спр. 57, арк. 3.

«Збори інтелігенції м. Львова в кінотеатрі «Атлантик». Документи про вибори Івана Крип'якевича до Українських народних зборів та львівської обласної ради депутатів трудящих. *ЦДІАЛ України*, ф. 357, оп. 1, спр. 57, арк. 65.

Качмар, В. (2014). Теофіл Коструба. Життєвий шлях і наукові пошуки історика та богослова. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 50, 256–268.

Кирчів, Р. (2001). Магія імені вченого. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 618–623.

Кліш, А. (2005). Суспільно-політична діяльність академіка Кирила Студинського в період утвердження радянської влади в Західній Україні (1939–1941). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2, 195–200.

Кліш, А. Б. (2008). *Громадсько-політична та наукова діяльність академіка Кирила Студинського (1868–1941)* [дис. ... канд. іст. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. Репозитарій. <http://www.disslib.org/hromadskopolitychna-ta-naukova-dialnist-akademika-kyryla-studynskoho.html>

Клименко, Н. (2007). Епізод із педагогічної діяльності Івана Крип'якевича в польській XII гімназії ім. Щепановського в 1928 році. *Український археографічний щорічник*, 12–15, 835–838.

Крип'якевич, І. Велич радянської науки. *Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів)*. ф. Івана Крип'якевича, оп. 1, спр. 235 (Публіцистика 1940–60 рр. (рукоп[иси]).

Крип'якевич І. (2001). Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць* (Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві), 77–140.

Крип'якевич-Лукомська, Л. (2001). Іван Крип'якевич – мій стрийко (дядько). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 346–350.

Кубійович, В. М. (1985). *Мені 85*. Мюнхен.

Левицький, К. (1958). Сеньйор українських політиків большевицьким в'язнем. В М. І. Рудницька (ред.), *Західна Україна під большевиками*. Нью Йорк, 380–392.

Лист товаришеві М. С. Хрущову від трудової інтелігенції м. Львова. (1939, 13 жовтня). *Вільна Україна*. <https://zbruc.eu/node/27965>

Лист зав. Відділу Львівського обкому КП України тов. Панченку від 3 січня 1968 р.: Матеріали о депутатах Народного Собрания западных областей Украины. *Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.)*. Ф. П-1, оп. 2, спр. 204, арк. 33–41.

Листування: Публіцистика 1940–60 рр. (рукоп[иси]), ф. Івана Крип'якевича, оп. 1, спр. 235. *Відділ рукописів бібліотеки ім. Стефаника*, Листування з редакцією «Правди України» щодо статті «Україно-російська дружба», 1946 р.

Литвин, М. Р., Науменко, К. Є. (2005). *Львів між Гітлером і Сталіном*. Львів: Час Львова.

Луцький, О. (2001). Науково-організаційна і педагогічна діяльність І. П. Крип'якевича у вересні 1939 – червні 1941 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 783–800.

Луцький, О. (2003). Інтелігенція в планах утвердження радянського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях (вересень 1939 – червень 1941). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*, 1, 98–105. http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2003_1_16

Луцький, О. (2006). Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. *Український визвольний рух*, 7, 89–117.

Луцький, О. (2012). Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР: від створення до ліквідації. *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, 85–114. http://resource.history.org.ua/publ/graf_2012_22_85

Мороз, І. (2021). Сталінські репресії крізь призму долі знайомих і друзів І. Крип'якевича (за матеріалами його мемуарів). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 2(149), 42–50.

Мудра, Н. (2001). 1940-ві роки в житті родини Крип'якевичів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 578–583.

Мудра, Н. (2016). Кудерявці в житті академіка Івана Крип'якевича і його родини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 28, 326–332.

Назарук, О. Т. (1995). *Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2–13 жовтня 1939 року*. Львів.

Наказ Ч. 10 по Львівському Державному Університету від дня 24 жовтня 1939 р. *Архів родини Крип'якевичів*.

Наказ № 13 по Інституту Історії України АН УРСР від 1 лютого 1940 р. *Архів родини Крип'якевичів*.

Науменко, К. (2001). І. Крип'якевич в оцінці вищих структур ВКП(б). За документами Російського державного архіву соціально-політичної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 906–908.

Німчук, І. К. (1950). *595 днів советським в'язнем*. Торонто.

Полянський, О., Труба, Р. (2016). Іван Крип'якевич та Омелян Терлецький: життя і діяльність під чотирма окупаціями (спроба порівняльної характеристики). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 582–595.

Портнов, А. В. (2003). *Поневолені університети*. <https://krytyka.com/ua/articles/ponevoleni-universytety>

Прицак, О. (1968). Іван Крип'якевич (1886–1967). (У першу річницю смерті Івана Крип'якевича). *Український історик*, 1–4(17–20), 82–86.

Прицак, О. (2001). Спогад про вчителя. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 562–566.

«Радісне свято трудящих Львівщини. Вручення Львівській області ордену Леніна». (1959, 3 червня). *Вільна Україна*, 128(4816), 1–3.

Рубльов, О. (2001). Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 749–764.

Рудницька, М. І. (1958). *Західня Україна під большевиками*. Нью Йорк.

«Самое драгоценное», вирізка з газети «Известия» № 282, 5 грудня 1940 р. Документи про вибори Івана Крип'якевича до Українських народних зборів та львівської обласної ради депутатів трудящих. *ЦДАЛ України*, ф. 357, оп. 1, спр. 57, арк. 80.

Сварник, І. (2023). Голова Історично-філософічної Секції НТШ Іван Крип'якевич і його школа. *150 років на службі української науки та культури. Гуманітарні науки*. Львів, 167–193.

Сливка, Ю. (2001). Академік Іван Крип'якевич: учитель, вчений, керівник наукового колективу. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 588–608.

Смолій, В. А. (відп. ред.). (2011). *Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: у 2 кн.* (Кн. 1: 1936–1947). Київ.

Стасюк, О. (2016). Іван Петрович Крип'якевич та Організація Українських Націоналістів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 28, 432–439.

Стасюк, О. (2017). Вибори до т. зв. Народних Зборів Західної України у світлі електорального досвіду населення регіону. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 30, 136–144.

Стаття 30 X 1959 р.: Публіцистика 1940–60 рр. (рукоп[иси]), ф. Івана Крип'якевича, оп. 1, спр. 235. *Відділ рукописів бібліотеки ім. Стефаника*. Стаття без назви, датована 30 X 1959 р., непронумерований аркуш та арк. 7.

Стеблій, Ф. (2001). Збірник Західна Україна – нездійснений проєкт М. Грушевського й І. Крип'якевича. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*, 8, 765–778.

Тимошенко, С., Хрушов, М., Борисов, Кожевніков. (1939, 7 жовтня) Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України. *Червона Україна*, 1–2.

Чернетка без назви, «Перша сесія обласної Ради депутатів трудящих. Промова депутата Крип'якевича І. П.», вирізка з газети «Вільна Україна» за 9 грудня 1941 р. Документи про вибори Івана Крип'якевича до Українських народних зборів та львівської обласної ради депутатів трудящих. *ЦДАЛ України*, ф. 357, оп. 1, спр. 57, арк. 42.

Юркова, О. В. (1999). *Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.)*. Київ.

Amar, T. C. (2015). *The Paradox of Ukrainian Lviv. A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*. New York.

Araszkiewicz, F. (1978). *Idealy wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa.

Kotkin, S. (1995). *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley.

Halfin, I., Hellbeck, J. (1996). Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin's «Magnetic Mountain» and the State of Soviet Historical Studies. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, 44(3), 456–463. <http://www.jstor.org/stable/41052991>

Yekelchuk, S. O. (2004). *Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. Toronto.

Gross, J. T. (2002). *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton.

Shore, M. (2006). *Caviar and Ashes, A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968*. New Haven & London.

Mazur, G., Skwary, J., Węgierski, J. (red.). (2007). *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa I IX 1939–5 II 1946*. Katowice.

Gentile, E. (2009). The Sacralisation of politics. Definitions, interpretations and reflections on the question of secular religion and totalitarianism. В О. Ю. Зайцев (упоряд.), *Фашизм у міжвоєнній Європі. Порівняльна історія*. Львів, 132–163.

REFERENCES

Andrusiak, M. (2001). Ivan Krypiakevych. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats, 8, 578–577* (in Ukrainian).

Baran, Z. (2019). Deviat dнів «Zolotoho veresnia» 1939 roku u spohadakh ukrainykykh emigrantiv zi Lvova. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu, 19–20, 449–464* (in Ukrainian).

«V stinakh starovynnoho universytetu», vyrizka z hazety «Komunist» № 281, 4 hrudnia 1940 r. Dokumenty pro vybory Ivana Krypiakevycha do Ukrainykykh narodnykh zboriv ta lvivskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 357, op. 1, spr. 57, ark. 42* (in Ukrainian).

Vynar, L. (1973). Z perspektyvy desiatokh rokiv: «Ukrainskyi istoryk», 1963–1973. *Ukrainskyi istoryk, 3–4, 39–40* (in Ukrainian).

Dokumenty pro vybory Ivana Krypiakevycha do Ukrainykykh narodnykh zboriv ta lvivskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, *TsDIAL Ukrainy, f. 357, op. 1, spr. 57, ark. 29* (in Ukrainian).

Volynets, S. (2001). U pershu richnytsiu smerti Ivan Krypiakevycha (Spohad pro prof. Ivana Krypiakevycha. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats, 8, 567–569* (in Ukrainian).

Hnatiuk, O. (2017). *Vidvaha i strakh* (M. Boianivska, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).

Hoshko, T. (2010). Ivan Krypiakevych – initsiator spivpratsi halytskykh doslidnykiv iz VUAN. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 4, 128–142* (in Ukrainian).

Hrabovych, H. Yu. (1997). *Sovietyzatsiia ukrainskoi humanistyky. I. Istoriiia ta nasylystvo*. <https://krytyka.com/ua/articles/sovietyzatsiya-ukrayinskoyi-humanistyky-i-istoriya-ta-nasylystvo> (in Ukrainian).

Dashkevych, Ya. (1990). Ivan Krypiakevych – istoryk Ukrainy. In F. P. Shevchenko, B. Z. Yakymovych (Ed.), *Krypiakevych I. P. Istoriiia Ukrainy*. Lviv, 5–21 (in Ukrainian).

Dovzhenko, O., & Solntseva, Yu. (Director). (1940). *Osvobozhdenye* [Film]. Ukrainska Radianska Sotsialistychna Respublika: Kyivska kinofabryka «Ukrainfilm». https://youtu.be/a3WraRHoAVo?si=vsbY_li6AsULDNUF (in Ukrainian).

Dombrovskiy, O. (1975). Do istorii ukrainskoi nauky pid chas Druhoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi istoryk, 1–2, 99–113* (in Ukrainian).

Dombrovskiy, O. (2001). Moia spivpratsia z Ivanom Krypiakevychem u 1940–1941 rr. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats, 8, 353–354* (in Ukrainian).

Zabolotna, I. (2001). Roky nimetskoj okupatsii na Zakhidnii Ukraini za spohadamy I. P. Krypiakevycha. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats, 8, 440–449* (in Ukrainian).

Zaitsev, O. (2002). *Ukrainska narodna trudova partiia (1919–1925)*. *Ukraina Moderna*, 7, 69–90 (in Ukrainian).

Zapyska vid dnia 2 hrudnia 1940 r., Dokumenty pro vybory Ivana Krypiakevycha do Ukrainskykh narodnykh zboriv ta Lvivskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh. *TsDIAL Ukrainy*, f. 357, op. 1, spr. 57, ark. 3 (in Ukrainian).

«Zbory intelihentsii m. Lvova v kinoteatri «Atlantik». Dokumenty pro vybory Ivana Krypiakevycha do Ukrainskykh narodnykh zboriv ta Lvivskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh. *TsDIAL Ukrainy*, f. 357, op. 1, spr. 57, ark. 65 (in Ukrainian).

Kachmar, V. (2014). Teofil Kostruba. Zhyttievyi shliakh i naukovi poshuky istoryka ta bohoslova. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*, 50, 256–268 (in Ukrainian).

Kyrchiv, R. (2001). Mahiia imeni vchenoho. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats*, 8, 618–623 (in Ukrainian).

Klish, A. (2005). Suspilno-politychna diialnist akademika Kyryla Studynskoho v period utverdzhenia radianskoi vlady v Zakhidnii Ukraini (1939–1941). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia: Istoriiia*, 2, 195–200 (in Ukrainian).

Klish, A. B. (2008). *Hromadsko-politychna ta naukova diialnist akademika Kyryla Studynskoho (1868–1941)* [PhD tesis, Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka]. Repozytarii. <http://www.disslib.org/hromadsko-politychna-ta-naukova-dialnist-akademika-kyryla-studynskoho.html> (in Ukrainian).

Klymenko, N. (2007). Epizod iz pedahohichnoi diialnosti Ivana Krypiakevycha v polskii XII himnazii im. Shchepanovskoho v 1928 rotsi. *Ukrainskyi arkhoehrafichnyi shchorichnyk*, 12–15, 835–838 (in Ukrainian).

Krypiakevych, I. Velych radianskoi nauky. *Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv* (LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv), f. Ivana Krypiakevycha, op. 1, spr. 235 (Publitsystyka 1940–60 rr. (rukop[ysy]) (in Ukrainian).

Krypiakevych I. (2001). Spohady (Avtobiohrafiiia). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats* (Vyp. 8: Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytzii, nautsi, suspilstvi), 77–140 (in Ukrainian).

Krypiakevych-Lukomska, L. (2001). Ivan Krypiakevych – mii stryiko (diadko). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats*, 8, 346–350 (in Ukrainian).

Kubiiiovych, V. M. (1985). *Meni 85*. München (in Ukrainian).

Levytskyi, K. (1958). Senior ukrainskykh politykiv bolshevytskym viaznem. In M. I. Rudnytska (Ed.), *Zakhidnia Ukraina pid bolshevykamy*. New York, 380–392 (in Ukrainian).

Lyst tovaryshevi M. S. Khrushchovu vid trudovoi intelihentsii m. Lvova. (1939, Zhovten 13). *Vilna Ukraina*. <https://zbruc.eu/node/27965> (in Ukrainian).

Lyst zav. Viddilu Lvivskoho obkomu KP Ukrainy tov. Panchenku vid 3 sichnia 1968 r.: Materyaly o deputatak Narodnoho Sobranyia zapadnykh oblastei Ukrayny. *Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (Derzharkhiv Lvivskoi obl.)*. F. P-1, op. 2, spr. 204, ark. 33–41 (in Ukrainian).

Publitsystyka 1940–60 rr. (rukop[ysy]), f. Ivana Krypiakevycha, op. 1, spr. 235. *Viddil rukopysiv biblioteki im. Stefanyka*, Lystuvannia z redaktsiieiu «Pravdy Ukrainy» shchodo statti «Ukraino-rosiiska druzhba», 1946 r. (in Ukrainian).

Lytvyn, M. R., & Naumenko, K. Ye. (2005). *Lviv mizh Hitlerom i Stalinom*. Lviv: Chas Lvova (in Ukrainian).

Lutskiy, O. (2001). Naukovo-orhanizatsiina i pedahohichna diialnist I. P. Krypiakevycha u veresni 1939 – chervni 1941 rr. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats, 8*, 783–800 (in Ukrainian).

Lutskiy, O. (2003). Intelihentsiia v planakh utverdzhennia radianskoho totalitarnoho rezhymu na zakhidnoukrainskykh zemliakh (veresen 1939 – cherven 1941). *Intelihentsiia i vlada. Seriia: Istoriiia, 1*, 98–105. http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2003_1_16 (in Ukrainian).

Lutskiy, O. (2006). Lviv pid radianskoiu okupatsiieiu 1939–1941 rr. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh, 7*, 89–117 (in Ukrainian).

Lutskiy, O. (2012). Lvivskiy viddil Instytutu istorii Ukrainy AN URSR: vid stvorennia do likvidatsii. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini, 22*, 85–114. http://resource.history.org.ua/publ/graf_2012_22_85 (in Ukrainian).

Moroz, I. (2021). Stalinski represii kriz pryzmu dol znaiomykh i druziv I. Krypiakevycha (za materialamy yoho memuariv). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia, 2(149)*, 42–50 (in Ukrainian).

Mudra, N. (2001). 1940–vi roky v zhytti rodyny Krypiakevychiv. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats, 8*, 578–583 (in Ukrainian).

Mudra, N. (2016). Kuderiavtsi v zhytti akademika Ivana Krypiakevycha i yoho rodyny. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats, 28*, 326–332 (in Ukrainian).

Nazaruk, O. T. (1995). *Zi Lvova do Varshavy. Utecha pered sovityamy v pamiatnykh dniakh 2–13 zhovtnia 1939 roku*. Lviv (in Ukrainian).

Nakaz Ch. 10 po Lvivskomu Derzhavnomu Universytetu vid dnia 24 zhovtnia 1939 r. *Arkhiv rodyny Krypiakevychiv* (in Ukrainian).

Nakaz № 13 po Instytutu Istorii Ukrainy AN URSR vil 1 liutoho 1940 r. *Arkhiv rodyny Krypiakevychiv* (in Ukrainian).

Naumenko, K. (2001). I. Krypiakevych v otsinti vyshchykh struktur VKP(b). Za dokumentamy Rosiiskoho derzhavnogo arkhivu sotsialno-politychnoi istorii. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats, 8*, 906–908 (in Ukrainian).

Nimchuk, I. K. (1950). *595 dnyv sovietskym viaznem*. Toronto (in Ukrainian).

Polianskyi, O., & Truba, R. (2016). Ivan Krypiakevych ta Omelian Terletskyi: zhyttia i diialnist pid chotyryma okupatsiiami (sproba porivnialnoi kharakterystyky). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats, 8*, 582–595 (in Ukrainian).

Portnov, A. V. (2003). *Ponevoleni universytety*. <https://krytyka.com/ua/articles/ponevoleni-universytety> (in Ukrainian).

Pritsak, O. (1968). Ivan Krypiakevych (1886–1967). (U pershu richnytsiu smerty Ivana Krypiakevycha). *Ukrainskyi istoryk, 1–4(17–20)*, 82–86 (in Ukrainian).

Pritsak, O. (2001). Spohad pro vchytelia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats, 8*, 562–566 (in Ukrainian).

«Radisne sviato trudiashchykh Lvivshchyny. Vrchennia Lvivskii oblasti ordenu Lenina». (1959, Cherven 3). *Vilna Ukraina, 128(4816)*, 1–3 (in Ukrainian).

Rublov, O. (2001). Ivan Petrovych. Do istorii spivpratsi Ivana Krypiakevycha z ustanovamy VUAN. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats, 8*, 749–764 (in Ukrainian).

Rudnytska, M. I. (1958). *Zakhidnia Ukraina pid bolshevykamy*. New York (in Ukrainian).

«Samoe dragotsennoe», vyrizka z hazety «Yzvestyia» № 282, 5 hrudnia 1940 r. Dokumenty pro vybory Ivana Krypiakevycha do Ukrainskykh narodnykh zboriv ta Lvivskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh. *TsDIAL Ukrainy*, f. 357, op. 1, spr. 57, ark. 80 (in Ukrainian).

Slyvka, Yu. (2001). Akademik Ivan Krypiakevych: uchyitel, vchenyi, kerivnyk naukovoho kolektyvu. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats*, 8, 588–608 (in Ukrainian).

Smolii, V. A. (Ed.). (2011). *Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Dokumenty i materialy. 1936–1991: u 2 kn. (Kn. 1: 1936–1947)*. Kyiv (in Ukrainian).

Stasiuk, O. (2016). Ivan Petrovych Krypiakevych ta Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats*, 28, 432–439 (in Ukrainian).

Stasiuk, O. (2017). Vybory do t. zv. Narodnykh Zboriv Zakhidnoi Ukrainy u svitli elektoralnogo dosvidu naseleennia rehionu. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 30, 136–144 (in Ukrainian).

Publitsystyka 1940–60 rr. (rukop[ysy]), f. Ivana Krypiakevycha, op. 1, spr. 235. *Viddil rukopysiv biblioteky im. Stefanyka*. Stattia bez nazvy, datovana 30 X 1959 r., nepronomerovanyi arkush ta ark. 7 (in Ukrainian).

Steblii, F. (2001). Zbirnyk Zakhidna Ukraina – nezdiisnennyi proiekt M. Hrushevskoho y I. Krypiakevycha. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats*, 8, 765–778 (in Ukrainian).

Tymoshenko, S., Khrushchov, M., Borysov, & Kozhevnikov. (1939, Zhovten 7) Polozhennia pro vybory do Ukrainskykh Narodnykh Zboriv Zakhidnoi Ukrainy. *Chervona Ukraina*, 1–2 (in Ukrainian).

Chernetka bez nazvy, «Persha sesiia oblasnoi Rady deputativ trudiashchykh. Promova deputata Krypiakevycha I. P.», vyrizka z hazety «Vilna Ukraina» za 9 hrudnia 1941 r. Dokumenty pro vybory Ivana Krypiakevycha do Ukrainskykh narodnykh zboriv ta Lvivskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh. *TsDIAL Ukrainy*, f. 357, op. 1, spr. 57, ark. 42 (in Ukrainian).

Yurkova, O. V. (1999). *Diialnist Naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy M. S. Hrushevskoho (1924–1930 rr.)*. Kyiv (in Ukrainian).

Amar, T. C. (2015). *The Paradox of Ukrainian Lviv. A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*. New York (in English).

Araszkievycz, F. (1978). *Idealy wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa (in Polish).

Kotkin, S. (1995). *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley (in English).

Halfin, I., Hellbeck, J. (1996). Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin's «Magnetic Mountain» and the State of Soviet Historical Studies. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, 44(3), 456–463. <http://www.jstor.org/stable/41052991> (in English).

Yekelchik, S. O. (2004). *Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. Toronto (in English).

Gross, J. T. (2002). *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton (in English).

Shore, M. (2006). *Caviar and Ashes, A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968*. New Haven & London (in English).

Mazur, G., Skwary, J., Węgierski, J. (red.). (2007). *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa I IX 1939–5 II 1946*. Katowice (in Polish).

Gentile, E. (2009). The Sacralisation of politics. Definitions, interpretations and reflections on the question of secular religion and totalitarianism. In O. Yu. Zaitsev (Comp.), *Fashyzm u mizhvoienii Yevropi. Porivnialna istoriia*. Lviv, 132–163 (in English).

Liana-Mariia BLIKHARSKA

PhD student of the Department of History

Humanitarian Department

Ukrainian Catholic University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5453-7565>

e-mail: l.blikharska@ucu.edu.ua

A COMPROMISE FOR OPPORTUNITY: IVAN KRYPIAKEVYCH AND THE FIRST SOVIET OCCUPATION OF GALICIA (1939–1941)

The article examines the activities of the Ukrainian historian Ivan Krypiakevych during the first Soviet occupation of Galicia in 1939–1941. The focus is on the public role of the scholar. The Ukrainianization of science and education in Lviv, starting in September 1939, was subordinated to the goals of Sovietization. The process included repressions against a part of the intelligentsia and, at the same time, opened up new opportunities for those who were able to find a compromise. Under these conditions, Krypiakevych not only survived but also tried to promote the development of Ukrainian historical scholarship, heading the Department of Ukrainian History at the State University and the Lviv Department of the Institute of History of Ukraine of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. The article analyzes the mechanisms by which the authorities' influenced intellectuals, using them to legitimize the new Soviet reality. The article also presents the circumstances under which the historian, unlike many of his colleagues, not only escaped repression but also achieved significant career success, which was impossible during the time when Lviv was part of the Second Polish Republic. This can be explained by his prudent approach to the new government, including the absence of direct confrontation and willingness to cooperate within the limits of what was permitted. It is summarized that Krypiakevych's activities in September 1939 – June 1941 were dictated not just by a survival strategy, but by a conscious choice in favor of developing Lviv as a center of Ukrainian scholarship in the new conditions and realizing personal goals. Cooperation with the authorities opened up opportunities for an academic career, but required certain concessions, including active participation in public life, which served as an important tool for legitimizing the new regime. In turn, the administration used the authority of figures such as Krypiakevych to create the illusion of support among the intelligentsia and the people. The article fills a certain gap in the study of Ivan Krypiakevych's activities as a scholar and public figure. The study and coverage of the public activity of the scientific intelligentsia during this period allows us to better understand the mechanisms of mutual influence and relations between the scholar and the government, as well as to trace the development of strategies for survival in the new political environment.

Keywords: Soviet rule, Ivan Krypiakevych, Sovietization of Lviv, totalitarianism, propaganda, historical scholarship.

Юлія АРТИМИШИН

кандидат історичних наук

науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

науковий співробітник

Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>

e-mail: julialviv1011@gmail.com

ОПЕРАЦІЯ «ЗАПАД»/«ЗАХІД»: НОВІ ДЖЕРЕЛА ДО ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСИВНИХ ПРАКТИК ПРИМУСОВИХ ДЕПОРТАЦІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х ТА В 1950-Х РОКАХ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Проаналізовано основні етапи радянзації західних областей УРСР після завершення Другої світової війни. Показано, що цей процес надалі відбувався силовими репресивними методами. Стверджено, що паралельно із військово-чекістськими операціями, як і в попередні роки, із встановленням радянської влади продовжувались примусові виселення. Зауважено, що подальша легітимізація радянського режиму в західних областях УРСР вимагала проведення виборів, водночас їх результати мали використати для придушення націоналістичних Сил Опору. Окреслено динаміку застосування практики військово-чекістських операцій та примусових депортацій у 1944–1946 рр. та 1947 р. Реконструйовано процес підготовки та перебігу наймасовішої депортаційної акції «Запад»/«Захід».

Охарактеризовано історіографію та джерельну базу проблеми. Зауважено, що існує проблема із антропоцентричним поглядом на дослідження репресивних практик примусової депортації за політичним принципом після Другої світової війни та подальшого відбування покарання у таборах ГУЛАГу, спецпоселеннях. Зауважено, що важливим джерелом для дослідження досвіду депортованих у 1940–1950-х роках, зокрема і в рамках операції «Запад»/«Захід», є спогади, усні свідчення, задокументовані науковими та музейними інституціями. Зокрема, у 2018 р. Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору» розпочав усноісторичний проект «Непочуті». Головним завданням якого був запис свідчень очевидців драматичних подій 1930–1950-х років (розкуркулення, воєнні та післявоєнні депортації, Друга світова війна), та соціально-політичного життя у СРСР.

Ключові слова: операція «Запад»/«Захід», репресії, примусові депортації. Рух Опору, українське націоналістичне підпілля, СРСР, УРСР, МДБ СРСР, НКВС, радянська, тоталітаризм, усна історія, проект «Непочуті».

Відомо, що 21 жовтня 1947 р. розпочалася наймасовіша депортаційна акція населення із західних областей УРСР під кодовою назвою «Запад»/«Захід». Безпосереднім

приводом для її втілення став наказ міністра державної безпеки СРСР від 22 серпня 1947 р. Згідно із ухваленими документами, передбачалося примусове виселення сімей активних учасників визвольного руху до віддалених районів СРСР. Операція в умовах секретності відбувалася у Львівській, Тернопільській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Волинській та Рівненській областях. Реалізація операції «Захід» мала відбутись протягом одного дня – 21 жовтня 1947 р. Для цього передбачалось використання залізничного товарного транспорту, військової техніки, автомобільного та гужового транспорту. За підрахунками історика Андрія Когута, у результаті операції було насильно депортовано до Сибіру та Казахстану 26 332 сім'ї – 77 791 особу (Когут, 2020, с. 60–61).

Мета статті – окреслити головні віхи процесу підготовки та перебігу наймасовішої депортаційної акції «Запад»/«Захід», окреслити перспективи дослідження, зокрема із залученням нових джерел, ознайомити із усноісторичним проектом «Непочуті» від Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору».

Демократичні зміни після відновлення незалежності України дозволили дослідникам отримати доступ до раніше засекречених матеріалів, відтак вдалось окреслити головні напрямки репресивної політики УРСР, методики застосування примусових виселень. Протягом 1990–2000-х років з'явилась низка публікацій, присвячених радянській каральній політиці депортації за етнічними, політико-ідеологічними принципами. Серед них можна виділити роботи: Володимира Адамовського (Адамовський, 2007), Гульнари Бекірової (Бекірова, 2017), Олега Губанова (Губанов, 2010а, с. 87–89; Губанов, 2010 б, с. 118–125), Юрія Макара (Макар, Горний, 2011), Романа Кабачія (Кабачій, 2019), Івана Винниченка (Винниченко, 1994), Івана Біласа (Білас, 1994а; Білас, 1994б), Олега Бажана (Бажан, 2004, с. 155–167; Бажан, 2012, с. 182–240; Бажан, 2013, с. 338–347), Романа Подкура (Подкур, 2000), Тамари Вронської (Вронська, 2009а, с. 238–255; Вронська, 2009 б; Вронська, 2013; Вронська, 2022), Андрія Когута (Когут, 2019, с. 118–128; Когут, 2020а; Когут, 2020б, с. 51–68). Комплексно проблеми побуту, умов утримання та праці, особистих відносин, релігійних практик, зв'язку з Батьківщиною українських жінок-політ'язнів вивчала Оксани Кісь (Кісь, 2017); український рух опору та його роль в організації повстань у ГУЛАГу досліджувала Леся Боднарук (Боднарук, 2023).

Документальна база проблематики та частково спогади були опубліковані у збірниках за редакцією Юрія Сливки (Сливка, 1996; Сливка, 1997; Сливка, 2002), Івана Біласа (Білас, 1994а; Білас, 1994б), в серійних виданнях: «Реабілітовані історією» (Реабілітовані історією); «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття» (Польща та Україна); «Літопис УПА. Нова серія» (Вовк, Павленко, Черченко, т. 3, 2001; Кентій, Лозицький, Павленко, 2002а; Кентій, Лозицький, Павленко, 2002б). Однак існує потреба більш комплексного дослідження не лише перебігу, а й подальших наслідків операції «Запад»/«Захід», її соціально-демографічних вимірів, історико-антропологічного дослідження повсякденного життя депортованих.

Після завершення Другої світової війни подальша радянізація Галичини, Волині та Буковини у 1940-х роках відбувалась силовими репресивними методами. Як зауважувала український історик Т. Вронська, проблема Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) ставала одним із першочергових викликів для радянської держави, водночас після війни керівництво СРСР могло застосовувати сили, які раніше були задіяні на військових фронтах. До того ж, слід зауважити, що на терени Західної України та західні області Білорусі, Литви,

Латвії, Естонії не поширювалась дія документа про скасування воєнного стану від 21 вересня 1945 р. (Вронська, 2009, с. 318).

Подальше повоєнне протистояння між радянською владою та українським підпіллям зумовило нову хвилю насильства, залучення місцевого цивільного населення до протиборства. Водночас радянське керівництво, стурбоване ситуацією в західних областях УРСР, навіть пробувало нейтралізувати повстанський рух шляхом запровадження амністії для підпільників, зокрема від травня 1945 р. до 1949 р. було оголошено 7 акцій амністій (Бажан, 2013, с. 339).

Поступово від 1945 р. українські повстанці переходять до нової тактики боротьби, яка передбачала перегрупування у малі групи-боївки, інтенсивніше розгортання будівництва сховищ; реагуючи на ці зміни каральні органи СРСР все частіше впроваджували військово-чекістські операції (Архієрейський, Бажан, Бикова, 2002, с. 748–749; Бажан, 2013, с. 339).

Подальша легітимізація радянського режиму в західних областях УРСР вимагала проведення виборів, водночас їх результати мали використати для придушення націоналістичних Сил Опору. Відповідальними за проведення виборів формально були органи місцевого самоврядування, проте насправді, аби провести на належному рівні та унеможливити можливість зриву, підпільним рухом було залучено силові та військові структури. У січні 1946 р. у більшості західних областей була введена блокада за участі місцевих прикордонних округів та внутрішніх військ НКВС; військові гарнізони у селах по-суті створювали «особливий режим» задля максимальної явки на виборчих дільницях. Відповідно до низки директив, діяльність радянської влади та її каральних органів від жовтня 1945 р. до лютого 1946 р. була спрямована на: «політичну і агітаційно-масову роботу серед населення у зв'язку з підготовкою до виборів», «ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів», «підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у зв'язку з виборами» (Вронська, 2009, с. 323–423; Жив'юк, 2018, с. 14–15).

Під час операції «Велика блокада» (січень–квітень 1946 р.) радянські воєнно-силові структури зайняли Прикарпаття та Карпатський край та проводили рейди, в результаті яких суттєво скоротилась чисельність націоналістичного підпілля, за різними підрахунками від 40 % до 60 %. (Архієрейський, Бажан, Бикова, 2002, с. 748). Зокрема, за підрахунками Андрія Жив'юка, проведено 15 562 операцій, під час яких ліквідовано більше ніж 4,2 тис. діячів націоналістичного підпілля, а в полон захоплено понад 9,4 тис. (Жив'юк, 2018, с. 15).

Після проведення виборів та звітування РНК УРСР і ЦК КП(б)У про «прихильність місцевого населення до радянської влади» репресивно-каральні акції радянської влади уповільнились, однак уже в у травні–червні 1946 р., після активізації підпілля та нападів на місцевих діячів компартії, з новою силою розпочались подальші репресії, із примусовим виселенням жінок та дітей повстанців (Архієрейський, Бажан, Бикова, 2002, с. 748).

Паралельно із військово-чекістськими операціями, як і в попередні роки, із встановленням радянської влади продовжувались примусові виселення. Згідно із даними Галузевого державного архіву Служби безпеки України та за підрахунками історика О. Бажана, із території Західної України протягом 1944–1946 рр. у глиб СРСР було депортовано 36 608 осіб (14 728 родин діячів націоналістичного руху та підпілля) (Архієрейський, Бажан, Бикова, 2002, с. 748). Репресивні заходи щодо рідних та

близьких членів УПА та ОУН реалізовувались на підставі розпорядження наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії № 7129 від 31 березня 1944 р., у якому заступникам наркома внутрішніх справ СРСР Сергію Круглову, Івану Серову та наркомові внутрішніх справ УРСР Василю Рясному вказувалось, що варто «всіх повнолітніх членів сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців як арештованих, так і убитих у зіткненнях – засилати у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їхнє майно конфіскувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р.» (Бажан, 2022, с. 537).

У наказі НКВС УРСР № 0029, виданому після виборів 1946 р., встановлено дату, до якої потрібно було остаточно ліквідувати визвольний рух, водночас було наголошено на необхідності проведення депортацій. Зокрема, у п. 13 Міністр внутрішніх справ УРСР Тимофій Строчак наголошував керівництву «УНКВС і РВ НКВС переглянути дані оперативних обліків і до 1 квітня 1946 р. виселити у віддалені райони Радянського Союзу сім'ї активних бандитів ОУН-УПА». Однак у 1946 р., у порівнянні із попередніми двома роками, було виселено найменшу кількість родин членів ОУН та УПА (2 612 сімей, або 6 350 осіб). Згідно із виявленими матеріалами істориком А. Когут у ГДА СБУ, більшість нормативних актів 1946 р. стосувались промахів у якості та кількості проведеної спецслужбами роботи щодо депортацій у західних областях. Як припускає А. Когут, зменшення масштабів примусових виселень у 1946 р. можна пов'язувати із реорганізацією силових структур, тобто перетворенням наркоматів у міністерства, зокрема Міністерство внутрішніх справ та Міністерство державної безпеки. Також із тактикою діяльності органів із «переважанням чекістсько-військових операцій у роботі органів. Кількість таких операцій за три роки зросла у 15 разів – із 6 495 чекістсько-військових операцій у 1944 р. до 97 903 в 1946 р.» (Когут, 2020, с. 72–74).

На тлі реорганізації силових структур відбувались й непорозуміння між цими відомствами, які переважно стосувались категорії осіб, яких влада означувала від весни 1945 р. як «родичів пособників», яких слід було депортовувати разом з іншими. Однак Особлива нарада НКВС повертала такі справи, не приймаючи вироки по них, посилаючись на директиву НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р., за підписом Лаврентія Берії, яка не передбачала депортацію цієї групи осіб. По-суті складалась ситуація, коли родичі підпільників перебували на засланні, але судові рішення по їх справах не були прийняті. За визначенням А. Когута, ці облікові справи залишались у різних структурах МВС аж до літа 1947 р. та були вирішеними лише напередодні операції «Запад»/«Захід» (Вронська, 2009, с. 325–326; Когут, 2020, с. 73–74).

Восени 1946 р. задля інтенсифікації боротьби з підпіллям радянська влада вирішує змінити тактику, зокрема впроваджено, що за боївкою чи повстанським відділом будуть закріплені загони внутрішніх військ та/або чекістські опергрупи. Загалом, із жовтня по грудень 1946 р. загинуло 1 449 діячів визвольного руху, 1 285 – потрапило в полон, 977 – здалось владі. Водночас підготовка до виборів Верховної Ради УРСР 9 лютого 1947 р. знову актуалізувала проведення масштабної акції проти діячів націоналістичного Руху Опору. Відтак на території західних областей знову вводили гарнізони внутрішніх військ, які мали дбати про належне проведення виборів та унеможливити їх зрив повстанцями і водночас провести ліквідацію націоналістичного Руху Опору (Патриляк, 2012, с. 513–514).

Відомо, що 22 квітня 1947 р. видано спеціальний наказ МДБ СРСР № 00207 «Про посилення боротьби з націоналістичним підпіллям і його озброєними бандами

в Українській РСР». У наступні два дні у Львові відбулась низка нарад керівництва компартії та силових і безпекових органів, на яких було обговорено проблему боротьби з українським визвольним рухом. Також під час цих нарад порушувалось питання доцільності проведення примусових виселень. Важливим кроком для відновлення методики примусової депортації «як інструменту протиповстанської боротьби» була директива № 50 від 14 травня 1947 р., видана міністром державної безпеки УРСР Сергієм Савченком. У документі наголошено на важливості «виселення сімей активних учасників ОУН-УПА», тому задля активізації цих дій, які по-суті підривають підтримку підпільників серед місцевого населення, С. Савченко запропонував велику кількість заходів щодо обліку та оформлення справ тих, хто підлягає виселенню (Когут, 2020, с. 513–514). А 24 травня 1947 р. заступник міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенант Сергій Огольцов та міністр державної безпеки УРСР генерал-лейтенант Сергій Савченко підготували спільне звернення на ім'я міністра держбезпеки СРСР генерал-полковника Віктора Абакумова із проханням МДБ СРСР продовжити депортації, адже ця практика довела свою ефективність у «боротьбі з оунівським підпіллям та бандитизмом». Цю ініціативу також підтримало політбюро ЦК ВКП(б) указом від 13 серпня 1947 р. (П59/123) (Бажан, 2013, с. 340–341).

Наймасштабніша повоєнна депортаційна акція у західних областях УРСР під шифрограмою «Запад» («Захід») де-юре розпочалась 22 серпня 1947 р. із наказу МДБ СРСР № 00430 «Про виселення сімей засуджених, убитих і тих, що перебувають на нелегальному становищі, активних націоналістів та бандитів із території західних областей України», засвідченого підписом міністра державної безпеки В. Абакумова (Когут, 2020, с. 93). Керівниками цієї операції були призначені заступник міністра Державної безпеки СРСР С. Огольцов та міністр державної безпеки УРСР С. Савченко, а також додатково відряджали заступника міністра державної безпеки СРСР Афанасія Блінова, начальника ГУ ВВ МДБ СРСР Петра Бурмака, начальника ГУ охорони МДБ СРСР на залізничному та водному транспорті Олександра Вадіса. Також у наказі було деталізовано, хто відповідав за підготовку та саме проведення акції у кожній західноукраїнській області (це були уповноважені МДБ СРСР та по два їх заступники) (Когут, 2020, с. 93–94).

Початково операція була запланована на 10–20 жовтня 1947 р. «Забезпечивши конспірацію всіх здійснюваних підготовчих заходів», Наказ МДБ СРСР № 00430 активізував процес примусової депортації та головно ствердив одномоментну форму її проведення, а протягом вересня–жовтня 1947 р. проведено комплекс заходів організаційного, нормативно-розпорядчого та ресурсно-логістичного спрямування (Когут, 2020, с. 98–99). У серпні–вересні проведені наради щодо розрахунку оперативного складу, військ та автотранспорту, формування маршрутів руху ешелонів, процедури обліку (Когут, 2020, с. 98–111).

Так, 2 жовтня 1947 р. відбулась нарада уповноважених МДБ СРСР, керівництва УМДБ західних областей, представників командного складу внутрішніх військ та транспортних органів МДБ у Львові. Було порушено питання щодо самої процедури виселення, взаємодії спеціальних груп оперативних співробітників та Радянської Армії, прикордонних військ. А 10 жовтня 1947 р. Тимофій Строкач затвердив план оперативних заходів Міністерства внутрішніх справ УРСР. Створено оперативний штаб у Львові під керівництвом заступника міністра внутрішніх справ УРСР комісара міліції 2-го рангу Миколи Дятлова, затверджено чіткий графік прийому людей та

відправки ешелонів за попередньо визначеними маршрутами (Бажан, 2013, с. 342; Вронська, 2009, с. 243). Підсумкову нараду було проведено 16 жовтня 1947 р. – інструктаж для співробітників Управління МДБ щодо охорони залізничних доріг, керівників ешелонів, які відповідали за етапування спецконтингенту із 87 станцій у Західній Україні (Бажан, 2013, с. 342). Заступник міністра державної безпеки СРСР констатував про завершення підготовчих заходів, які схвалені Політбюро ЦК КП(б)У та Віктором Абакумовим, Лазарем Кагановичем, Микитою Хрущовим, і що виконавці готові до виконання завдань. Відтак ухвалено, що початок операції «Запад»/«Захід» має відбутись «21 жовтня о 6 годині ранку за оперативним часом» (Когут, 2020, с. 114–115).

Партактив для здійснення операції почав прибувати до населених пунктів, звідки мали виселяти населення 19 та 20 жовтня 1947 р. Із метою конспірації інформування виконавців відбувалось на нарадах уже перед самою операцією, більшість із них отримали вказівки безпосередньо вночі перед самою депортацією (Вронська, 2009, с. 244). Операція «Захід» у Львові розпочалась у другій годині ночі 21 жовтня 1947 р., у Тернополі – о п'ятій годині ранку. У часовому проміжку між другою та четвертою годиною ночі виселення відбувалось у частині райцентрів, зокрема Львівської області (Рава-Руська, Жовква, Великі Мости, Буськ, Городок, Красне, Яворів), однак для більшості населених пунктів Львівської, Волинської та Рівненської області стартом виселення стала шоста година ранку. Не зважаючи на складні погодні умови (сильні снігові замети), напередодні операції «Захід» у Тернопільській, Станіславській та Чернівецькій області керівництво операції відмовилось переносити початок депортації, однак фактично в цих регіонах рапортували про її завершення 22–23 жовтня (Вронська, 2009, с. 244–245; Когут, 2020, с. 117–118). Згідно із доповідною запискою Міністра внутрішніх справ СРСР Сергія Круглова, на ім'я заступника Голови Ради Міністрів СРСР Лаврентія Берії у кінці жовтня 1947 р., підсумовано про перші наслідки депортації із західних областей УРСР «26 682 сімей спецпереселенців або 76 192 особи, в тому числі чоловіків – 18 866, жінок – 35 152, дітей – 22 174. З них у примусовому порядку було направлено на підприємства вугільної промисловості східних районів СРСР 21 380 сімей (60 814 чол.) 22, в тому числі на комбінат “Кузбасвугілля” – 30 251 чол.; комбінат “Челябінськвугілля” – 10 495 чол.; комбінат “Молотоввугілля” – 4 976 чол.; комбінат “Карагандавугілля” – 8 191 чол.; комбінат “Східсибвугілля” – 5 203 чол.; вугільний сектор Красноярського краю – 1 698 чол. Крім того, 5 264 сім'ї (15 202 особи) “активних українських націоналістів” під конвоєм були направлені в Омську область для роботи на промислових підприємствах та сільському господарстві» (Бажан, 2013, с. 345).

Не зважаючи на певний комплекс праць, присвячених депортаційній політиці Радянського Союзу та безпосередньо перебігу операції «Запад»/«Захід», її кількісним вимірам, регіональним аспектам, немає комплексного дослідження антропоцентричного зрізу проблеми. Від середини 2000-х років видано документальні збірки нормативно-правових документів НКВС, НКДБ, МВС та МДБ, які стосуються організації примусових виселень населення Західної України у 1940–1950-х роках; деякі з цих видань також включали спогади свідків депортаційних акцій. У 2018 р. Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору» розпочав усноісторичний проект «Непочуті» із документування спогадів безпосередніх свідків подій 1930–1950-х

років. Головно – «XX століття (розкуркулення, повосенні та післявосенні депортації, Друга світова війна». Командою музею від 2018 р. до 2023 р. записано 186 інтерв'ю (Проект «Непочуті»).

Примусові депортації діячів ОУН, УПА та їх рідних, священнослужителів із західноукраїнських областей 1944–1950-х років становили особливий інтерес для дослідників музею. Територія музею охоплює частково простір Львівської пересильної тюрми № 25 (1944–1955 рр.) та єврейського гетто (1941–1943 рр.).

Пересильна тюрма – частина пенітенціарної системи ГУЛАГу НКВС-МВС СРСР у 1930–1950-х роках. Головним напрямком її діяльності був збір та утримання (здебільшого короткотривале) «в'язнів, засуджених за вироками судових і позасудових органів, та організація їхнього подальшого транспортування до кінцевих пунктів призначення – виправних колоній, виправно-трудова таборів або інших тюрем». Головно Львівська пересильна тюрма була місцем збору засуджених із 6 західноукраїнських областей (Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької та Закарпатської). На рубежі 1940–1950-х років сюди також скеровували людей під час масових депортаційних акцій (Пагіря, Усач, 2021, с. 15).

Особливий інтерес серед задокументованих інтерв'ю в рамках проекту «Непочуті» становлять розмови із очевидцями операції «Запад»/«Захід». Ці свідчення записані у формі напівструктурованого біографічного інтерв'ю з особами, народженими у 1930–1940-х роках. Ці записи допомагають більш повно реконструювати обставини життя родин репресованих осіб, складні умови етапування та перебування на місці заслання, однак слід пам'ятати, що здебільшого це спогади дітей та юнаків, які відображають спомини, емоції з оптики дитини та доповнені згодом додатковою інформацією.

Олексій Захарків, 1944 р. н. із с. Угорці Золочівського району Львівської області пригадував дивні відчуття, адже до кінця не усвідомлював, що вони їдуть у вагоні, натомість у пам'яті чітко закарбувалось відчуття спраги: «І тому на в 47-му році нашу всю сім'ю за двадцять, 24-го жовтня 47-го року завезли до Золочева і поселили в товарняки, і на протязі, ну десь ну може, я точно не можу сказати, десь до місяця везли в Сибір. На кожному вагоні були охоронники з енкаведисти, котрі не давали виходити на станціях, ну тільки було дозволено виходити одній людині, щоб там принести кип'ятку. І діти були разом з батьками там, і молоді люди. І єдине, що от, мені, мені тоді було 3 роки, як виселяли, єдине що в мене закарбувалось в пам'яті, що я відчував, що мені здавалось, що то якийсь великий там коридор був, а то вагон. І я на перших порах як нас везли, я дуже хотів, плакав, хотів молока». Через проблеми з водою під час довгої дороги люди змушені були вживати брудну воду після миття овочів, зокрема оповідач, який досі відчуває відразу, коли бачить як хтось миє бульбу: «В мене до сьогоднішнього дня, я от дивлюся як, наприклад, хтось полоще бульбу, і в мене така відразу викликає бачення ... була така ситуація, що ті конвоїри, котрі стояли на тих на вході в той вагон, хотіли там, бо багато було наших дівчат, ну не тільки було з Львівської, ну з Золочівського району, там ще були дівчата з Стрийського району. І вони хотіли там з ними полюбувати. А вони від, ну не хотіли з ними ніякого стосунку мати ... І вони взяли [конвоїри, охоронці – Ю. А.], навіть на станціях, заборонили тому нашому вагону, щоб люди виходили і брали воду. І коли вже я наприклад, я хотів дуже пити, і не було води, а люди полоскали бульбу, і я ту воду пив». (Інтерв'ю-1).

Пан Олексій також пригадував про труднощі побуту у Сибіру. Батько через погану фізичну форму не міг працювати на виробництві, тому комендант дозволив переселитись у сільську місцевість, де отримали будинок на так званій «заїмці»¹ в с. Новопестери в Гур'євському районі Кемеровської області: «І я не знаю як ми жили. Як ми були ще на тій заїмці, то їсти не було що Там ближче було село Покровка, то вже другий район був. І моя сестра брала мене, от я також то запам'ятав на все життя, і ми йшли в то село і просили ... милостиню. І коли я перший раз ... як ми були в тім селі ... найвся того хліба, то чуть не помер ... Мама варила також лободу, жарила ... і кропиву. І спасло нас від голодної смерті, то, що нас татари навчили готувати сусликів [ховрахів – Ю. А.]»².

Також своїми спогадами поділився Мирон Ронський. Оповідач народився 1945 р. у с. Заліски, що за 8 км від м. Ходорова. Його батьки – Василь Ронський та Стефанія одружились у 1944 р., вони були разом у підпіллі – батько, колишній чоботар, був кущовим провідником ОУН, а мати – зв'язковою. Василя Ронського вбили 27.07.1947 р. у тюрмі в Ходорові, натомість мати заарештували та депортували разом із батьками та рідними братами в Омську область 21 жовтня 1947 р. Однак мати пана Мирона зуміла передати його сім'ї чоловікового брата – Михайла. У 1949 р. Стефанія Ронська (мама респондента) зуміла втекти із спецпоселення у Омській області до Львівської області та зустрілась із сином: «Тільки ше вони були в Омску, то мати була втікла, з Омска сюда, бо я тут залишився. Мене залишили тут в селі, у татового брата, самого старшого Михайла, і мене там лишили, бо мені тоді було два з половиною роки, як їх вивозили і мене лишили, вони сказали, що нема мене і так дальше, і вони й так лишили. Мама потім уже 49 році, з Омска була втікла сюда, ... і її через пів року схопили і дали три роки тюрми, і була відправлена [повторно засуджена – Ю. А.] в Комі [Республіка Комі – Ю. А.]» (Інтерв'ю-2).

Оповідач мешкав у родині свого дядька до 1953 р., а після його смерті його перевезли до матері на спецпоселення: «... 22 червня 1953 р. нас забрали [оповідача та інших дітей, яких також етапували – Ю. А.] в Стрию і привезли в Москву. Була спеціальна жінка, приїхала в село забрала мене, сюди в Стрий привезла. І вже везли до Москви, то теж була провозающа до Москви ... Ми коли вийшли з поїзда то нас там було так десь 18 чоловік було, і більші десь 15–16, ну мені було 8 років. З собаками з автоматами, і нас вели туду в той будинок, детдом чи шось таке. Пам'ятаю, раненько, так щойно розвиднялося, ми йшли Московою, ... і я тоді в Москві прожив три тижня. Потім повезли до Красноярська, там пробув я дев'ять днів і знову повезли. А після тих дев'яти днів мене повезли на станцію ... Большой Невер, а там повезли 600 кілометрів автобусом аж до Алдана [місто адміністративний центр Алданського району в Якутії (Республіці Саха) – Ю. А.]. ... 22 серпня 1953 р. я був в Алдані і мене зустріла мама, забрала і ми поїхали в поселок Хвойний, там, де мама жила» (Інтерв'ю-2). Також пан Мирон розповідав про побут сім'ї на спецпоселенні, навчання та переїзд у Кривий Ріг опісля звільнення (існувала заборона на переїзд у

¹ Заїмка – окрема садиба, промислова господарська будівля або невелике поселення за межами основного селища у Сибіру.

² Інтерв'ю з Захарків Олексієм Івановичем, 1944 р. н. Записане 23 липня 2021р. у м. Львові. Інтерв'юер Бліхарська Ліана. *Архів Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору»*.

західноукраїнські області УРСР), бажання повернутись у рідні сторони, звідки були виселена родина: «Коли виселяли, то казали, що нас навечно виселяють і так ми жили. Коли нас звільнили, то ми зраділи, бо коли нас виселяли, то казали: “Ви їдете туди навечно”. Бо там в тюрму виселяли, то там давали п’ять чи десять років, а так як нас виселяли, то казали: “Ви навечно туди їдете”. Ну, нічого вічного нема і, все таки, було бажання повернутися» (Інтерв’ю-2).

Отже, комплексне дослідження досвіду депортованих, зокрема життєвих траєкторій сімей діячів ОУН та УПА у 1940–1950-х роках не можливе без спогадів, усноісторичних матеріалів. Важливими є ініціативи, започатковані науковими та музейними інституціями із записами інтерв’ю про ці події. Зокрема, у 2018 р. Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору» розпочав усноісторичний проект «Непочуті». Задокументовані інтерв’ю з очевидцями драматичних подій 1940–1950-х років на такі теми: різні виміри Другої світової війни; досвід примусового переселення; відбуття покарання; подальше життя після звільнення, зокрема і в рамках операції «Запад»/«Захід» дозволять розширити дослідницьку оптику, реконструювати мало-дослідженні аспекти виживання, пов’язані із стратегіями виживання, повсякденням, релігійними практиками тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Адамовський, В. (2007). Депортації як форма державного терору в Україні (1930–1950-ті рр.): спроба термінологічного та історіографічного аналізу. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, 34, 255–268.

Архирейський, Д., Бажан, О., Бикова, Т. (2022). *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси*. Наукова думка.

Бажан, О. (2012). «...нам дорікнули у ЦК КП(б)У, що ми мало беремо...»: До 70річчя масової депортації населення Західної України під кодовою назвою «Захід». *3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВДКГБ*, 2(39), 182–240.

Бажан, О. (2013). Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, 18, 338–347.

Бажан, О. (2004). Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей*, 26, 155–167.

Боднарук, Л. (2023). *Прямостояння. Українці в особливих таборах ГУЛАГу*. Харків: Фоліо.

Бажан, О. (2022). Примусові виселення населення Української РСР в 1930-х – на початку 1950-х років: динаміка, контингент, масштаби. *Росія – Україна: зради, союзи, війни: колективна монографія*, 531–545.

Бекірова, Г. (2017). *Пів століття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії*. Київ: Критика.

Білас, І. (1994а). *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*: в 2 кн., 1. Київ: Либідь: Військо України.

Білас, І. (1994б). *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*: в 2 кн., 2. Київ: Либідь: Військо України.

Винниченко, І. (1994). *Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання*. Київ: Рада.

Вовк, І., Павленко, І., Черченко, Ю. (упоряд.). (2001). *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959*, 3. Київ; Торонто. (Літопис УПА. Нова серія).

Вронська, Т. (2009а). Етнодемографічна катастрофа в Західній Україні: жовтень 1947 р. *Історико-етнографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць*, 11, 238–255.

Вронська, Т. (2009b). *Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.)* [дис. ... д-ра іст. наук, Інститут історії України НАН України]. Київ. Репозитарій: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Vronska_Tamara/Represii_proty_rodyn_vorohiv_narodu_v_Ukraini_ideolohiia_ta_praktyka_1917-1953_rr.pdf?

Вронська, Т. (2013). *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.)*. Київ: Темпора.

Вронська, Т. (2022). *Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944–1953 років, режимне повсякдення, повернення*. Київ: Дух і літера.

Губанов, О. (2010а). Проблема забезпечення житлом українського населення, депортованого з Польщі в південну Україну в 1944–1945 роках. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*, 36, 87–95.

Губанов, О. (2010b). Розселення українського населення депортованого з Польщі в Херсонську область в 1944–1945 рр. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*, 31, 118–125.

Жив'юк, А. (2018). Репресивна операція «Велика Блокада» напередодні виборів 1946 р. у Західній Україні (на матеріалах Мізоцького району Рівненської області). *Військово-науковий вісник*, 30, 13–23.

Інтерв'ю-1: Інтерв'ю з Захарків Олексієм Івановичем, 1944 р. н., записане у м. Львові 23 липня 2021 р. *Архів Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору»*.

Інтерв'ю-2: Інтерв'ю з Ронським Мироном Васильовичем, 1945 р. н., записане у м. Львові 28 вересня 2021 р. *Архів Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору»*.

Кабачій, Р. (2019). Вигнані на степи. *Депортація українців із Польщі на Південь України в 1944–1946 роках*. Київ: Люта справа.

Кентій, А., Лозицький, В., Павленко, І. (упоряд.). (2002а). *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959*, 4 (Кн. 1: 1943–1945). Київ. Літопис УПА. (Літопис УПА. Нова серія).

Кентій, А., Лозицький, В., Павленко, І. (упоряд.). (2002b). *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959*, 5 (Кн. 2: 1946–1947). Київ. Літопис УПА. (Літопис УПА. Нова серія).

Когут, А. (2019). Депортаційна операція «Захід» у жовтні 1947 року (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *Архіви України*, 4, 118–128.

Когут, А. (2020а). *Особливості депортації українського населення під час операції «Запад» (за документами ГДА СБУ)* [дис. ... канд. іст. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. Київ. Репозитарій: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Kohut_Andrii/Osoblyvosti_deportatsii_ukrainskoho_naselennia_pid_chas_operatsii_Zapad_za_dokumentamy_HDA_SBU.pdf?

Когут, А. (2020b). Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України. 1940–1950-ті рр. *Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 51–68.

Кісь, О. (2017). *Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти*. Львів.

Макар, Ю., Горний, М., Макар, В., Салюк, А. (2011). *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи: у 3 т. (Т. 1: Дослідження)*. Чернівці.

Пагіря, О., Усач, А. (2021). *Пересильна тюрма № 25 у Львові. Документальне видання*. Київ; Львів.

Патриляк, І. (2012). *«Встань і борись! Слухай і вір!»*. Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів.

Подкур, Р. (2000). *За повідомленням радянських спецслужб*. Київ: Рідний край.

Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. (б. р.). *Електронна бібліотека*. <http://resource.history.org.ua/item/0013737>

Проект «Непочуті»: Архів усноісторичних свідчень. Проект «Непочуті». *Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору»*.

Реабілітовані історією. <https://www.reabit.org.ua/aboutus/>

Сливка, Ю. (упоряд.). (1996). *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3 т. (Т. 1: 1939–1945 рр.)*. Львів.

Сливка, Ю. (упоряд.). (1997). *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3 т. (Т. 2: 1946–1947 рр.)*.

Сливка, Ю. (упоряд.). (2002). *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3 т. (Т. 3: Спогади)*.

REFERENCE

Adamovsky, V. (2007). Deportatsii yak forma derzhavnoho teroru v Ukraini (1930–1950-ti rr.): sproba terminolohichnoho ta istoriohrafichnoho analizu. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 34, 255–268 (in Ukrainian).

Arkhiiereyskiy, D., Bazhan, O., & Bykova, T. (2022). *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini XIX–XX st. Istorychni narysy*. Naukova dumka (in Ukrainian).

Bazhan, O. (2012). «...nam doriknuly u TsK KP(b)U, shcho my malo beremo...»: Do 70richchia masovoi deportatsii naseleння Zakhidnoi Ukrainy pid kodovoiu nazvoui «Zakhid». *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVDKHB*, 2(39), 182–240 (in Ukrainian).

Bazhan, O. (2013). Operatsiia «Zakhid»: do 75-richchia deportatsii naseleння Zakhidnoi Ukrainy u viddaleni raiony SRSR. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 18, 338–347 (in Ukrainian).

Bazhan, O. (2004). Deportatsii narodiv Krymu v roky Druhoi svitovoi viiny cherez pryzmu dokumentiv radianskykh spetssluzhb. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty: zbirnyk statei*, 26, 155–167 (in Ukrainian).

Bodnaruk, L. (2023). *Priamostoiannia. Ukraintsi v osoblyvykh taborakh HULAHu*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

Bazhan, O. (2022). Prymusovi vyseleння naseleння Ukrainskoi RSR v 1930-kh – na pochatku 1950-kh rokiv: dynamika, kontynhent, masshtaby. *Rosiia – Ukraina: zrazy, soiuzy, viiny: kolektyvna monohrafiia*, 531–545 (in Ukrainian).

- Bekirova, G. (2017). *Piv stolittia oporu: krymski tatary vid vyhnannia do povernennia (1941–1991 roky)*. *Narys politychnoi istorii*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).
- Bilas, I. (1994a). *Represyвно-karalna systema v Ukraini (1917–1953): suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: v 2 kn., 1*. Kyiv: Lybid: Viisko Ukrainy (in Ukrainian).
- Bilas, I. (1994b). *Represyвно-karalna systema v Ukraini (1917–1953): suspilnopolitychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: v 2 kn., 2*. Kyiv: Lybid: Viisko Ukrainy (in Ukrainian).
- Vynnychenko, I. (1994). *Ukraina 1920–1980-kh: deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv: Rada (in Ukrainian).
- Vovk, I., Pavlenko, I., & Cherchenko, Yu. (Comps.). (2001). *Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: dyrektyvni dokumenty TsK Kompartii Ukrainy 1943–1959, 3*. Kyiv; Toronto. (Litopys UPA. Nova seriia) (in Ukrainian).
- Vronska, T. (2009a). Etnodemohrafichna katastrofa v Zakhidnii Ukraini: zhovten 1947 r. *Istoryko-etnografichni doslidzhennia v Ukraini: zb. nauk. prats, 11*, 238–255 (in Ukrainian).
- Vronska, T. (2009b). *Represii proty rodyn «vorohiv narodu» v Ukraini: ideolohiia ta praktyka (1917–1953 rr.)* [Doctoral thesis, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy]. Kyiv. Repozytarii: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Vronska_Tamara/Represii_prot_rodyn_vorohiv_narodu_v_Ukraini_ideolohiia_ta_praktyka_1917-1953_rr.pdf? (in Ukrainian).
- Vronska, T. (2013). *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Vronska, T. (2022). *Nepevnyi kontyn[h]ent: deportatsii iz Zakhidnoi Ukrainy 1944–1953 rokov, rezhymne povsiakdennia, povernennia*. Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).
- Hubanov, O. (2010a). Problema zabezpechennia zhytloom ukrainskoho naselennia, deportovanoho z Polshchi v pivdennu Ukrainu v 1944–1945 rokakh. *Hileia: naukovyi visnyk: zb. nauk. prats, 36*, 87–95 (in Ukrainian).
- Vypravte u pivkodi! Hubanov, O. (2010b). Rozselennia ukrainskoho naselennia deportovanoho z Polshchi v Khersonsku oblast v 1944–1945 rr. *Hileia: naukovyi visnyk: zb. nauk. prats, 31*, 118–125 (in Ukrainian).
- Zhyviuk, A. (2018). Represyвна operatsiia «Velyka Blokada» naperedodni vyboriv 1946 r. u Zakhidnii Ukraini (na materialakh Mizotskoho raionu Rivnenskoï oblasti). *Viiskovo-naukovyi visnyk, 30*, 13–23.
- Interviu z Zakharkiv Oleksiïem Ivanovychem, 1944 r. n., zapysane u m. Lvovi 23 lypnia 2021 r. [Interview]. *Arkhiv Memorialnoho muzeiu totalitarnykh rezhymiv «Terytoriia teroru»* (in Ukrainian).
- Interviu z Ronskym Myronom Vasylovychem, 1945 r. n., zapysane u m. Lvovi 28 veresnia 2021 r. [Interview]. *Arkhiv Memorialnoho muzeiu totalitarnykh rezhymiv «Terytoriia teroru»* (in Ukrainian).
- Kabachii, R. (2019). Vyhnani na stepy. *Deportatsiia ukraintsiv iz Polshchi na Pivden Ukrainy v 1944–1946 rokakh*. Kyiv: Liuta cprava (in Ukrainian).
- Kentii, A., Lozyskyi, V., & Pavlenko, I. (Comps.). (2002a). *Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: informatsiini dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS–MVS, MDB–KDB 1943–1959, 4* (Kn. 1: 1943–1945). Kyiv. Litopys UPA. (Litopys UPA. Nova seriia) (in Ukrainian).

Kentii, A., Lozytskyi, V., & Pavlenko, I. (Comps.). (2002b). *Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: informatsiini dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS–MVS, MDB–KDB 1943–1959*, 5 (Kn. 2: 1946–1947). Kyiv. Litopys UPA. (Litopys UPA. Nova seriia) (in Ukrainian).

Kohut, A. (2019). Deportatsiina operatsiia «Zakhid» u zhovtni 1947 roku (za dokumentamy Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy). *Arkhivy Ukrainy*, 4, 118–128 (in Ukrainian).

Kohut, A. (2020a). *Osoblyvosti deportatsii ukrainskoho naseleattia pid chas operatsii «Zapad» (za dokumentamy HDA SBU)* [PhD thesis, Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka]. Kyiv. Repozytarii: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Kohut_Andrii/Osoblyvosti_deportatsii_ukrainskoho_naseleattia_pid_chas_operatsii_Zapad_za_dokumentamy_HDA_SBU.pdf? (in Ukrainian).

Kohut, A. (2020b). Operatsiia «Zakhid» u konteksti radianskykh deportatsii iz Zakhidnoi Ukrainy. 1940–1950-ti rr. *Vyrvane korinnia: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv, 51–68 (in Ukrainian).

Kis, O. (2017). *Ukrainky v HULAHU: vyzhyty znachyt peremohty*. Lviv (in Ukrainian).

Makar, Yu., Hornyi, M., Makar, V., & Saliuk, A. (2011). *Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukrainsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty: u 3 t. (T. 1: Doslidzhennia)*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Pahiria, O., & Usach, A. (2021). *Peresylna tiurma № 25 u Lvovi. Dokumentalne vydannia*. Kyiv; Lviv (in Ukrainian).

Patryliak, I. (2012). *«Vstan i borys! Slukhai i vir!»*. *Ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh 1939–1960 rr*. Lviv (in Ukrainian).

Podkur, R. (2000). *Za povidomlenniam radianskykh spetssluzhb*. Kyiv: Ridnyi kraj (in Ukrainian).

Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh XX stolittia: Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb. (n. d.). *Elektronna biblioteka*. <http://resource.history.org.ua/item/0013737> (in Ukrainian).

Arkhiv usnoistorychnykh svidchen. Proekt «Nepochuti». Memorialnyi muzei totalitarnykh rezhymiv «Terytorii Teroru» (in Ukrainian).

Reabilitovani istoriiei. <https://www.reabit.org.ua/aboutus/> (in Ukrainian).

Slyvka, Yu. (Comp.). (1996). *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u 3 t. (T. 1: 1939–1945 rr.)*. Lviv (in Ukrainian).

Slyvka, Yu. (Comp.). (1997). *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u 3 t. (T. 2: 1946–1947 rr.)* (in Ukrainian).

Slyvka, Yu. (Comp.). (2002). *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u 3 t. (T. 3: Spohady)* (in Ukrainian).

Yuliia ARTYMYSHYN*PhD (History)**Research Fellow of the Department of Contemporary History**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**Research Fellow of the Memorial Museum of Totalitarian Regimes**«Territory of Terror»**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>**e-mail: julialviv1011@gmail.com*

**OPERATION «ZAPAD»/«ZACHID» («WEST»): «NEW SOURCES»
FOR THE STUDY OF SOVIET REPRESSIVE PRACTICES
OF FORCED DEPORTATIONS IN SECOND HALF
OF THE 1940 AND IN THE 1950^s IN WESTERN UKRAINE**

The article analyzed the main stages of the Sovietization of the western regions of the Ukrainian SSR after the end of Second World War. This process continued to take place using forceful repressive methods. In parallel with the military-Chekist operations, as in previous years with the establishment of Soviet power, forced evictions continued. It is noted that the further legitimization of the Soviet regime in the western regions of the Ukrainian SSR required holding elections, while their results were to be used to suppress the nationalist Resistance forces. The dynamics of the application of the practice of military-Chekist operations and forced deportations in 1944, 1946 and 1947 are outlined. The process of preparation and the course of the most massive deportation action «Zapad»/«Zachid» («West») are reconstructed.

This study examines the historiography and sources related to the repressive practices of forced deportation based on political principles after the Second World War, as well as the subsequent imprisonment in Gulag camps and relocation to special settlements. The research identifies a prevailing issue with the anthropocentric perspective in analyzing these practices, which often limits the scope of understanding their broader implications. An important source for studying the experience of deported people in the 1940-1950^s, in particular as part of the «Zapad»/«Zachid» («West») operation, are memoirs and oral testimonies documented by scientific and museum institutions. In particular, in 2018, the Memorial Museum of Totalitarian Regimes «Territory of Terror» launched the oral history project «Unheard». The main task of which was to record eyewitness testimonies of dramatic events of the 1930-1950^s (dekulakization (dispossession), war and post-war deportations, Second World War), and socio-political life in the USSR.

Keywords: Operation «Zapad»/«Zachid» («West»), repressions, forced deportations, Ukrainian nationalist underground, Ukrainian SSR, MGB of the USSR, NKVD, Sovietization, oral history, project «Unheard».

Володимир КОВАЛЬЧУК

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу джерелознавства

новітньої історії України Інституту української археографії та

джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4992-6675>

e-mail: kov_v@ukr.net

ПЕРЕХОВУВАННЯ ТА ФОРМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ В УПА ТА ЗБРОЙНОМУ НАЦІОНАЛІСТИЧНОМУ ПІДПІЛЛІ ОУН(Б) НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Досліджено, що основними продуцентами документів в УПА були штаби підрозділів (їхні канцелярські осередки чи поодинокі спеціалісти-носії відповідних повноважень), не нижчих за сотню, а у збройному підпіллі ОУН(Б) – територіальних «рівнів» район, надрайон, округа. Активну участь у виготовленні документації брали бунчужні та «політвиховники».

Військові підрозділи вели облік документів («книги») реєстрації наказів командування, вхідних і вихідних документів, акти передачі документів та ін.). У сукупності ці облікові джерела дають уявлення про обсяги документообігу в УПА, видові та кількісні параметри його складових.

З'ясовано, що у запіллі УПА була спроба стандартизувати різноманітні способи архівування документів. Для цього восени 1943 року, згідно спеціальної інструкції, розпочато створення так званих станиць Української пресової служби. Проте ця система не прижилася. Додатковим свідченням спроб систематизації документів у війську є штампельні відбитки «Архів» – їх виявлено на низці аркушів документів різного територіального походження у зв'язку з арештом польською владою к-ра ВО «Сян» УПА–Захід Мирослава Онишкевича у 1948 р. Утім, створити стандартну та надійну систему сталого збереження документації, яка б застосовувалася довго та на всіх територіях діяльності, ні УПА, ні післявоєнному збройному підпіллі так не вдалося.

Також проаналізовано найбільш поширені способи переховування організаційної документації в УПА та післявоєнному збройному націоналістичному підпіллі ОУН(Б) (яке після розформування армії продовжило військову боротьбу до середини 1950-х років).

Встановлено, що повстанські архіви здебільшого зберігали у криївках, а також закопували. Щодо місць сховищ, то це не конче могла бути лісова гущавина чи якісь інші важкодоступні місця. Нерідко архіви ховали у місцях скупчення цивільного населення (подвір'я жителів сіл, присілків, хуторів, прибудинкові й культові споруди), на сільських кладовищах, пасіках. Траплялося й так, що архіви закопували навіть у місцях безпосереднього перебування ворожих сил чи поблизу об'єктів ворожої інфраструктури.

Щодо типових видів ємностей, у яких повстанці зберігали свої архіви, то це зазвичай були бідони, металеві або дерев'яні ящики. Але нерідко траплялися й різноманітні нестандартні ємності, як-от скляні пляшки, бутлі, банки тощо.

Оскільки активність УПА та післявоєнного збройного підпілля часто мала ознаки диверсійної діяльності, різні архіви нерідко переміщували з місця на місце, що не пішло на користь збереженню документальних масивів.

Ключові слова: канцелярія, ОУН(б), УПА, архів, Дмитро Клячківський, Микола Козак, Степан Янішевський.

До все ще маловивчених аспектів діяльності Української повстанської армії (УПА) та збройного націоналістичного підпілля Організації українських націоналістів (ОУН(б)) належить їхня архівна система.

Завдяки досягненням істориків-архівістів, котрі працюють у напрямку актуалізації та вивчення письмових документів ОУН(б) і УПА й вже оприлюднили сотні таких джерел найрізноманітніших різновидів, з'явилася можливість з'ясування того, як в українському підпіллі переховували й у який спосіб зберігали свої документи.

Мета статті – узагальнити та систематизувати відомості про те, як в українському підпіллі переховували та у який спосіб зберігали документи (вони у письмових документах ОУН(б) і УПА дуже розрізнені та фрагментарні).

Методологічними засадами статті є принципи історизму, системності й об'єктивізму. В роботі використані як загальнонаукові (аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації), так і спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історико-типологічний, періодизації) дослідницькі методи.

Аналізована тема в історіографії висвітлена все ще фрагментарно. Слід виділити статтю дослідника Служби безпеки ОУН(б) Ярослава Антонюка, котрий застановився над методами збереження документації в українському підпіллі загалом (Антонюк, 2024, с. 22–41). Втім, чимало важливих деталей залишилося поза його увагою. Архівна справа в УПА–Північ перебувала у полі зору історика Ігоря Марчука (Марчук, 2019, с. 159–172). Окремі аспекти, що стосуються тематики статті, подані у працях Олега Клименка (Клименко, 2006, с. 149) та Гжегожа Мотики (Grzegorz Motyka) (Motyka, 1999, s. 233).

За заведеною практикою документи УПА продукувалися, реєструвалися, тиражувалися (за потреби) й скеровувалися за призначенням у канцеляріях штабів упівських військових підрозділів. Такі постійні канцелярські осередки діяли на рівні, не нижчому від сотні (Ковальчук, Марчук, 2010, с. 93).

Перші канцелярії виникають на Волині ще на зорі існування УПА, а саме влітку 1943 р. (тоді ще не було чіткого поділу армії на групи, курені, сотні; підрозділи називалися «бойовими групами», «загонами» тощо). Так, наприкінці липня – на початку серпня власна канцелярія діяла у складі «1-ї групи УПА» (Вовк, Павленко, 1999, с. 130). Канцелярію «Крем'янецького» куреня, теж влітку, очолював «Олег» (Данилюк, 1993, с. 163).

Наприкінці 1943 р. повноцінні канцелярські осередки вже функціонували у багатьох підрозділах. Наприклад, відомо про роботу канцелярії загону «ім. Богуна» групи «Турів». Петро Ліховський «писав накази і різноманітні вказівки по сотням, переписував інструкції розкладу дня, вів облік [...] і виконував усю технічну роботу штабу» (Власенко та ін., 2011, с. 148). Для порівняння, в куренях сусіднього загону

«Озеро» канцелярії куренів (склад кожної: курінний, ад'ютант, старшина для доручень, секретар) почали з'являтися пізніше – після виходу наказу командування групи УПА «Турів» від 6 грудня 1943 р. (ЦДАВО-1, арк. 5).

Про обсяги проходження через канцелярію документів, їхні видові та кількісні параметри добре уявлення дають так звані акти передачі документації. Судячи з одного такого акту, загону «ім. Богуна», станом на 19 листопада 1943 р. у його канцелярії знаходилося 129 документальних одиниць зберігання – окремі документи, «книги», інші документи за 1943 р. (у зшитках і теках). Фігурує в згаданому акті й сім папок із документами – течка ч. 1 наказів загону «ім. Богуна», течка ч. 2 наказів групи «Турів», течка ч. 3 «справ інформаційних», течка ч. 4 «справ І-го куріня», течка ч. 5 «справ ВПЖ», течка ч. 6 «справ загальних» і течка «справ до підпису», а також 10 зшитків «звітів зброї» (Ковальчук, Марчук, 2010, с. 121–125).

Вхідну та вихідну документацію канцелярист підрозділу реєстрував у спеціальному зошиті («денник кореспонденційний»). Накази командира загону переписували до спеціальної «книжки наказів командира загону» (Ковальчук, Марчук, 2010, с. 121).

Тих, хто займався реєстрацією та збереженням документів у сотнях УПА, що діяли на Закерзонні, називали бунчужними. Зокрема, вони вели теку наказів, касову книгу, книгу евіденції контингентів і реквізицій. Окрім цього, на бунчужних покладалася обов'язок продукувати документи тих підрозділів, у яких вони служили (Мотука, 1999, с. 233).

У чому ж саме зберігали документи канцелярії УПА? Один працівник, котрий станом на серпень 1946 р. обслуговував підрозділ ВО УПА «Сян», переховував їх у скриньці, яка знаходилася в криївці на місці його таборування у синявських лісах («в скриньці лежав список старшин та підстаршин, деякі зашифровані списки політвиховника, список вбитих та ранених та записки командира розвідки» (ГДА СБУ-10, арк. 200)). Канцелярист загону «ім. Богуна» П. Ліховський у середині січня 1944 р., коли на штаб загону в с. Вовчак напали радянські партизани, зберігав частину канцелярії («різноманітні папери» і друкарські машинки) у лісовій криївці. Але оскільки на попередньому місці канцелярський осередок вцілів, у квітні 1944 р., вже під час боїв із партизанами в селах Вовчак й Бискупичі П. Ліховський знову мусив «рятувати канцелярію штабу загону» (Власенко та ін., 2011, с. 137, 149).

Перші відомості про спроби стандартизації системи збереження документації в УПА, які вдалося виявити, датовані вереснем 1943 р. Тоді за спеціальною інструкцією в запілля УПА на Волині та Поліссі мали приступити до створення так званих станиць Української пресової служби (УПС). На них покладалася обов'язок на місцях архівувати документи внутрішнього діловодства, причому кожен – у трьох примірниках.

Планувалося, що цей процес відбуватиметься так, як описано нижче. Припустимо, командирові групи «Заграва» надходить звіт про бій від командира меншого загону, як-от «ім. Колодзінського». Станиця УПС групи виготовляє ще дві копії цього документа, один примірник закладає до свого архіву, другий – передає на зберігання архівові місцевої «клітини» запілля УПА, а третій – надсилає до архіву головної станиці УПС. Для порівняння, якщо надходив не письмовий звіт, а світлина, то в архів головної станиці УПС треба було передавати два примірники знімка, а разом – ще й «клішу фотографічну». На звороті фото зазначалися: місцевість, дата, назва групи, прізвища та псевдоніми осіб, котрі зображені, їхнє становище в армії (Вовк, Павленко, 1999, с. 60).

Втім, нова система архівування документів прижилася не надовго і не скрізь. Наприклад, політично-виховний відділ групи УПА «Турів» у вересні 1943 р. видав вказівку про те, щоб кожна повстанська сотня підшукувала розвинену інтелектуально людину для ведення архіву (Вовк, Павленко, 1999, с. 545) (тобто в обхід станиць УПС?). Проте вже під час проходження радянсько-німецького фронту через Волинь (кінець зими – весна 1944 р.) у повстанському пропагандистському осередку під кодовою назвою «Р-33» побачила світ інструкція ч. 2/44 «Про збирання матеріалів в німецько-большевицькій фронтній полосі». Наказувалося «збирати, використовувати і заховати всі матеріали, що відносяться до “Організації та УПА зокрема”. Зокрема, належало шукати «матеріали про власну боротьбу проти окупантів»: 1) реляції-звіти, 2) інші документи (власні видання, комунікати, накази, знімки підрозділів УПА)» (Воляннюк, 2012, с. 580).

Сюжети про архіви в УПА проходять у низці організаційних документів за 1944 р. Так, військовий штаб воєнної округи (ВО) УПА «Лисоня» 29 лютого одержав від організаційної референтури Крайового проводу (КП) ОУН(б) на Західноукраїнських землях (ЗУЗ) вказівку – до 20 березня переглянути всі «організаційні архіви», аби те у них, що могло «деконспірувати» Організацію, знищити або «добре закодувати». Наказувалося не зберігати в архівах незакодованих організаційних звітів, «назвищ членів Організації, як і назвищ чесних Українців» (Веселова та ін., 2009, с. 111–112; Воляннюк, 2012, с. 594–595). А головний командир УПА Дмитро Клячківський у вересні розпорядився спорудити «тайні скритки», щоб там зберігати «писані воєнні речі» (Вовк, Павленко, 1999, с. 24).

Приклад «комбінованої» криївки більших розмірів, для зберігання не лише документів, але й харчів тощо, навів у своїх спогадах бунчужний курень УПА «Месники» Андрій Кордан («Козак», діяв у Закерзонні): «У вересні 1946 р. командир “Залізник” чотирьом стрільцям свого почту, а були це друг “Дуб”, друг “Мило” і я, дав завдання збудувати підземний бункер-криївку. Криївка призначалася для опрацювання курінного архіву штабу “Месників”. [...] Це було в лісі біля с. [...] Криївка знаходилася на горбі в лісі, серед горбистого терену, і була ретельно замаскована. Вхід був згори, з-під куща, звідки вів ламаний коридор завдовжки близько 10 метрів. Далі знаходилася перша криївка розмірами 4x4x2 метри на двометровій глибині. Приміщення мало два вентилятори, виходом яких назовні слугували звичайні непомітні дірки в пенях. З першої криївки до другої йшов такий же ламаний десятиметровий коридор, у якому був влаштований “туалет”. Друга криївка була такого ж розміру: 4x4 метри, але нижча і розділена на дві однакові приміщення, які мали вентилятори. Знаходилася на чотириметровій глибині. До устаткування криївки належало таке: дві п’ятсотлітрові бочки води, столітрова бочка спирту, столітрова бочка бензину, два мішки сухарів, п’ятдесят кілограмів сала, п’ять кілограмів паленого ячменю, примус, радіо, дві друкарські машинки, циклостиль, фотоапарат, доволі велика бібліотека з колишніх громадських установ і курінний архів» (Кордан, 2006, с. 133, 135).

Втім, такі детальні відомості про сховища, призначені для збереження документів – швидше виняток, аніж загальнопоширене явище. Частіше на цю тему в документах трапляються фрагментарні згадки. До того ж, досить часто у збройному підпіллі переховували документи за приналежністю до певної ключової особи вільного руху.

«Сховок з архівом д. 11» – так називали закопаний архів провідника Північно-західного краю (ПЗК) ОУН(б) Івана Литвинчука 1948 р. У ньому лежали скриньки,

одну з яких, «із популярною і вишкільною літературою» (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 469), встигли поцупити чекісти. «Із архіву 9 надішлїть лише найбільш цікаві речі. Решту сховайте в себе», – згадував інше «номерне» сховище документів Василь Кук у листі до Василя Галаси навесні 1950 р. (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 272). Практики переховування в «спеціалізованих бункерах» документів референтур і боївок Служби безпеки (СБ) ОУН(б) (протоколи допитів, картотеки оперативного обліку, розвідувальні звіти) дослідив сучасний український історик Я. Антонюк (Антонюк, 2009, с. 414).

Часто такі сховища намагалися облаштувати дуже близько до ворожих позицій, інколи – навіть у його тилу. Наприклад, станом на середину 1947 р. архів покійного командира УПА–Північ Д. Клячківського начебто зберігався в Оржівському лісі (Оржів нині – смт. у Рівненському р-ні), «неподалік від військового містечка, який більшовики спорудили в 1946 р.». Де конкретно знаходилося це сховище, знав экс-шеф зв'язку Проводу Північно-західних українських земель, відповідальний за безпеку пересування Дмитра Клячківського, Микола Якимчук-Колтонюк («Данило»). Проте чоловік не поспішав розголошувати місце, тому що не довіряв повстанцям «Деркачу» (екс-командир Відділу особливого призначення (ВОП) Володимир Кирик-Петрук) і «Артемові» (провідник одного з повстанських р-нів Іван Малимон). Відомо, що двоє останніх звинувачували «Данила» у зраді – причетності до трагічної загибелі Д. Клячківського (не встиг своєчасно відреагувати на його наказ 5 лютого 1945 р. і прибути на допомогу з кіннотою). А ще 1946 р. «Данило» намагався відновити зв'язок із колишнім очільником СБ ОУН(б) на ПЗУЗ Миколою Козаком («Лукою»), проте від серпня став його ігнорувати. Певно, злякався, дізнавшись, що СБ ще в лютому розстріляла провідника так званого особливого Клевансько-Олицького районного проводу Івана Лучинця («Чуба») за підозрою у співпраці з Народним комісаріатом внутрішніх справ (НКВС) (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 395, 704, 712, 716–718).

Це стає зрозуміло з подальшого листа «Данила» до провідника ПЗК Івана Литвинчука («Давида»): «Прошу вас повідомити мене, куди я повинен передати матеріали, котрі є в моєму розпорядженні, в зв'язку з тим, що я дуже добре розумію, чим може закінчитися моя справа в Революційному суді» (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 707). Тож фактично чоловік передбачив свою долю, бо 4 січня 1947 р. «Лука» його застеріг – підлягатиме «розстрілу в Рев[олюційному] суді» через не підпорядкування. Втім, цей лист надійшов «Данилові» аж у травні. В пошуках того, хто б зрозумів ситуацію, в яку потрапив, «Данило» 1 липня 1947 р. написав до «Давида». В листі насамперед відкинув усі закиди «Луки», а також висловив готовність спрямувати організаційне майно, яким опікується, куди велять. В іншому листі до «Давида», від 4 липня, додав, що про архів та інше організаційне майно, яким володіє, готовий повідомити не «Луку», а тільки його зверхника, тобто очільника Головного проводу (ГП) ОУН(б): «... я повинен сказати для Організації, якої я до сьогодні вважаю себе членом, що все орг. майно, яке є в моїй розпорядимості чи про яке я знаю, я передам і поінформую, та про справи виясню і всякчасно стану до відповідальності перед Рев. судом тільки тоді, як такі друзі в особі Вашій або Петро, Гордій, Семен даватимуть мені зарадження чи жадати від мене вияснення, не після зараджень та наказів Луки, а його безпосереднього організаційного зверхника» (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 711, 714). Як розгорталися події далі й чи повідомив «Данило» повстанців, де лежить архів Д. Клячківського в Оржівському лісі – нам невідомо.

Часто повстанці закопували документи свого підрозділу неподалік від місця його стоянки. Підозрюючи про таке, радянські оперативні працівники тижнями із запасом провізії блукали по лісах, шукаючи колишні місця повстанського перебування, наводячи жах на місцеве цивільне населення. Приміром, влітку 1948 р. на Чернівеччині емдебісти, якщо знаходили залишений повстанцями старий постій, «перешукували всі корчі, колоди чи каміння за документами», – писав працівник бандерівської СБ про тактику співробітників радянських карально-репресивних органів. «Часто, коли не стане для них їхніх харчів, – продовжував він, – граблять населення на адресу українських повстанців [тобто під виглядом бандерівців – *В. К.*], а господарям закаржують не зголошувати більшовикам, бо повісять. Коли такий господар не зголосить, то другого дня до нього заходять і вже як більшовики сильно побивають за те, що даний господар не зголосив в райцентр про грабунок, який зробили “повстанці”» (Проданик, 2012, с. 496–497).

Щодо архівів С. Янішевського у статусі організаційного референта самопроголошеного проводу «Одеса» на Волині, то ними «завідувала» група під керівництвом стрільця «Одчая» (котрий водночас керував пунктом зв'язку «Далекого»). Згодом його замінив «Чулий» із машиністкою «Волошкою». Останні у супроводі трьох охоронців перебували у лісі поблизу с. Хвоянка (нині – у складі смт. Соснового Рівненського р-ну Рівненської обл.), тобто поблизу «резиденції» «Далекого», якою тоді вважалися Хвоянка і Круківські хутори (Сергійчук, 1998, с. 377–378).

Доволі часто повстанці закопували архіви на подвір'ях жителів різних сіл, присілків, хуторів. Так, подібна доля спіткала архів відомого повстанського графіка і різьбяр Ніла Хасевича. Вже в 1946 р. чоловік роздумував, чи зберігся сховок, у якому лежали написані ним портрети повстанців – «Охріма», «Галини», «Горбенка», «Верби», «Енея», «Іванова», «Крегула». У 1943 р. ці свої роботи художник передав Юрієві Коху (загинув у травні 1944 р.), а за вказівкою того їх надійно заховали на Деражненщині (нині – Рівненський р-н Рівненської обл.). «Чи не можна було б щось розвідати про їх долю? Вислати закордон їх очевидно не можна, бо це уніки і в дорозі можуть загинути», – цікавився архівом Н. Хасевич у листі до провідника Рівненського р-ну в листопаді 1946 р. (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 682, 687).

Тоді, з першого разу, сліди архіву не відшукав. Проте, коли різьбяр готувався до перевидання графічних робіт на тему визвольної боротьби на Волині та Поліссі окремим тематичним альманахом (у 1949 р. виготовив для нього кліше) й відчув нестачу правдоподібних зображень «Верби», «Київського» та «Горбенка», знову згадав про ці портрети. Вирішив відшукати осіб, котрі колись заховали їх на Деражненщині.

Провідник ОУН(б) на ПЗУЗ Микола Козак у листопаді 1948 р. навіть йому допоміг: «В одному з листів Ви просили мене, щоб я довідався від Техніка про захований Вами архів деяких Ваших рисунків. Архів цей, як писав мені Технік, мав би бути закопаний на тій квартирі, на якій Ви перебували в 1945 р. Це мала б бути перша квартира Ваша, як Ви долучили до сл. п. Деркача. Про місце заховання того архіву повинна б знати найстарша дочка по першій чи по другій матері. Якщо Ви пригадуєте собі це місце і Ваші співльокатори знають тих господарів, то вишліть їх і нехай стягнуть. Якщо при допоміжних цього зробити не можете, то прошу мені написати, а я тоді стягну дг. Техніка і направлю до Вас» (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 454).

Осіб, які власноруч ховали архів, знайшли, проте вони про його місцезнаходження на той момент уже забули («десь так заховали, що тепер і самі не можуть

знайти»). Проте, Н. Хасевич продовжив пошуки. «Точного місця сховку я не знаю, але маю підстави припускати, що цей архів знаходиться у тих сусідів з П. або Б., у котрих у хаті є троє мужчин і один із них був заарештований за кабана, той чоловік, котрий до мене приходив», – висловлював припущення щодо місця можливого знаходження архіву. Втім, у тому ж листі визнав архів «таким, що загинув, тим більше, що і закопаний він був у неналежному упакуванні, тому якщо його і знайдеш, все одно з нього нічого не вийде, оскільки він, напевне, до цього часу згнив». Згодом, на вимогу Василя Галаси («Томи»), Ніл Хасевич став надсилати свої графічні (і не тільки?) роботи на зберігання до Юрія Мица («Скорупського») – художника-декоратора Луцького обласного театру (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 685–687).

Українські націоналісти мали практики переховування документів і у таких «відлюдних» місцинах, як кладовища. Так, до кінця вересня 1944 р. в одному з куточків цвинтаря с. Глібів (нині – Чортківський р-н Тернопільської обл.) пролежав згорток із інструкціями, списками кандидатів на проходження курсів й усілякими пропагандистськими матеріалами ОУН (загалом – до 150 одиниць). Зрештою, ним наприкінці місяця заволодів Гримайлівський райвідділ Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) (ГДА СБУ-11, арк. 44).

Письмові джерела ключових фігур українського визвольного руху могли відкладатися частинами, причому не в одному місці, а у низці місць. Так, власні архіви за 1948 р. В. Галаса передав М. Козаку («Смоку»), а той їх закопав разом зі своїми документами в Острозькому р-ні Рівненської області. Архіви В. Галаси за 1949 р. закопували у с. Михлин (нині Луцький р-н Волинської обл.). А 1950 р. архів у кількості 15 папок залишився у криївці в с. Лаврів (Луцький р-н). Одну частину листування В. Галаси за 1951 р. переховували в криївці у с. Борохів (Луцький р-н), другу заховали у лісі неподалік Цуманя, в тому саме районі, а третя була передана провіднику Ковельської округи «Панасу» з дорученням її закопати. Організаційні документи за 1952 р., з якими мав справу В. Галаса, за його вказівкою закопали у Клеванському лісі (Рівненський р-н) (Кокін, 2000, с. 128–129, 136).

Архів провідника ОУН(б) на Волині та Поліссі М. Козака у різних джерелах часто згадується, але не зрозуміло, де саме він знаходився. Так, у листі за червень 1947 р. Василь Кук про нього написав двічі, але без жодної «прив'язки» до місцезнаходження. Перша згадка стосується звітування про витрати коштів: «... розчислення закінчувати що 6 місяців і захоувати в архіві». Другий раз – щодо можливого перебування там «давніх» документів: «Коли у Вас, в архіві, є “Земельна реформа” К. Савура, наказ К. Савура про створення УПА (або може відома Вам бодай дата того наказу) або інші матеріали, які мають вже сьогодні важливе історичне значення – то, будь-ласка, пришліть мені в оригіналі або у відписі» (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 245, 248).

Адресат теж згадав про архів (але власний) у одному з листів. У листопаді 1948 р. він написав різьбярєві Н. Хасевичу, що не матиме туди доступу. «Прошу мені вдруге прислати свою пропозицію, які повинен містити в собі матеріали збірник [...] Ви мені вже раз писали про це, але я сховав того листа до архіву і нелегко мені було б його дістати» (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 453), – зазначив М. Козак.

Особливим (із огляду організаційної важливості) сховищем документів опікувався В. Кук. У серпні 1951 р. провідник Луцького «терену» ПЗК Олександр Савира («201») інформував «Т» (псевдонім В. Кука), що надсилає для використання чи до «архіву» «5 кліш, віднайдених в терені». В іншому листі цей же відправник, що,

напевне, займався підготовкою пропагандистських матеріалів, уточнив: «Пересиляю до Вас 5 кліш, думаючи що Ви зможете деякі з них використати у видавництві, а якщо не могли б відповідно використати, то прошу дати до архіву». В третьому листі відправник повідомив В. Кука щодо іншого: «Пересиляю 12-ть (дванадцять) кліш для використання їх у вид-ні, а ні то до архіву» (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 629, 632, 634).

Є приклади, коли члени збройного націоналістичного підпілля переховували свої архіви в цивільного населення. Наприклад, станом на жовтень 1948 р. для провідника ПЗК «Москва» Івана Литвинчука («Дубового») його архівом опікувався Веніамін Андрійчук – мешканець с. Богушівки Луцького р-ну (ГДА СБУ-2, арк. 40). У цивільного Андрія Григоровича – знайомого працівника зв'язку «Назара» у с. Сухівці на Рівненщині – працівники Управління Міністерства державної безпеки (МДБ) у Рівненській обл. вилучили «архів проводу ОУН(б) на ПЗУЗ» (ГДА СБУ-4, арк. 116).

На горищі дому жителя с. Хмелів (нині у Чортківському р-ні Тернопільщини) починався вхід до криївки, у третій «кімнаті» якої зберігалися документи Товстенського районного проводу ОУН. Шостого травня 1947 р. працівники МДБ виявили там майже 25 кг документів і пропагандистських матеріалів (ГДА СБУ-12, арк. 199, 202).

У Бібречьких лісах, неподалік Львова, нібито зберігалися архіви ГП ОУН(б), гроші та золото (кількість невідома), які там заховав ще Роман Шухевич. Інші папери у бідонах та майже 100 тис. карбованців були закопані біля криївки, що неподалік с. Кругів Олеського р-ну (нині Золочівський р-н Львівської обл.). (Про таке розповідав на допиті заступнику начальника слідчого управління Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР Майорову (ім'я не встановлено) заарештований В. Кук 7 червня 1954 р.) (ГДА СБУ-5, арк. 166). Під час наступного допиту, 14 червня, він уточнив, що бідонів три і вони закопані у Пиняцькому лісі (на північ від с. Кругів). Також у блокноті В. Кука був план-схема розташування цього місця (ГДА СБУ-5, арк. 200).

Сучасники згадували і про «теренові» архіви – сховища документів різнорівневих осередків ОУН(б), як от у організаційних районах і надрайонах. Наприклад, одне з таких місць збереження документації згадав провідник «терену» «Гори» (Острозький р-н) «Ярко» у листі: «... зроблені вони з оригіналу, який був в архіві, інших доповнень не міг дістати» (Ковальчук, Огородник, 2011, с. 792). А про архіви надрайонів йшлося в інструкції «до виконання» за лютий 1945 р., яку підготував ГП(?) ОУН(б) (Веселова та ін., 2015, с. 249).

Звісно, що в таємних сховищах документи розсипом не лежали. Як правило, знаходилися у спеціальних практичних ємностях, що, і це найперше, захищали архіви від згубного впливу дощу, вологи, інших зовнішніх факторів. Проаналізуємо найпоширеніші види цих ємностей.

Найбільш типовим способом збереження документів були металеві бідони. Наприклад, у ємності такого типу лежав архів Ярослава Старуха («Стяга»), який 1947 р. знайшли на 40-сантиметровій глибині у лісі між селами Монастир і Гута Любицька Томашівського повіту Люблінського воєводства Польщі. Зверху він був заткнутий дерев'яним ошурком і просмолений (Беднарек, 2017, с. 736). Не пізніше кінця 1950 р. металевий бідон, закопаний у землю, став прихистком книжок для самоосвіти, десяти зошитів із записами поезій та інших подібного стибу особистих матеріалів референта пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН(б) Михайла Дяченка («Марко

Боеслав») (Басалига, Василик, 2021). У кількох бідонах станом на літо 1949 р. зберігалися оунівські документи, що знаходилися у криївці на подвір'ї жителя с. Куропатники (нині – Тернопільський р-н Тернопільської обл.) (Власенко та ін., 2011, с. 304). Також є відомості про те, що документи структур СБ, які діяли у 1947–1948 рр. на межі Рівненщини та Тернопільщини (в Антонівських лісах), лежали під землею в «оцинкованому молочному бідоні» (Мельничук, 2011; На Рівненщині вперше, 2011; На Рівненщині відкрили, 2011). У металевих бідонах знаходилися історичні джерела за походженням із ВО УПА «Буг», що стосуються бойових дій куреня «Галайди» та сотні «Тигри», документи одного з районних проводів на Львівщині за 1948–1951 рр. (Борковський, 2011; На Львівщині знайшли, 2011; На Львівщині знайдено, 2011).

Альтернативу бідонам складали ящики («скриньки») – металеві чи дерев'яні (Кокін, 2000, с. 45; ГДА СБУ-14, арк. 30). «Чумадан-ящикек» (ГДА СБУ-7, арк. 279) – таку назву мала ємність для зберігання «сувоїв паперів, обгорнених ганчіркою з полотняної тканини» у акті, який склав старший оперуповноважений одного з відділів контррозвідки Смерть шпיוнам (СМЕРШ) 221 стрілецького полку і передав для четвертого відділення відділу контррозвідки СМЕРШ 69 Армії. Її смершівці знайшли 22 червня 1944 р. в ямі на узліссі біля с. Соловичі (Ковельський р-н Волинської області). Крім означеної ємності, у сховку лежала картопля й запчастини до велосипеда (ГДА СБУ-7, арк. 279).

Старший булавний одного з підрозділів УПА «Жмайло» яскраво описав, як у грудні 1945 р. на згарищі неподалік с. Купичволя побачив жертву радянської облави (труп спаленого повстанця) із скринькою в руках: «Розгортаючи ми дальше огонь, знайшли попалене тіло. Кор. Ар. лежав грудьми до землі і під собою мав скриньку з архівом, де була відчинена, і архів вже був спалений в цілості» (AIPN, к. 56).

Інший приклад датовано 1946 р. У двох ящиках лежали документи, штампи, печатки і факсиміле провідника ПЗК І. Литвинчука («Дубового»), на які 11 квітня натрапила опергрупа одного з райвідділів Міністерства внутрішніх справ (МВС) на Рівненщині за участю бійців 277-го стрілецького полку Внутрішніх військ (ВВ) МВС у Мидському лісі (ГДА СБУ-1, арк. 117).

У джерелах трапляються й відомості про більш ранні випадки «переховування» документів та майна командира «Дубового». Станом на грудень 1943 р., наприклад, їх готували до цього у таких ємностях, як валізи, скриньки, портфель, наплічник: «Передано другові Овдієві на переховання: 1) велика чорна валізка, нова, з ясним обрамуванням (в ній: книжки, папери, письма); 2) чорна валізка з жовтим обрамуванням, ручка з шнурка (в ній: карти, папери); 3) темно-синя валізка, розмірів 56x32x16, з бляшаним окуттям (в ній: звіти, накази – всі урядові папери), скринька з печатками; 4) ремінний портфель з річачами к-ра Дубового; 5) наплічник к-ра Дубового з літературою; 6) маленька синя валізка з жовтим обрамуванням (в ній: персональні документи); 7) дерев'яна скринька з золотими речачами, список який долучується. Всі валізки заляковані ... Здав: Байда» (ЦДАВО-2, арк. 183).

Часто повстанці використовували для зберігання документів і пропагандистських матеріалів інші, досить нестандартні, ємності та місця. З-поміж перших – «скляні пляшки» (На Львівщині віднайдено, 2011), бутлі (ГДА СБУ-8, арк. 287), пляшки з-під шампанського (ГДА СБУ-6, арк. 140), протигазні коробки. Серед других – купол церкви чи піддашся (Забілий, 2016, с. 36), вулики (Лисак, Рудюк, 2010, с. 57), копиці соломи (ГДА СБУ-3, арк. 249).

У скляній пляшці та залізному ящику зберігав у 1944 р. документи Південної групи УПА–Північ заступник командира куреня «Крука» Леонтій Яскевич. Як свідчив на радянському допиті 25 січня 1945 р. повстанець Григорій Мельник, під час відступу підрозділів південної групи цей ящик із документами було вивезено у невідомому напрямку. Щодо пляшки, то, коли розпочався відступ, у неї Л. Яскевич поклав списки упівців і закопав її в Антонівському лісі (за 2 метри від сараю, в якому лежала білизна якогось підрозділу УПА) (Кокін, 2000, с. 45; ГДА СБУ-14, арк. 30).

Архів проводу Північно-східного краю (ПСК) на ПЗУЗ охоронці його керівника Федора Воробця («Остап» і «Явір») поклали у «великий бутель» і закопали в одному із лісистих місць у районі спаленої польської колонії біля с. Більчаки (нині – Рівненський р-н Рівненської обл.). Як сказав Ф. Воробець на радянському допиті 23–28 лютого 1946 р., в архіві знаходилися: «... усі [...] звіти підпорядкованих мені провідників до жовтня місяця включно». Отже, ці документи охоронці заховали орієнтовно восени 1945 р. Також Ф. Воробець на допиті додав, що його «заступники» «Архип», «Далекий» і «Василь» теж мали власні архіви, проте про місця їхнього збереження не зміг нічого сказати (ГДА СБУ-8, арк. 287).

На «кумполі» церкви с. Шипівці 14 березня 1948 р. працівники Товстенського райвідділу Міністерства державної безпеки (МДБ) (Тернопільська обл.) виявили «ОУНівську літературу та документи». Певно, усе це лежало у згортку, бо, як зазначалося в радянському джерелі, на віднайденому була написана літера «С» (ГДА СБУ-13, арк. 35).

У «жерстяну банку з-під молока» заховали архів «Трефа» – референта СБ окружного рівня – Михайло Корецький і Марія Турба. Закопали ємність навесні 1952 р. на городі жителя с. Твіржа (нині – Мостиський р-н Львівської обл.). Як розповів М. Корецький на радянському допиті, до тієї банки, крім різних документів есбітського провадження («біографії бандитів ОУН, протоколи допитів, картотека осіб, убитих і запідозрених у зв'язку з органами МДБ»), також вклали звітність провідників ОУН, а ще особисті документи убитих радянських громадян (ГДА СБУ-6, арк. 138–139).

Треба також зазначити, що повстанці у своїх архівах робили спроби систематизації документів. Наприклад, у правих верхніх кутах багатьох документів, які були вилучені у командира ВО УПА «Сян» Мирослава Онишкевича внаслідок арешту польською владою навесні 1948 р., стоять штампельні відбитки арабських цифр (не схожі на типові рукописні позначки працівників польських державних архівів). А на деяких документах є навіть штампи зі словом «Архів» (ГДА СБУ-9, арк. 56).

Оскільки активність УПА та збройного націоналістичного підпілля часто мала ознаки диверсійної діяльності, архіви не лише накопичувалися у певних місцях, але їх час від часу переміщували. Наприклад, через п'ять місяців після загибелі Романа Шухевича, у липні 1950 р., провідник Львівського краю Осип Дяків («Цвочок») у супроводі «Зенка», «Дмитра» та інших своїх бойовиків, на прохання члена ГП ОУН(б) Романа Кравчука («Максима»), перевіз «архіви Шухевича» до Рогатинського р-ну на Івано-Франківщині (Мороз, 2011, с. 75–76, 799–800).

Зазнавали перемішень і архіви Головного осередку пропаганди (ГОСП) ОУН(б). Так, його охоронець Григорій Кочан, затриманий працівниками МДБ, розповів слідчому, як у травні 1948 р. референт пропаганди ГП ОУН(б) Петро Федун («Север») із двома бойовиками приїхав із с. Коростів Сколівського р-ну до лісу біля с. Корчин (там перебували працівники ГОСП). Звідти забрав «частину збережених архівів»,

після чого вирушив до Івана Лаврова («Нечая»). Після цього Г. Кочан не бачив П. Федуну до серпня 1948 р. (Мороз, 2011, с. 773–774).

Звісно, описані нами місця переховування та форми збереження документів ОУН(б) і УПА є неповними, адже документальна спадщина низки ключових фігур українського визвольного руху, звідки можна було б почерпнути відповідні відомості, збереглася до наших часів у фрагментарному стані, а то й зовсім не збереглася.

Красномовним прикладом є документи Михайла Дяченка як працівника референтури пропаганди Карпатського краю ОУН(б). Вони, на відміну від його літературних творів, деяких наративів, практично не збереглися (до цього доклали зусиль радянські органи держбезпеки). Попри те, що 22 лютого 1952 р. в одному з бункерів поета біля с. Дзвиняч на Станіславщині чекісти виявили особисті папери М. Дяченка (як-от уривки щоденника); про знайдення там ділових листів чи іншої власне організаційної оунівської документації, з якою він мав справу як референт, мало що відомо. Можливо, серед причин відсутності таких документів – знищення за наказом Комітету державної безпеки СРСР № 00150 від 1990 р. багатотомної агентурної справи № 304 «Верховина», яку ще у грудні 1945 р. завело Управління Народного комітету державної безпеки Станіславської області й фігурантом якої був М. Дяченко (Ішук, 2010, с. 10, 104, 114).

Проте не всі з повстанських архівів стають частиною актуалізованої історико-культурної спадщини навіть за часів незалежності України, а відтак, є недоступними для вивчення науковцями. Наприклад, влітку 2016 р. стало відомо про архів, відкопаний невідомими на Тернопільщині. «Чорні археологи» хотіли його продати, проте за не до кінця з'ясованих обставин він опинився у Чернівцях. Анонсувалося, що у цьому архіві «понад 4 тисячі друкованих та рукописних документів» УПА, які датовані переважно 1945–1947 рр. (У Чернівцях, 2016). А бідон із повстанськими документами, який у 1994 р. було знайдено у с. Розгадів (нині – Тернопільський р-н Тернопільської обл.), узагалі «без сліду зник» (Пшеничнюк, 2004).

Отже, у статті встановлено, що в УПА та післявоєнному збройному націоналістичному підпіллі були спроби системного підходу до продукування, обігу й архівування організаційних письмових документів. У цьому процесі були задіяні передусім штаби упівських підрозділів й провідні осередки збройного підпілля (рівнів від району та вище). Від вересня 1943 р. у запіллі УПА на Волині вирішили стандартизувати систему архівування документації, проте цей задум втілити у життя не вдалося.

Складовими явища функціонування повстанської документації слід вважати способи його переховування та типові форми збереження. Свої архіви повстанці облаштовували не тільки у криївках, але й в лісових ямах, на узліссях, у місцях скупчення цивільного населення (на подвір'ях жителів сіл, присілків, хуторів, у прибудинкових та культових спорудах, у копицях сіна), на сільських пасіках, кладовищах, навіть у ворожому тилу чи поблизу об'єктів ворожої інфраструктури. Щодо типових видів ємностей, які використовувалися для збереження документів, то це зазвичай були бідони, металеві або дерев'яні ящики. Проте побутовали й нестандартні ємності, як-от скляні пляшки, бутлі тощо.

Оскільки активність УПА та післявоєнного збройного підпілля часто мала ознаки диверсійної діяльності, різні архіви нерідко переміщували з місця на місце.

Попри докладені зусилля, упівцям і фігурантам післявоєнного збройного підпілля не вдалося створити стандартну та надійну систему сталого збереження документації, яка б застосовувалася довго та на більшості теренів їхньої діяльності.

Перспективним для вивчення методів переховування й форм збереження письмових документів УПА та збройного націоналістичного підпілля ОУН(б) на західноукраїнських землях видається подальше скрупульозне опрацювання фондів «силових» архівів України, як, наприклад, Галузевий державний архів Служби безпеки України, його регіональних управлінь, головних управлінь Національної поліції України в областях тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антонюк, Я. (2009). Слідчо-оперативна робота СБ ОУН(б) на Волині (1944–1950 рр.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним та окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині: матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції (Луцьк, 14–15 березня 2009 р.)*. Луцьк, 414.

Антонюк, Я. (2024). Архіви підпілля ОУН та УПА: методи збереження документів. *Архіви України*, 2/339, 22–41.

Басалига, М., Василик О. (2021, 1 листопада). Івано-Франківський музей визвольної боротьби викупив архів поета УПА Марка Боєслава. *Суспільне Івано-Франківськ*. <https://suspilne.media/ivano-frankivsk/177002-muzej-vizvolnoi-borotbi-v-ivano-frankivsku-vikupiv-arhiv-poeta-upa-marka-boeslava/>

Беднарек, Є. (заг. ред.). (2017). *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб* (Т. 9: Організація українських націоналістів у Польщі в 1944–1950 роках. Ліквідація керівних структур), 2. Варшава; Київ: Wydawnictwo diecezjalne i drukarnia w Sandomierzu.

Борковський, А. (2011, 10–11 червня). Архів у бідоні. *Україна молода*, 18.

Веселова, С. та ін. (упоряд.). (2009). *ОУН і УПА в 1944 році: Документи*, 1. Київ.

Веселова, С. та ін. (упоряд.). (2015). *ОУН і УПА в 1945 році: Документи*, 1. Київ.

Власенко, С., Кокін, С., Лозицький, В. (упоряд.). (2011). *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1945–1954*, 15. Київ; Торонто: Літопис УПА. (Літопис УПА. Нова серія).

Вовк, О., Павленко, І. (упоряд.). (1999). *Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Документи і матеріали*, 2. Київ; Торонто: Літопис УПА. (Літопис УПА. Нова серія).

Воляннюк, С. (упоряд.). (2012). *Воєнна округа УПА «Лисоня». 1943–1952*, 20. Київ; Торонто: Літопис УПА. (Літопис УПА. Нова серія).

ГДА СБУ-1: Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 2 (Управління боротьби з бандитизмом НКВС, Управління 2-Н МДБ, 4-е управління НКВС–КДБ УРСР, 1943–1960 рр.), оп. 1, спр. 324.

ГДА СБУ-2: ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 875.

ГДА СБУ-3: ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1620.

ГДА СБУ-4: ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 2113.

ГДА СБУ-5: ГДА СБУ, ф. 6 (Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в МВС України), спр. 51895, т. 1.

ГДА СБУ-6: ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68240, т. 1.

ГДА СБУ-7: ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75897, т. 1.

ГДА СБУ-8: ГДА СБУ, ф. 13 (Друковані видання ВНК–КДБ СРСР, ВУНК–КДБ УРСР, 1917–1991 рр.), спр. 372, т. 4.

ГДА СБУ-9: ГДА СБУ, ф. 62 (Колекція документів радянських органів держбезпеки, 1921–1990 рр.), оп. 4, спр. 22.

ГДА СБУ-10: ГДА СБУ, ф. 62, оп. 4, спр. 70.

ГДА СБУ-11: ГДА СБУ, ф. 73 (УНКДБ–УКДБ в Тернопільській області, 1944–1967 рр.), оп. 1, спр. 10.

ГДА СБУ-12: ГДА СБУ, ф. 73, оп. 1, спр. 150.

ГДА СБУ-13: ГДА СБУ, ф. 73, оп. 1, спр. 225.

ГДА СБУ-14: ГДА СБУ, ф. 73, оп. 1, спр. 567.

Данилюк, М. (1993). *Повстанський записник*. Київ: Наукова думка.

Забілій, Р. (2016). Архіви у бідонах з-під молока. Сім знахідок останніх літ. *Пам'ятки України*, 9, 36–47.

Іщук, О. (2010). *Життя та доля Михайла Дяченка–«Марка Боєслава»*. Торонто: Літопис УПА.

Клименко, О. (2006). Підпільні друкарні на Тернопільщині у 1941–1952 рр. та їх участь у виготовленні бофонів. *Тернопільський міський осередок Наукового товариства ім. Шевченка: зб. праць*, 2, 132–154.

Ковальчук, В., Марчук, І. (упоряд.). (2010). *УПА і Запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Нові документи*, 14. Київ; Торонто: Літопис УПА. (Літопис УПА. Нова серія).

Ковальчук, В., Огородник, В. (упоряд.). (2011). *Волинь і Полісся в епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр.*, 16. Київ; Торонто: Літопис УПА. (Літопис УПА. Нова серія).

Кокін, С. А. (уклад.). (2000). *Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ*. Київ.

Кордан, А. (2006). *Один набій з набійки (Спогади вояка УПА з куреня «Залізняка»*). Торонто; Львів.

Лисак, П., Рудюк, О. (ред.). (2010). *Лановеччина: події та люди у визвольному русі ХХ століття. Книга пам'яті*. Тернопіль.

Марчук, І. (2009). Діловодство та архівна справа УПА–Північ. *Український археографічний щорічник*, 13/14, 159–172.

Мельничук, О. (2011, 13 жовтня). На Рівненщині знайшли унікальний архів ОУН–УПА. *Ого*. <http://ogo.ua/articles/view/2011-10-13/30482.html#.Traj4i7RBvc.vk>

Мороз, В. (упоряд.). (2011). *Осип Дяків–«Горновий»*. *Документи і матеріали*, 17. Київ; Торонто: Літопис УПА. (Літопис УПА. Нова серія).

На Львівщині віднайдено ще один архів УПА. (2011). http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?na_lvivshhini_vidnaydeno_shhe_odin_arhiv_upa&objectId=1238492

На Львівщині знайдено бідон з архівом українського підпілля (фото). (2011). http://www.istpravda.com.ua/short/2011/06/9/42077/view_print/

На Львівщині знайшли матеріали повстанського архіву. (2011, 10–11 червня). *День*, 2.

На Рівненщині відкрили власний архів Організації українських націоналістів. (2011, 15 жовтня). *Телепрограма [Відеоматеріали]*. <http://1tv.com.ua/uk/news/2011/10/15/9666>

На Рівненщині вперше за роки Незалежності відкрито архів Українського визвольного руху ОУН–УПА. (2011, 14 жовтня). *Волинь [Рівне]*, 1044, 1.

Проданик, Д. (упоряд.). (2012). *Підпільні видання проводу ОУН на Буковині. 1943–1951. Документи і матеріали, 19*. Київ; Торонто: Літопис УПА. (Літопис УПА. Нова серія).

Пшеничнюк, Н. (2004, 11 червня). «На повстанському архіві ніхто не заробить ні копійки». *Зборівська дзвіниця*, 24.

Сергійчук, В. (упоряд.). (1998). *Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках*. Київ: Дніпро.

У Чернівцях СБУ вилучила у «чорних археологів» 4 тисячі цінних документів УПА. (2016). <https://www.unian.ua/society/1449797-u-chernivtsyah-sbu-viluchila-u-chornih-arheologiv-4-tisyachi-tsinnih-dokumentiv-upa.html>

ЦДАВО-1: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3838 (З'єднання північних груп Української повстанської армії УПА–Північ), оп. 1, спр. 38.

ЦДАВО-2: ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 124.

АІРН: Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, z. 1552 (Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie [1944] 1945–1954), sygn. 5.

Motyka, G. (1999). *Tak było w Bieszczadach: walki polsko-ukraińskie 1943–1948*. Warszawa.

REFERENCES

Antoniuk, Ya. (2009). Slidcho-operatyvna robota SB OUN(b) na Volyni (1944–1950 rr.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Rukh oporu totalitarnym ta okupatsiinym rezhymam na terenakh Volynskoi oblasti. Horokhivshchyna v istorii Ukrainy ta Volyni: materialy XXXI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii (Lutsk, 14–15 bereznia 2009 r.)*. Lutsk, 414 (in Ukrainian).

Antoniuk, Ya. (2024). Arkhivy pidpillia OUN ta UPA: metody zberezhennia dokumentiv. *Arkhivy Ukrainy*, 2/339, 22–41 (in Ukrainian).

Basalyha, M., & Vasylyk O. (2021, Lystopad 1). Ivano-Frankivskiy muzei vyzvolnoi borotby vykupyv arkhiv poeta UPA Marka Boieslava. *Suspilne Ivano-Frankivsk*. <https://suspilne.media/ivano-frankivsk/177002-muzej-vizvolnoi-borotbi-v-ivano-frankivsku-vikupiv-arhiv-poeta-upa-marka-boeslava/> (in Ukrainian).

Bednarek, Ye. (Ed.). (2017). *Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh–sorokovykh rokakh KhKh stolittia. Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb* (T. 9: Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv u Polshchi v 1944–1950 rokakh. Likvidatsiia kerivnykh struktur), 2. Warszawa; Kyiv: Wydawnictwo diecezjalne i drukarnia w Sandomierzu (in Ukrainian).

Borkovskiy, A. (2011, Cherven 10–11). Arkhiv u bidoni. *Ukraina moloda*, 18 (in Ukrainian).

Veselova, S. & in. (Comps.). (2009). *OUN i UPA v 1944 rotsi: Dokumenty, 1*. Kyiv (in Ukrainian).

Veselova, S. & in. (Comps.). (2015). *OUN i UPA v 1945 rotsi: Dokumenty, 1*. Kyiv (in Ukrainian).

Vlasenko, S., Kokin, S., & Lozytskyi, V. (Comps.). (2011). *Borotba proty povstanskoho rukhu i natsionalistynoho pidpillia: protokoly dopytiv zareshchovanykh radianskyym orhanamy derzhavnoi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA. 1945–1954, 15*. Kyiv; Toronto: Litopys UPA. (Litopys UPA. Nova seriia) (in Ukrainian).

- Vovk, O., & Pavlenko, I. (Comps.). (1999). *Volyn i Polissia: UPA ta zapillia. 1943–1944. Dokumenty i materialy*, 2. Kyiv; Toronto: Litopys UPA. (Litopys UPA. Nova seriia) (in Ukrainian).
- Volianiuk, S. (Comp.). (2012). *Voienna okruha UPA «Lysonia». 1943–1952, 20*. Kyiv; Toronto: Litopys UPA. (Litopys UPA. Nova seriia) (in Ukrainian).
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 2 (Upravlinnia borotby z bandytyzmom NKVS, Upravlinnia 2-N MDB, 4-e upravlinnia NKVS–KDB URSR, 1943–1960 rr.), op. 1, spr. 324 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 2, op. 1, spr. 875 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 2, op. 1, spr. 1620 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 2, op. 1, spr. 2113 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 6 (Kryminalni spravy na osib, zniatykh z operatyvnoho obliku v MVS Ukrainy), spr. 51895, t. 1 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 6, spr. 68240, t. 1 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 6, spr. 75897, t. 1 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 13 (Drukovani vydannia VNK–KDB SRSR, VUNK–KDB URSR, 1917–1991 rr.), spr. 372, t. 4 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 62 (Kolektsiia dokumentiv radianskykh orhaniv derzhbezpeky, 1921–1990 rr.), op. 4, spr. 22 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 62, op. 4, spr. 70 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 73 (UNKDB–UKDB v Ternopilskii oblasti, 1944–1967 rr.), op. 1, spr. 10 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 73, op. 1, spr. 150 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 73, op. 1, spr. 225 (in Ukrainian).
- HDA SBU, f. 73, op. 1, spr. 567 (in Ukrainian).
- Danyiuk, M. (1993). *Povstanskyi zapysnyk*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Zabilyi, R. (2016). Arkhivy u bidonakh z-pid moloka. Sim znakhidok ostannykh lit. *Pamiatky Ukrainy*, 9, 36–47 (in Ukrainian).
- Ishchuk, O. (2010). *Zhyttia ta dolia Mykhaila Diachenka–«Marka Boieslava»*. Toronto: Litopys UPA (in Ukrainian).
- Klymenko, O. (2006). Pidpilni drukarni na Ternopilshchyni u 1941–1952 rr. ta yikh uchast u vyhotovlenni bofoniv. *Ternopilskyi miskyi oseredok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka: zb. prats*, 2, 132–154 (in Ukrainian).
- Kovalchuk, V., & Marchuk, I. (Comps.). (2010). *UPA i Zapillia na PZUZ. 1943–1945. Novi dokumenty*, 14. Kyiv; Toronto: Litopys UPA. (Litopys UPA. Nova seriia) (in Ukrainian).
- Kovalchuk, V., & Ohorodnyk, V. (Comps.). (2011). *Volyn i Polissia v epistoliarnii spadshchyni OUN i UPA. 1944–1954 rr.*, 16. Kyiv; Toronto: Litopys UPA. (Litopys UPA. Nova seriia) (in Ukrainian).
- Kokin, S. A. (Comp.). (2000). *Anotovanyi pokazhchyyk dokumentiv z istorii OUN i UPA u fondakh derzhavnoho arkhivu SBU*. Kyiv (in Ukrainian).
- Kordan, A. (2006). *Odyn nabii z nabiiky (Spohady voiaka UPA z kurenia «Zalizniaka»*. Toronto; Lviv (in Ukrainian).
- Lysak, P., & Rudiuk, O. (Eds.). (2010). *Lanovechchyna: podii ta liudy u vyzvolnomu rusi XX stolittia. Knyha pamiaty*. Ternopil (in Ukrainian).
- Marchuk, I. (2009). Dilovodstvo ta arkhivna sprava UPA–Pivnich. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk*, 13/14, 159–172 (in Ukrainian).

Melnychuk, O. (2011, Zhovten 13). Na Rivnenshchyni znaishly unikalnyi arkhiv OUN–UPA. *Oho*. [http://ogo.ua/articles/view/2011-10-13/30482.html#](http://ogo.ua/articles/view/2011-10-13/30482.html#.Traj4i7RBbc.vk). Traj4i7RBbc.vk (in Ukrainian).

Moroz, V. (Comp.). (2011). *Osyp Diakiv-«Hornovi»*. *Dokumenty i materialy*, 17. Kyiv; Toronto: Litopys UPA. (Litopys UPA. Nova seriia) (in Ukrainian).

Na Lvivshchyni vidnaideno shche odyn arkhiv UPA. (2011). http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?na_lvivshhini_vidnaydeno_shhe_odin_arhiv_upa&objectId=1238492 (in Ukrainian).

Na Lvivshchyni znaideno bidon z arkhivom ukrainskoho pidpillia (foto). (2011). http://www.istpravda.com.ua/short/2011/06/9/42077/view_print/ (in Ukrainian).

Na Lvivshchyni znaishly materialy povstanskoho arkhivu. (2011, Cherven 10–11). *Den*, 2 (in Ukrainian).

Na Rivnenshchyni vidkryly vlasnyi arkhiv Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. (2011, Zhovten 15). *Teleprohrama [Video]*. <http://1tv.com.ua/uk/news/2011/10/15/9666> (in Ukrainian).

Na Rivnenshchyni vpershe za roky Nezalezhnosti vidkryto arkhiv Ukrainskoho vyzvolnoho rukhu OUN–UPA. (2011, Zhovten 14). *Volyn [Rivne]*, 1044, 1 (in Ukrainian).

Prodanyk, D. (Comp.). (2012). *Pidpilni vydannia provodu OUN na Bukovyni. 1943–1951. Dokumenty i materialy*, 19. Kyiv; Toronto: Litopys UPA. (Litopys UPA. Nova seriia) (in Ukrainian).

Pshenychniak, N. (2004, Cherven 11). «Na povstanskomu arkhivi nikhto ne zarobyt ni kopiiky». *Zborivska dzvinytsia*, 24 (in Ukrainian).

Serhiichuk, V. (Comp.). (1998). *Desiat buremnykh lit. Zakhidnoukrainski zemli v 1944–1953 rokakh*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

U Chernivtsiakh SBU vyluchyla u «chornykh arkheolohiv» 4 tysiachi tsinnykh dokumentiv UPA. (2016). <https://www.unian.ua/society/1449797-u-chernivtsyah-sbu-viluchila-u-chornih-arheologiv-4-tisyachi-tsinnih-dokumentiv-upa.html> (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 3838 (Ziednannia pivnichnykh hrup Ukrainskoi povstanskoi armii UPA–Pivnich), op. 1, spr. 38 (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy, f. 3838, op. 1, spr. 124 (in Ukrainian).

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, z. 1552 (Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie [1944] 1945–1954), sygn. 5 (in Polish).

Motyka, G. (1999). *Tak było w Bieszczadach: walki polsko-ukraińskie 1943–1948*. Warszawa (in Polish).

Volodymyr KOVALCHUK*PhD (History)**Senior Research Fellow at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4992-6675>**e-mail: kov_v@ukr.net***HIDING AND PRESERVATION OF DOCUMENTS IN THE UPA AND
THE ARMED NATIONALIST UNDERGROUND OF THE OUN(B)
IN WESTERN UKRAINE**

The article studies that the main producers of documents in the UPA were the headquarters of units, but in the armed underground of the OUN(b) territorial «levels». «Political hatcheries» took an active part in the manufacture of documentation. In the rear line services was «books» of registration of command orders, incoming and outgoing documents, acts of transfer of documents, etc.).

It turned out that in the rear line services of the UPA there was an attempt to standardize various ways of archiving documents. For this, in the fall of 1943, according to a special instruction, the creation of the Ukrainian Press Service began. However, this system did not catch on.

Also, the article analyses the most popular ways of hiding organizational documentation in the UPA and the post-war armed nationalist underground of the OUN(b) (which, after the army was disbanded, continued the military struggle until the mid-1950s).

The archives were mostly stored in kryivka's, as well as buried. As for places of storage, it could not be a forest husk or some other hard-to-reach places. Often, archives were hidden in places of accumulation of civilian population (yards of residents of villages, houses, farms, local buildings and places of worship), in rural cemeteries, etc. It also happened that the archives were buried even in places of direct stay of enemy forces or near objects of enemy infrastructure.

As for the typical types of containers in which the rebels stored their archives, these were usually milk cans, metal or wooden boxes. But often there were a variety of non-standard containers, such as glass bottles, bottles, cans, etc. Since the activity of the UPA and the post-war armed underground often had signs of sabotage activities, various archives were often moved from place to place, which did not benefit the preservation of documentary arrays.

Keywords: office, OUN(b), UPA, archive, Dmitry Klyachkovsky, Mykola Kozak, Stepan Yanishevsky.

Іван ПЕНДЗЕЙ

*кандидат історичних наук
доцент кафедри всесвітньої історії
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6499-329X>
e-mail: pendzey.ivan@gmail.com*

«ПРОЦЕС 59-ТИ» В ІНТЕРНЕТ-ПУБЛІКАЦІЯХ

Зазначено, що «Процес 59-ти» є резонансною подією в історії українського національно-визвольного руху, викликає незмінний інтерес як ідейних послідовників, так і ворогів. Його передумови, хід і результати загалом добре відомі, та, на превеликий жаль, у висвітленні багатьох питань «процесу» нагромадилось чимало неточностей, суперечливих тверджень, помилок, які заважають його осмисленню. Їх з'ясування – одне із завдань статті.

Охарактеризовано обставини арешту КЕ ОУН у вересні–жовтні 1940 р., специфічні особливості судилища. З'ясовано кого Львівський обласний суд 15–18 січня 1941 р. засудив до розстрілу, а кого до позбавлення волі. Уточнено скільком учасникам «Процесу 59-ти» і кому саме вирок «розстріл» було залишено без змін, скількох, кого і коли було страчено. виправлено ряд тверджень, як от «Серед обвинувачених було 37 юнаків і 22 дівчат від 15 до 30 років», «від 16 до 30 років», «наймолодшій Марусі Наконечній було не більше 15 років, а найстаршому Клячківському 30 років». Поставлено під сумнів твердження, що «серед арештованих були і не члени ОУН». Акцентовано на тому, що, хоч учасниками «Процесу 59-ти» були «Переважно ... студенти, а також гімназисти та випускники шкіл», на лаву судилища потрапили ватажки КЕ ОУН, а більшість учасників її молодіжних організацій виконувала важливі доручення.

Показано, що Львівський обласний суд – розправа не тільки над молодіжною ланкою ОУН, оскільки майже вся КЕ, арештована НКВС, була розстріляна. Уперше в українській історіографії подано мотиви заміни розстрілу на позбавлення волі ряду засудженим на основі уведених у науковий обіг матеріалів справи КЕ ОУН, які зберігаються в Державному архіві Російської федерації. Поставлено під сумнів висловлене у Вікіпедії твердження, що внаслідок того, що «перед судовим засіданням справа Грицеляка була виділена в окреме провадження, тому процес фактично став “процесом 58-ми”».

Ключові слова: «Процес 59-ти», ОУН, інтернет-публікації, КЕ ОУН, Львівський обласний суд 15–18 січня 1941 р., студенти-оунівці, засуджені, помилувані, розстріляні.

«Процес 59-ти» («Процес другої езекутиви ОУН») – великий, насамперед політичний, судовий процес над 59-ма українцями (22 жінки та 37 чоловіків) – найбільш відомий серед низки судових процесів, проведених партійними і судовими органами СРСР проти ОУН протягом 1940–1941 рр. Він проходив 15–18 січня 1941 р. у приміщенні обласного управління НКВС у Львові (на тогочасній вул. Пелчинського – Дзержинського,

зараз – вул. Вітовського, 55). Його метою було не тільки залякати усіх, хто чинив опір новій владі на західноукраїнських землях, але й «зламати хребет» опору – Організації українських націоналістів (ОУН). Нікого з громадськості та родичів підсудних до зали суду не допустили. Це був закритий, проте показовий судовий процес. На лаву підсудних потрапили оунівці, затримані НКВС за розгорнутими показами про роботу та контакти крайового центру ОУН, які дав арештований 4 вересня 1940 р. у Львові керівник організаційного відділу новоствореної Крайової Екзекутиви (КЕ) ОУН ЗУЗ Іван Максимів, і на основі інших слідчих та агентурних матеріалів.

Мета статті – висвітлення ключових питань «процесу» із залученням невідомих раніше архівних даних, з'ясування спотворень, допущених в інтернет-публікаціях на цю тему, їх виправлення; переосмислення спірних, на нашу думку, формулювань, висловлювань авторів, зокрема й професійної історикіні Яни Примаченко; характеристика сутності «процесу», критичний аналіз історіографії теми, її джерел.

У доповідній записці від 30 вересня 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР Іван Серов повідомляв свого шефа Лаврентія Берію: «... 4 вересня 1940 р. у Львові був секретно вилучений керівник організаційного відділу новоствореної крайової ексекутиви МАКСИМІВ, який дав розгорнуті покази про роботу та контакти крайового центру ОУН. На основі цих показів та інших слідчих і агентурних матеріалів була здійснена операція щодо українських націоналістів. В результаті операції було арештовано увесь склад крайової ексекутиви, за винятком керівника організації МИРОНА Дмитра, який перебуває в глибокому підпіллі» (Украинские, с. 184). У вересні–жовтні 1940 р. НКВС арештував, окрім організаційного референта Крайової Екзекутиви (КЕ) ОУН ЗУЗ Івана Максиміва (псевдо: «Богдан Бард», «Вечірній», «Петро Оріх», «Ромб»), який одночасно був заступником крайового провідника, керівника осередків ОУН у середніх школах Львова Тараса Коцюбу («Верба»), крайового референта «Юнацтва» ОУН Ростислава Магальяса («Громовий»), керівника розвідувальної референтури КЕ ОУН у Західній Україні Миколу Матвійчука, керівника пропагандивної референтури КЕ ОУН Кость-Арпада Березовського (очолював керівництво українськими націоналістичними організаціями серед студентів), заступника керівника Львівського міського проводу ОУН Романа Горбала, керівника «Юнацтва» ОУН у Станіславській області та члена КЕ ОУН Дмитра Клячківського та ін. Водночас були арештовані рядові члени – Люба Комар, Наталія Винників та інші. Серед них була рідна сестра майбутнього головнокомандувача УПА Романа Шухевича 18-ти річна Наталя.

Вони справді, як підкреслюється в інтернет-публікаціях на дану тему, не займали видних посад в організації, але, слід зауважити, виконували важливі завдання. Кур'єрами КЕ були – 8 осіб, 3 особи – обласними кур'єрами, окружними і районними зв'язковими – 11 осіб, господарями конспіративних і явочних квартир – 9 осіб (Украинские, с. 184). Тільки арештовані Орест Булка, Михайло Чарковський, Богдан Старка – члени Юнацтва ОУН і Ірина Безпалько – член ОУН, за даними слідства, не мали конкретних доручень.

Більшість арештованих і відданих до суду українців були молодими людьми у віці від 16 до 30 років, які навчались в освітніх закладах Львова. Але в інтернет-публікаціях називається їх різна кількість. За Вікіпедією: 13 студентів Львівського університету, 6 студентів Медичного інституту, 3 студенти Політехнічного інституту, а також 12 гімназистів, 6 випускників вищих шкіл, 5 випускників гімназій – загалом 45 осіб («Процес 59-ти»).

Такі ж дані наводить Ігор Деревяний (Деревяний), а Іван Слободян дещо інші: «... 13 студентів Львівського університету, 8 – медичного інституту, 4 – політехнічного інституту, 3 – педагогічного інституту та 11 учнів Львівських шкіл 8–10 класів» (тобто 39 осіб) (Слободян, 2011).

Чи не найбільшу плутанину у висвітленні теми вносять Вікіпедія, яка, називаючи Суд у Львові над оунівцями «Процес 59-ти», звертає увагу на те, що справа Богдана Михайловича Грицеляка (1923) перед судовим засіданням була виділена в окреме провадження, тому процес фактично став «Процесом 58-ми» («Процес 59-ти»). Мабуть, зважаючи на таке бачення, у ній нічого не зазначається про вирок Б. Грицеляку. Розширена інформація стосується тільки 58 засуджених, окремі дані помилкові (про це йтиметься нижче). Зведення «Процесу 59-ти» до фактично «Процесу 58-ми» суттєво ускладнює з'ясування багатьох питань. Саме про 58, а не 59 засуджених йдеться і в донесеннях сталінських сатрапів правосуддя, які знаходяться в Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ).

Упродовж досудового слідства, яке, як і зазначається в інтернет-публікаціях, велось брутальними методами, тривало три місяці та завершилось 13 грудня 1940 р., арештовані члени ОУН, які утримувались найімовірніше у в'язницях № 1 («Бригідки») та № 2 («тюрма на Лонцького»), піддавались катуванням, залякуванням. Усіляко припинювалась їх людська гідність. А 13 листопада 1940 р. усі їхні справи були об'єднані в одне провадження. У січні 1941 р. слідчі матеріали були передані до обласного суду у м. Львові. Попри тривале слідство й більшовицьку практику морального терору підсудних, більшість оунівців вели себе, як і їх побратими в українських політичних процесах часів польської та інших процесах советської окупації, – мужньо і стійко. Так, юна Марійка Наконечна на провокаційне запитання прокурора: що вона зробила б, якби ОУН доручила їй вбити «батька Сталіна», дзвінко відповіла: «Я виконала б наказ організації» (Комар, 1991, с. 33).

В останній день процесу у Щедрий вечір арештована українська молодь не зрадила народній традиції – зуміла в оригінальній спосіб відсвяткувати це велике релігійне свято. «Моя сусідка, – згадувала Л. Комар, – легко штовхнула мене і обережно всунувши мені в руку скибку білого калача, шепнула святочний привіт і дала: “Скубни трішки і подай дали”. Я здогадалася, що це було надвечір'я Йордану і, скубнувши дрібочку, подала калач сусідці з другого боку. І так він ішов з рук до рук, об'єднуючи нас усіх наче за спільним столом на Щедрий вечір» (Комар, 1991, с. 33).

Підсудним було призначено дев'ять адвокатів, яким частину справ для ознайомлення віддали тільки напередодні засідання, тому вони не мали навіть фізичної можливості ознайомитися з матеріалами. Зрештою, жоден із них, звичайно ж, не міг вплинути на рішення суду, який відбувся за відпрацьованим, звичним для сталінського беззаконня сценарієм, і тільки затвердив прокурорське обвинувачення. Справжній громадянський подвиг вчинив галицький адвокат Роман Криштальський, який у своїй запальній промові, захищаючи підсудних, вигукнув: «Так це ж цвіт української молоді!». «Це були мужні і зворушливі слова, – пише у спогадах Л. Комар. – Після грубої лайки прокурора на нашу адресу вони чудовою музикою прозвучали в наших вухах та гордістю наповняли наші серця. Вони назавжди глибоко закарбувалися в нашій пам'яті. Але у той час, усвідомлюючи, де ми є, наше душевне піднесення затьмарила тривога: чи не сяде з нами на лаву обвинувачених наш добрий, але необачний оборонець?» (Комар, 1991, с. 38).

Після двогодинної наради 18 січня 1941 р. колегія Львівського обласного суду повністю задовольнила висунуті в прокурорському обвинуваченні покарання. А 58 підсудним інкримінували злочини за ст. 54, пп. 2 та 11 Карного кодексу УРСР, 59-му – Петру Івановичу Шенгері – за ст. 19, 54–2, 54–11, 20, 206 – підготовка збройного повстання та участь у контрреволюційній організації. Їх обвинуватили у приналежності до нелегальної ОУН, в антирадянській діяльності, підготовці повстання проти радянської влади, шпигунстві на користь Німеччини. «Антирадянська діяльність ОУН», згідно з текстом звинувачення, мала на меті «підготовку збройного повстання проти Радянської влади, захоплення влади в свої руки і створення т. зв. «самостійної української держави» фашистського типу за принципом: «Україна для українців». Відомо, що 42 підсудних (31 чоловіка і 11 жінок) суд засудив до розстрілу, решта 17 (11 жінок і 6 чоловіків) отримали 10 років позбавлення волі (концтаборів) із наступним засланням на 5 років, конфіскацією майна на користь держави та 5 років позбавлення права проживання в УРСР. У мотивації рішення суду зазначалося, що суворість вироку зумовлена тим, що «майже всі підсудні заявили в судовому засіданні, що не хочуть зупинити ворожої діяльності проти Радянської влади та заявили, що будуть продовжувати ворожу роботу при всяких умовах» (ГДА СБУ-2).

Інтернет-публікації у Вікіпедії, як і статті професійної історикині Яни Примаченко, єдині у тому, що: «До смертної кари було засуджено 42 особи, з них 11 дівчат, решта отримали 10 років концтаборів та 5 років заслання з конфіскацією майна, а також 5 років позбавлення громадянських прав ... 42 особи (31 чоловік та 11 дівчат, серед них і громадянку США Ірину Пик) суд засудив до розстрілу» («Процес 59-ти»; Примаченко).

Але у питанні, кого саме Львівський обласний суд засудив до розстрілу, а кого до позбавлення волі, Вікіпедія та інтернет-публікації розходяться. До того ж, у Вікіпедії допущено помилку. Серед перерахованих у ній 31 чоловіка і 11 жінок, засуджених до розстрілу, зачислено С. Онуферко («Процес59-ти»), якого Львівський обласний суд насправді засудив до позбавлення волі. Якщо ж з поданого вільною енциклопедією списку засуджених до розстрілу вилучити помилково зачисленого до нього С. Онуферко, то залишиться 30 осіб. Насправді ж до розстрілу було засуджено 31 особу. Щоб виправити помилку, слід вказати, що до розстрілу був засуджений Б. Грицеляк, про вирок якому у Вікіпедії нічого не вказано (мабуть тому, ще раз слід зазначити, що він проходив у окремому провадженні суду).

Оновлений у Вікіпедії список 31 чоловіків, засуджених Львівським обласним судом на кару смерті, буде таким: К.-А. Березовський, Р.-М. Берест, М. Вовк, Б. Гончарук, Р. Горбаль, М. Гошко, Б. Грицеляк, В. Данилевич (Рубінський), М. Думанський, П. Думанський, С. Думанський, Р. Дяків, Б. Єднорог, П. Клак, Д. Клячківський, В. Комар, Ю. Костишин / Ю. Марків, Т. Коцюба, Т. Крупа, Б. Куницький, О. Левицький, І. Максимів / Б. Бардр, А. Матвійчук, М. Матвійчук, С. Нирка, М. Пакуляк, М. Пецух, Д. Слюзар, С. Сороківський, С. Тисяк, П. Шенгера. Він підтверджується матеріалами ГДА СБУ (ГДА СБУ-3). Щодо 22 жінок, засуджених до розстрілу Львівським обласним судом, зазначено, що 11 із них отримали вирок – вища міра покарання – розстріл. Таке покарання отримали: І. Безпалько, Н. Винників, О. Волошин, М. Грицай, І. Зубач, В. Ковалюк, Д. Коверко, Л. Комар, Л. Малащук, І. Пик, Г. Столяр.

Але допущена Вікіпедією і проаналізована вище помилка (зачислення С. Онуферко до смертників) обумовила іншу. За наведеною у ній інформацією, не 17 засуджених,

а 16 отримали вироки позбавлення волі («Процес 59-ти»). Насправді ж їх було 17 осіб: 6 чоловіків (О. Булка, М. Гаврилишин, Г. Жидик, С. Онуферко, Б. Старка, М. Чарковський) та 11 жінок (І. Безпалько, Г. Кохман, С. Клак, М. Матковська, О. Матла, М. Наконечна, О. Попадин, С. Притуляк, Л. Світлик, Г. Ставарська, Н. Шухевич).

Відтак, оновлений список засуджених до позбавлення волі, розміщений у Вікіпедії, має бути таким: Ірина-Орися Володимирівна Безпалько, Орест Іванович Булка, Мирослав Дмитрович Гаврилишин, Григорій Степанович Жидик, Ганна Йосипівна Кохман, Софія Степанівна Клак, Марія Петрівна Матковська, Олена Антонівна Матла, Марія Іванівна Наконечна, Степан Андрійович Онуферко, Ольга Петрівна Попадин, Стетепанія Василівна Притуляк, Лідія Юліянівна Світлик, Галина Петрівна Ставарська, Богдан Микитович Старка, Михайло Теодорович Чарковський, Наталія Йосипівна Шухевич (загалом 17 осіб). Він підтверджується архівними матеріалами (ГДА СБУ-4).

Вимагають уточнення й деякі інші твердження, висловлені в інтернет-публікаціях, присвячених «Процесу 59-ти». Наприклад: «Серед обвинувачених було 37 юнаків та 22 дівчат». Вік молодих оунівців, яких судили, «від 15 до 30 років», «від 16 до 30 років». «Наймолодшими учасниками процесу були Марія Наконечна та Михайло Чарковський, які не досягнули 16 років» (1941, у Львові).

Мабуть, через те, що в матеріалах широкого доступу, зокрема Вікіпедії, не подаються місяці та числа, а тільки роки народження підсудних, мало не напоказ виставляються твердження, як от: «Наймолодшій Марусі Наконечній було не більше 15 років» (Липовецький).

Щоб не виглядати упередженими, спробуємо з'ясувати вік М. Наконечної, враховуючи те, що вона 1924 р. народження. Навіть, якщо вона народилася у грудні 1924 р., то на січень 1941 р. їй було повних 16 років. Це ж стосується й М. Чарковського, який теж 1924 р. народження, і якому теж було «не майже», як дехто твердить, а повних 16 років. Означення «процесу», як суду над молодими оунівцями, сприяє тому, що Дмитра Клячківського (псевдонім Клим Савур), якому було 30 років, зараховують до юної численної вікової категорії його учасників. Насправді, на нашу думку, він належав до покоління зрілого віку борців.

І зовсім помилковим є твердження: «Серед 59 заарештованих віком від 15 до 30 років було 22 жінки та 37 чоловіків» (Примаченко). «Усі обвинувачені, а це 37 чоловіків та 22 жінки, були віком від 15 до 30 років» (Липовецький).

Йдеться про те, що серед 59 обвинувачених, як уже зазначалося, не всі були юного віку. Справедливо було б зазначити, що серед 59 обвинувачених було 37 чоловіків і 22 жінки, а також уточнити – у віці від 16 до 50 років. Найстаршим учасником процесу був не 30-літній Д. Клячківський, а 50-річний М. Гошко (1890 р. н.), поважного віку були Р.-М. П. Берест (1897 р. н.), О. В. Волошин (1898 р. н.) та деякі інші підсудні. У згаданій публікації Святослава Липовецького та деяких інших дослідників, наприклад Галини Терещук, не вірно також вказано дату «процесу»: він тривав не три дні, «з 17-го до 19 січня 1941 р.», як твердять автори публікацій, а чотири, 15–18 січня 1941 р. Г. Терещук, журналістка Радіо Свобода, у своєму спічі, здається, побила всі рекорди з дезінформації по цій темі, продемонструвавши повне неволодіння її матеріалом. Цілковитою вигадкою її багатої уяви слід сприймати таке твердження: «... 37 юнаків і 22 дівчини були студентами Львівського університету імені Івана Франка, медичного і політехнічного інститутів, а також учнями шкіл та гімназій. Наймолодшій було 15 років, найстаршому – 30» (Терещук, 2010).

Застереження викликає й твердження, яке викладене, зокрема у Вікіпедії: «... серед арештованих були і не члени ОУН» («Процес 59-ти»). Хотілось би, щоб це та інші важливі положення мали документальне підтвердження або були конкретно розкриті.

Згідно із інформацією ГДА СБУ, протягом кількох наступних днів після суду всі засуджені написали прохання про помилування, а згодом їх батьки слали листи та телеграми у республіканський суд та особисто до Сталіна із проханням помилування (ГДА СБУ-1). Чи враховувалась сталіністами природна реакція засуджених і їх батьків на жорстокі вироки суду? Документального підтвердження цьому не знайти. Відомо, що 18 лютого 1941 р. Верховний суд УРСР розглянув касаційну скаргу і залишив вирок без змін (не відомим залишається зміст касаційної скарги). Виключення було зроблено лише для «неповнолітньої Ірини Зубач», якій розстріл замінили на 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Непоступливість Верховного суду УРСР у справі пом'якшення вироків своїм громадянам оунівцям зрозуміла. Адже він не міг приймати самостійних рішень – знаходився у цілковитому підпорядкуванні Москви. До того ж, ЦК партії України і особисто його керівник Микита Хрущов виражали гостре невдоволення рішеннями Верховного суду СРСР, якими вироки обласних судів, винесені оунівцям упродовж 1940 р. і першої половини 1941 р., були пом'якшені: розстріл замінено на 10 років тюрми. Компартійний керівник двічі скаржився Сталіну з цього приводу. У своєму останньому листі від 11 червня 1941 р. він скаржився на «факти ліберального підходу Верховного суду СРСР при визначенні міри покарання оунівцям і іншим учасникам контрреволюційних організацій у Західних областях України» (Семиряга, 1997, с. 231). Безперечно, мались на увазі й рішення Верховного Суду СРСР, винесені 15 березня 1941 р. у справі Львівської КЕ ОУН, тобто «Процесу-59».

Інтернет-публікації однастайні у тому, що Верховний суд УРСР із вироків, винесених Львівським обласним судом, змінив тільки вирок І. Зубач: розстріл на позбавлення волі. Але у з'ясуванні, кому із решти учасників (41 особа: 31 чоловік і 10 жінок), засуджених до розстрілу, вирок – кара смерті Верховний суд СРСР замінив на позбавлення волі, а кому його підтвердив, відомості розходяться. У Вікіпедії зазначено, що рішенням Верховного суду СРСР 15 березня 1941 р. із 42 осіб, засуджених до розстрілу, 21 особу було помилувано (вказується при цьому на рішення Верховного суду УРСР щодо І. Зубач), серед них С. Онуферко, якого, як уже відомо, у Вікіпедії помилково зачислено до смертників і до помилуваних Верховним судом СРСР. Львівський обласний суд засудив його не на смерть, а на позбавлення волі. Таким чином, якщо зі списку помилуваних вилучити помилково зачисленого С. Онуферко, то їх, за Вікіпедією, фізично залишиться 20. Ігор Дерев'яний твердить: «Після перегляду справи [включаючи рішення Верховного суду УРСР чи без нього? – І. П.] до розстрілу засудили 22 осіб, ув'язнення 36, одна із них, Ірина Пик, як громадянка США, виїхала за межі ССРСР» (Дерев'яний, 2010). Із відомостей не відомо, скільком підсудним вирок смерті був замінений на позбавлення волі. Я. Примаченко уточнює, що Верховний суд СРСР 15 березня пом'якшив вирок, розстріл замінив на позбавлення волі «19 засудженим»; «ще одна засуджена, Ірина Пик, як громадянка США була вислана за межі СРСР» (Примаченко, 2018).

Якщо врахувати, що І. Зубич помилував Верховний суд УРСР, то усіх помилуваних у цій публікації фактично налічується 21. Все ж таки не відомо, скількох із 42 осіб, попередньо засуджених до розстрілу, помилувано – 20 чи 21?

За матеріалами ГДА СБУ, «рішенням Верховного суду СРСР 15 березня 1941 р. розстріл замінено на позбавлення волі (10 років ув'язнення у ВТК) П. Думанському

[насправді, М. Думанському – *І. П.*], Куницькому, Левицькому, Слюзару, Волошиній, Грицай, Коверко, Винників [Винників – *І. П.*] Горбалу, Гончаруку, Малашуку, Крупі, Печух, Володимиру Комару, Любови Комар, Столяр, Клячківському, Боднару, Шенгері, т. б. 19 осіб» (ГДА СБУ-6). Окрім того, що тут неповно подано вирок, замінений помилуванним, помилково вказано, що серед помилуваних був Петро Думанський. Насправді його вирок – розстріл – залишили в силі. Із трьох братів Думанських помилували лише М. Думанського. Але вірно вказана кількість осіб, помилуваних Верховним судом СРСР 15 березня 1941 р. – 19. Як відомо, вирок І. Зубач – розстріл – замінив на позбавлення волі Верховний суд УРСР, а І. Пик помилувана особливим рішенням Верховного суду СРСР 27 березня 1941 р.

Отже, із 42 засуджених до розстрілу Обласним судом Львова було помилувано 21 особу (Верховний суд СРСР загалом помилував 20 осіб – 19 осіб рішенням від 15 березня 1941 р., і 1 особу – І. Пик – особливим рішенням від 27 березня 1941 р.). Саме така кількість оунівців, помилуваних советською фемідою, подається у публікації Р. Забілого, який, окрім того, наголошує нібито розстрільні вирoki оунівцям були замінені на позбавлення волі завдяки клопотанням українських громадян у Москві, зокрема академіка Кирила Студинського. Він твердить: «Заходи у справі помилування в Москві робили українські громадяни, зокрема академік Кирило Студинський. На прохання К. Студинського 21 особу, попередньо засуджену до смерті, помилувано та переведено в тюрму в м. Бердичів» (Забілий, 2012, с. 50).

Однак, на нашу думку, їх помилували не тому, що за них вступились українські громадяни, які проживали у Москві, і не на «прохання К. Студинського» (якого, до речі, згодом розстріляли), і навіть не тому, що всі засуджені оунівці написали прохання про помилування, що благання про помилування особисто Сталіну написали їх батьки, а із зовсім інших міркувань. Частково вони відображені в уже цитованих матеріалах суду над Львівською Краєвою Екзекутивною ОУН, які зберігаються в «ГАРФ», і які за радянських часів були недоступні. У цих матеріалах, зокрема, зазначається (мовою оригіналу): «Расстрел был заменен Грицай Марии, 21 год., студентке университета, которая ведала связью и информацией краевой экзекутивы. Мотив замены: “На предварительном следствии в ходе судебного разбирательства она дала откровенные показания, расшифровала донесения и указала на всех известных ей участников ОУН, их явочные квартиры и т. п., изоблачила тех, которые не сознавались. При замене приговора Грицай были учтены соображения о возможности использования ее в разоблачении ОУН в будущем”» (Семиряга, 1997, с. 231). У документі також зазначається, що «расстрел был заменен [Пропущено слово «студентам» – *І. П.*] Львовского университета и института [Так в оригіналі – *І. П.*] Куницкому Б., 19 лет, Левицкому Олегу, 20 лет, Слюзару Д. [Слюзару – *І. П.*], Винниковой Наталье, 21 год, Комару Любови, 22 года, Коверко Дарье, 19 лет, Круппу Теодозию, 22 года, и Комару Владимиру, 24 года» (Семиряга, 1997, с. 231). Але чому саме їх було вирішено помилувати – не вказується.

Зазначено також, що: «Замена расстрела Ирине Пик, 23 года, студентке Львовского университета, активной участнице ОУН был произведен по особым указаниям» (Семиряга, 1997, с. 231). Названо тільки 10 оунівців (із 21 за українською версією), яким розстріл замінили на позбавлення волі, і тільки щодо М. Грицай та І. Пик чітко означено, чому це було зроблено. Виділення «особливих вказівок», за якими була проведена заміна розстрілу Ірини Пик, породила здогади, на кшталт висловленого Яною Примаченко припущення, що «Пик Ірина Олександрівна, як громадянка США, була

вислана за межі СРСР – за її звільнення активно боролися американські дипломати і в результаті її обміняли на двох радянських шпигунів» (Примаченко).

Щоб надати цій версії правдоподібності, варто послатися на джерело інформації. Наразі, наскільки відомо, досі не знайдено документу з «особливими вказівками», і не відомо напевне, хто його респондент. Це наводить на припущення, що «особливі вказівки» могли виходити (напевне, так і було) від найвищого державного керівництва СРСР, або навіть самого Сталіна. І справа тут була, на нашу думку, не в «радянських шпигунах», а в набагато глибших обставинах радянсько-американських відносин. Найімовірніше, Сталіну, попри його антиімперіалізм, не хотілось псувати відносини із США – президент Франклін Рузвельт каналами таємного зв'язку, наприклад, неодноразово інформував його про підготовку нападу Німеччини на Радянський Союз. Їх Сталін, як і аналогічні донесення з інших джерел, ігнорував, свято вірячи в дружбу з Гітлером, але погіршення відносин із США не хотів. Тому доцільно припустити, що головною причиною заміни І. Пик вироку, її фактичне помилування, висилка за межі СРСР, стало те, що вона була громадянкою США, наймогутнішої держави в світі.

Неоднозначно в інтернет-публікаціях висвітлюється й питання: скільком учасникам «процесу» і кому саме вирок розстріл було залишено без змін, скількох і коли кого було страчено. Так, Я. Примаченко вважає, що без змін вирок розстріл було залишено 19 особам, і всі вони були страчені 14 квітня 1941 р. (Примаченко).

У Вікіпедії перелічено 20 осіб (19 чоловіків і 1 жінка), яким вирок розстріл було збережено: К.-А. Березовський, Р.-М. Берест, М. Вовк, М. Гошко, В. Данилевич (Рубінський), П. Думанський, С. Думанський, Р. Дяків, Б. Єднорог, П. Клак, В. Ковалюк, Ю. Костишин/Ю. Марків, Т. Коцюба, І. Максимів/Б. Бардр, А. Матвійчук, М. Матвійчук, С. Нирка, М. Пакуляк, С. Сороківський, С. Тисляк («Процес 59-ти»).

За матеріалами ГДА СБУ, вирок – вища міра покарання – розстріл – залишили тільки щодо: І. Максиміва, М. Вовка, М. Матвійчука, М. Думанського, К.-А. Березовського, С. Сороковського, Б. Єднорога, Ю. Костишина, С. Нирки, С. Тисляка, Ковалик (ім'я не встановлено), М. Пакуляка, Р. Дяківа, Р.-М. Береста, М. Гошко, М. Матвійчука, П. Клака, В. Рубинського (загалом 18 осіб) (ГДА СБУ-6).

Чи справді так, і чи не містить ця інформація не тільки помилкових даних щодо загальної кількості оунівців, яким вирок розстріл було збережено, але й тих, кому насправді вирок змінили, а кому ні? Недовіра до цих даних проявляється через певну недбалість, проявлену при перерахуванні людей, засуджених до розстрілу, зокрема у тому, що замість правильного прізвища Ковалюк, дається «Ковалик». М. Думанського, якому, за Вікіпедією, розстріл було замінене на позбавлення волі, подано у списку смертників, а П. Думанського і С. Думанського, вирок яких, за Вікіпедією, розстріл не змінили, не подано. Не названо, наперекір Вікіпедії, серед смертників також Т. Коцюбу. Смертників, за цими даними, з урахуванням виправлених, допущених у цьому джерелі, помилок (як і подано у Вікіпедії), залишилось 20. Але це – не повні дані смертників, серед них, як і у Вікіпедії, не враховано Б. Грицеляка. Усіх, кому було вирішено зберегти вирок – розстріл, і кого стратили, налічувалось 21 особа. Суперечлива в інтернет-публікаціях, як уже зазначалося, інформація і щодо виконання смертних вироків. Не вносять ясності і виставлені в інтернеті дані ГДА СБУ: «Більшість вироків смертної кари були здійсненні 14 квітня 1941 р. Вони стосувалися: Максиміва (ГДА СБУ-7), Думанського Михайла (ГДА СБУ-8), Вовка (ГДА СБУ-9), Сороківського (ГДА СБУ-10), Нирки (ГДА СБУ-11), Гошка (ГДА СБУ-12). Щодо інших, засуджених

до розстрілу інформації немає». Вони, по-перше, не повні, по-друге, помилкові щодо М. Думанського. Він, як уже добре відомо, насправді був серед помилуваних.

Набагато повнішу інформацію про виконання смертних вироків подає російський архів: «... 14 квітня 1941 р. були розстріляні члени крайового центру: Максимів І. А. / “Бард Богдан Андрійович”, Вовк М. А., Матвійчук М. М., Думанський П. І., Березовський К.-А. А. Розстріляні також школярі і студенти Сороківський С. Г., Єднорог Б. С., Костишин Ю. В. / Марків Ю. М., Коцюба Т. Т., Нирка С. М., Тисляк С. М., Ковалюк В. Т. і Пакуляк М. І. У той же день були розстріляні й активні оунівці, які зберігали зброю і, які за обвинуваченням, займались шпіонажем – Дяків Р. Г., Берест Р.-М. П., Гошко М. М., Матвійчук А. М., Думанський С. І., Кларк П. В., і Данелевич (Рубінський) В. П.» (Семиряга, 1997, с. 231).

Але й у цих матеріалах фігурують тільки 20 (а не 21) розстріляних. Про те, що вирокі – розстріл, збережені 20 учасникам «Процесу 59-ти», були виконані, двічі (17 і 18 червня 1941 р.) повідомляв у донесеннях голова судової колегії із кримінальних справ Верховного суду СРСР Петро Камерон заміснику голови Ради народних комісарів Омеляну Вишенському. Він називав розстріляних «керівними і активними членами ОУН» (Семиряга, 199, с. 231).

Але, попри це, існують певні сумніви, що саме в цей весняний день було вчинено криваву розправу над усіма засудженими до розстрілу українськими патріотами із «Процесу 59-ти». За твердженням Михайла Семиряги: «Всі наступні дні аж до 3 липня 1941 року Вишенський регулярно отримував донесення про долю арештованих членів ОУН і у свою чергу інформував про це Сталіна» (Семиряга, 199, с. 231). Чи була б потреба у такій інформації, якщо б усі засуджені на смерть оунівці справді були розстріляні 15 квітня 1941 р.? Історик також твердить, що «26 червня 1941 р., коли бої вже йшли на околицях Львова Вишенський доповів Сталіну: вирокі 14 учасникам ОУН були приведені у виконання» (Семиряга, 199, с. 232).

Чи можуть виникнути з цього приводу сумніви? Насторожує те, що дані про 20 розстріляних, які двічі раніше отримував О. Вишенський ще 14 квітня, не підтвердженні у донесенні 26 червня 1941 р. Сталіну, бо у ньому йдеться про виконання вироків лише 14 оунівцям. Все ж були розстріляні не тільки 20 смертників, як зазначено у донесеннях сталінських сатрапів, а й ще 1 – Б. Грицеляк, який засуджений за окремим провадженням Львівського обласного суду, тобто – 21 особа. Справа Б. Грицеляка (1923 р. н.) перед судовим засіданням Львівського обласного суду, як уже зазначалося, «була виділена в окреме провадження, тому процес фактично став “процесом 58-ми”» («Процес 59-ти»).

Як у вільній енциклопедії, так і в матеріалі «ГАРФ» суду над Львівською КЕ ОУН нічого не зазначено про вирок Б. Грицеляку, якого, за даними «Процесу 59-ти», засудили до розстрілу (ГДА СБУ-5).

То, як правильно називати суд над оунівцями у Львові: «Процес 59-ти», чи «Процес 58-ти»? На нашу думку, вживатися з відповідними роз’ясненнями можуть обидві назви. Та все ж, у пріоритеті назва «Процес 59-ти», адже саме над 59 українськими патріотами сталіністи вчинили жакливу розправу, біль від якої не проходить й тому, що здебільшого це були молоді люди віком від 16 до 30 років. Загалом, із 42 оунівців, засуджених Обласним судом Львова до розстрілу, 21 (10 жінок та 11 чоловіків) помилювали, а 21 розстріляли. Із 21 помилуваних 20 вирок – розстріл – було замінено на ув’язнення, і тільки вирок активної оунівки І. Пик – розстріл – на свободу. Це був

безпрецедентний випадок в історії советського судочинства. Він міг бути спровокований вказівкою когось із найвищого керівництва СРСР, а, можливо, і Сталіна.

Верховний суд СРСР 15 березня 1941 р. пом'якшив також вироки 15 засудженим до позбавлення волі Львівським обласним судом, а 2 (Г. Кохман і О. Матла) залишив без змін – 10 років концтаборів, 5 років позбавлення виборчих прав, 5 років заборони жити в УРСР.

Попри певні спотворення, неточності й помилки, котрими переповнені інтернет-публікації на дану тему, та які містяться навіть у виставлених в інтернет-даних ГДА СБУ, наведена в них пізнавальна інформація є важливим джерелом вивчення боротьби українців за самостійну й незалежну Українську державу, важливою подією в історії якої став «Процес 59-ти». Отже, необхідно зазначити, що повноцінний і неупереджений виклад питань, пов'язаних із «Процесом 59-ти», надалі неможливий без урахування результатів цього дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1941, у Львові розпочався політичний «Процес 59-ти». (б. р.). <http://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/15/1941-u-lvovi-rozpochavsya-politychnyy-proces-59-ty>

Аргизов, А. Н. (председ. редкол.). (2012). *Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы*: в 2 т. (Т. 1: 1939–1943). Москва. <http://mlite.ra.lib.ru/docs/da/ukronasi/index.html>

ГАРФ: Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5446, оп. 81 а, д. 346, л. 21–40.

ГДА СБУ-1: Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 13, спр.74170фп. Т. 5. арк. 1–424.

ГДА СБУ-2: ГДА СБУ, ф. 13, спр.74170фп. Т. 8, арк. 285–286.

ГДА СБУ-3: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 74170фп. Т. 8. арк. 401.

ГДА СБУ-4: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 74170фп. Т. 8. арк. 401 зв.

ГДА СБУ-5: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 74170фп. Т. 8. арк. 401–401 зв.

ГДА СБУ-6: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 74170фп. Т. 8, арк. 424.

ГДА СБУ-7: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 74170фп. Т. 9, арк. 97 зв.

ГДА СБУ-8: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 74170фп. Т. 10, арк. 124 зв.

ГДА СБУ-9: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 74170фп.; Т. 10, арк. 192.

ГДА СБУ-10: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 74170фп. Т. 10, арк. 200.

ГДА СБУ-11: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 74170фп. Т. 10, арк. 213.

ГДА СБУ-12: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 74170фп. Т. 10, арк. 245.

Дерев'яний, І. (2010). Процес 59-ти. 70 років тому НКВД засудив до розстрілу кількадесят юнаків і дівчат. *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/columns/2010/12/14/8912/>

Забілий, Р. В. (2012). Процес 59-ти 1941. *Енциклопедія історії України*: у 10 т., 9. Київ: Наукова думка. [http://www.history.org.ua/?termin=Protses 59ty protses Druhoi ekzekutyvy OUN](http://www.history.org.ua/?termin=Protses+59ty+protses+Druhoi+ekzekutyvy+OUN)

Комар, Л. (1991). *Процес 59-и*. Ньюарк (Нью-Джерзі).

Липовецький, С. «Процес 59-ти». *День*. <http://incognita.day.kyiv.ua/proczes.html>

Примаченко, Я. (2018, 2 лютого). «Процес 59-ти». *Як радянська влада судила дітей з ОУН*. <https://artefact.org.ua/history/protses-59-yak-radyanska-vlada-sudila-ditey-z-oun.html>; <https://onpress.info/protses-59-yak-radyanska-vlada-sudyla-ditej-z-oun-115879>; <https://www.jnsm.com.ua/h/0115Q/>

«Процес 59-ти». <https://uk.wikipedia.org>

Семиряга, М. (1997). Размышления о борьбе Организации украинских националистов (ОУН) в годы второй мировой войны. *Историко-филологический вестник Украинского института*, 1, 224–240.

Слободян, І. (2011, 10 березня). Борці за волю. *Слово Просвіти*. <http://slovoprosvity.org/2011/03/10/bortsi-za-voliu/>

Терещук, Г. (2010, 29 грудня). *Політичний процес 59-ти. 70 років від суду над молодими оунівцями*. <https://www.radiosvoboda.org/a/2262077.html>

REFERENCES

1941, u Lvovi rozpochavsia politychnyi «Protse 59-ty». (n. d.). <http://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/15/1941-u-lvovi-rozpochavsya-politychnyy-proces-59-ty> (in Ukrainian).

Argizov, A. N. (Head EB). (2012). *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v godi Vtoroi mirovoi voini. Dokumenti: v 2 t.* (T. 1: 1939–1943). Moscow. <http://mlite.ra.lib.ru/docs/da/ukronasi/index.html> (in Russian).

Gosudarstvennii arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF), f. 5446, op. 81 a, d. 346, l. 21–40 (in Russian).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 13, spr. 74170fp. T. 5. ark. 1–424 (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 74170fp. T. 8, ark. 285–286 (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 74170fp. T. 8. ark. 401 (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 74170fp. T. 8. ark. 401 zv. (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 74170fp. T. 8. ark. 401–401 zv. (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 74170fp. T. 8, ark. 424 (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 74170fp. T. 9, ark. 97 zv. (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 74170fp. T. 10, ark. 124 zv. (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 74170fp.; T. 10, ark. 192 (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 74170fp. T. 10, ark. 200 (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 74170fp. T. 10, ark. 213 (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 74170fp. T. 10, ark. 245 (in Ukrainian).

Derevianyi, I. (2010). Protse 59-ty. 70 rokiv tomu NKVD zasudyv do rozstrilu kilkadesiat yunakiv i divchat. *Istorychna pravda*. <https://www.istpravda.com.ua/columns/2010/12/14/8912/> (in Ukrainian).

Zabilyi, R. V. (2012). Protse 59-ty 1941. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t., 9*. Kyiv: Naukova dumka. [http://www.history.org.ua/?termin=Protse 59ty protse Druhoi ekzekutyvy OUN](http://www.history.org.ua/?termin=Protse%2059ty%20protse%20Druhoi%20ekzekutyvy%20OUN) (in Ukrainian).

Komar, L. (1991). Protse 59-y. Newark (New Jersey) (in Ukrainian).

Lypovetskyi, S. «Protse 59-ty». *Den*. <http://incognita.day.kyiv.ua/proces.html> (in Ukrainian).

Prymachenko, Ya. (2018, Liutyi 2). «Protse 59-ty». *Yak radianska vlada sudyla ditei z OUN*. <https://artefact.org.ua/history/protse-59-yak-radyanska-vlada-sudyla-ditei-z-oun.html>; <https://onpress.info/protse-59-yak-radyanska-vlada-sudyla-ditei-z-oun-115879>; <https://www.jnsm.com.ua/h/0115Q/> (in Ukrainian).

«Protse 59-ty». <https://uk.wikipedia.org> (in Ukrainian).

Semiryaga, M. (1997). Razmishleniya o borbe Organizatsii ukrainskikh natsionalistov (OUN) v godi vtoroi mirovoi voini. *Istoriko-filologicheskii vestnik Ukrainskogo instituta*, 1, 224–240 (in Russian).

Slobodian, I. (2011, Berezen 10). Bortsi za voliu. Slovo Prosvity. <http://slovoprosvity.org/2011/03/10/bortsi-za-voliu/> (in Ukrainian).

Tereshchuk, H. (2010, Hruden 29). *Politychnyi protses 59-ty. 70 rokiv vid sudu nad molodymy ounivtsiamy*. <https://www.radiosvoboda.org/a/2262077.html> (in Ukrainian).

Ivan PENDZEI

PhD (History)

Associate professor of the Department of World History

V. Stefanyk Precarpathian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6499-329X>

e-mail: pendzey.ivan@gmail.com

«PROCESS OF 59» IN THE INTERNET-PUBLICATIONS

The «Process of 59» is a resonant event in the history of the Ukrainian national liberation movement, which arouses the constant interest of both ideological followers and enemies. Its prerequisites, course and results are generally well known, but, unfortunately, in the coverage of many issues of the «process» a lot of inaccuracies, contradictory statements, and mistakes have accumulated that hinder its understanding. Their clarification is one of the tasks of the article.

It briefly describes the circumstances of the arrest of the Regional Executive of the OUN in September–October 1940, as well as the specific features of the court. It has been found out who the Lviv Regional Court sentenced to be shot on January 15–18, 1941, and who to imprisonment. It has been specified how many participants of the «Process of 59» and who exactly received the sentence of «execution» without changes, how many, who and when were executed. It has been specified how many participants of the «Process of 59» and who exactly received the sentence of «execution» without changes, how many, who and when were executed. A number of statements were corrected, such as «Among the accused were 37 young men and 22 girls from 15 to 30 years old», «from 16 to 30 years old», «the youngest Marusa Nakonechnaya was no more than 15 years old», and the oldest Klyachivsky was 30 years old; the statement «among those arrested were also non-members of the OUN» was questioned. It is emphasized that although the participants of the «Process of 59» were «Mostly ... students, as well as high school students and school graduates», the leaders of the Regional Executive of the OUN were brought to the bench, and most of the participants of its youth organizations performed important tasks. It is shown that the Lviv Regional Court is a massacre not only of the youth wing of the OUN. Almost all Regional Executives arrested by the NKVD were shot. For the first time in Ukrainian historiography, the reasons for replacing execution with deprivation of liberty for a number of convicts are presented on the basis of the materials of the KE OUN case, which have been put into scientific circulation and are kept in the Government Archive of Russian Federation (GARF). The statement expressed in Wikipedia is called into question, that due to the fact that before the court session, the case of Hrytselyak was separated into a separate proceeding, therefore the process actually became the «process of the 59th».

Key words: «Process of 59», OUN, internet-publications, Lviv Regional Court January 15–18, 1941, OUN students, convicted, pardoned, shot.

Оксана ГОДОВАНСЬКА

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник відділу соціальної антропології
Інституту народознавства НАН України
старший викладач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>
e-mail: oksana.m.hodovanska@lpnu.ua*

ПРОТОКОЛИ ПЕРВИННИХ КОМУНІСТИЧНИХ ОСЕРЕДКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВЧИТЕЛЬСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ: НА ПРИКЛАДІ ПЕРЕМИШЛЯНСЬКОЇ ШКОЛИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Вивчено діловодні джерела – документи первинних партійних організацій середніх закладів освіти, що містять інформацію про стратегію розвитку радянської школи, організацію навчального процесу, взаємовідносини між вчителями, учнями та їх батьками.

Розглянено неопубліковані протоколи зборів первинної партійної організації Перемишлянської середньої школи Львівської області з 1949 р. по 1989 р. Актуальність запропонованої теми підсилена тим, що аналіз протоколів первинних комуністичних осередків середніх шкіл у вивченні повсякденного життя вчителів не здійснювався. Продемонстровано потенціал діловодних джерел в історії повсякдення. Визначено, що проблемне поле повсякдення функціонує на перетині взаємозв'язків, де поєднуються різні сфери життєвого світу людини чи спільноти. Повсякдення охоплює простір особистого життя людини, її сім'ї, домашнього побуту, виховання дітей, дозвілля, товариських і професійних взаємин.

Підсумовано, що протоколи зборів первинної партійної організації Перемишлянської середньої школи Львівської області містять цінну інформацію про плани та стратегію розвитку радянської школи, вимоги до радянських педагогів. Розгляд на партійних зборах індивідуальних заяв вчителів, їх характеристик, доповідних записок надають важливу інформацію про різноманітні проблеми з їх приватного життя та демонструють складні взаємини у фаховому середовищі. Неопубліковані протоколи зборів первинних партійних організацій заслуговують уваги при вивченні радянської дійсності, оскільки вони допомагають не так нагромаджувати історичні факти про повсякденне життя вчителів, як глибше осмислити мотиви та механізми їх діяння. Зазначено, що інформаційний потенціал цих джерел не є достатньо задовільним, їх інформативність є фрагментарною та залишає чимало питань відкритими.

Ключові слова: повсякденне життя, радянські педагоги, комуністичні партійні збори, неопубліковані діловодні документи.

Найбільшу питому вагу та провідне місце в історичній науці посідають писемні джерела, які однаковим способом кодують і зберігають інформацію. Їхньою визначальною ознакою є слово в письмовій формі, що фіксує мову людини. Використовуючи найпоширенішу типологічну класифікацію цих документів та розуміючи її умовність, дослідники під видом писемних джерел об'єднують їх у сукупність, що характеризується однаковістю своєї структури. Така структура писемного джерела сформувалася внаслідок тотожної мети, якою керувалися творці при його творенні. В публікаціях із джерелознавства ретельно описані класифікації писемних джерел за видами. Визначальними критеріями такої класифікації є їх сутність, зміст і форма. Видова ознака не надає джерелу пріоритетності чи другорядності, важливими є його інформативність, унікальність, відкритий чи прихований виклад інформації (Каларука та ін., 2002, с. 101, 110; Макарчук, 1999, с. 9–11).

У цій статті проаналізовано неопубліковану діловодну документацію як один із видів писемних документів. Як джерела державного походження за їх змістом прийнято поділяти на законодавчі та діловодні, так і документи партійного виникнення поділяються на нормативні та діловодні. До нормативних текстів Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) належать програми партії, статuti, що були своєрідними адміністративними, ідеологічними нормами для рядових членів партії, і насамперед для кадрового складу керівних і управлінських структур. Штучно підняті до рангу нормативних документів були рішення, резолюції, доповіді на з'їздах КПРС, хоча за формою вони скрізь і завжди розглядаються як ділові документи (Макарчук, 1999, с. 241).

Чисельну діловодну частину джерел з історії радянської України становлять такі види документів, як: інформації, протоколи різних партійних зборів, засідань бюро, конференцій, активів, листування центральних органів із низовими ланками партії та організацій чи з окремими діячами та членами, різні відомості фінансового спрямування, інструкції, матеріали різних перевірок, розгляду персональних справ. Цінну інформацію про вибудовування владного впливу комуністичної партії на вчительську спільноту, як і на інші прошарки радянського українського суспільства, мають документи первинних партійних організацій, протоколи зборів і засідань бюро первинних організацій, різні персональні справи, пояснювальні записки членів КПРС, звіти комсомольських секретарів на партійних зборах тощо.

Мета статті – розширення основ вивчення вчительського повсякденного життя у другій половині ХХ ст.

Для її здійснення визначено завдання, що полягає в аналізі неопублікованих документів комуністичного партійного осередку середньої школи.

Предметом розгляду в статті є протоколи зборів первинної партійної організації Перемишлянської середньої школи Львівської області з 1949 р. по 1989 р. Вони зберігаються в 66 справах фонду 1079, описі 1 відділу забезпечення зберігання документів № 2 Державного архіву Львівської області (ДАЛЮ). Хронологічні рамки документів – друга половина ХХ ст., а їх географічні межі охоплюють Львівську область, що як радянська адміністративна одиниця остаточно була сформована в 1959 р.

Актуальність запропонованої теми підсилюється тим, що аналіз протоколів первинних комуністичних осередків середніх шкіл у вивченні щоденного життя вчителів не здійснювався. Запропонована розвідка демонструє потенціал діловодних джерел в історії повсякдення. Деякі дослідники вважають, що це проблемне поле функціонує на перетині взаємозв'язків, які об'єднують різні сфери життєвого світу людини чи

спільноти, та охоплює простір особистого, родинного життя людини, її домашнього побуту, виховання дітей, дозвілля, товариських і фахових взаємин, а також містить у собі освітні та фахові здобутки, моделі поведінки й взаємин у професійному середовищі. Повсякденність не варто обмежувати лише матеріально-побутовими рамками, а радше навпаки – вивчення побуту, а саме: житла, одягу, харчування, є тільки початковим етапом дослідження. До важливих завдань належать намагання зрозуміти триб життя і спосіб мислення людей досліджуваної групи – їхні мотиви, прагнення, тривоги, сподівання, щоб осягнути ті смисли, якими вони наповнювали свої щоденні дії. Враховуються локальні особливості, культурні, політичні норми та цінності суспільства, їх вплив на спосіб організації побуту, праці та відпочинку особи чи спільноти (Кісь, 2017, с. 30–31; Годованська, 2015, с. 1358, 1360). Для виконання таких об'ємних завдань необхідно опрацювати велику кількість різноманітних джерел і використати різні підходи для роботи з ними. Тож дослідники цієї сфери намагаються бачити потенціал у всьому, керуючись засадами «прискіпливого архівного збиральництва та безжального полювання за крихтами інформації» (Лук'яненко, 2019, с. 30).

Опрацьовані неопубліковані архівні документи зберігаються в 66 справах фонду 1079, описі 1. Із 1949 р. по 1987 р. опис заповнювався російською, а з 1987 р. по 1989 р. – українською мовою (продовження сформоване в 1997 р. і до нього внесено чотири справи – з 63 по 66). В описі, починаючи з 1949 р. і до 1989 р., є перелік справ із протоколами партійних зборів і планами їх роботи, з 1949 р. по 1959 р. є ще пункт про сплату партійних внесків (на сьогодні відсутні через їх знищення), після 1960 р. і до завершення опису він уже відсутній. Із 1966 р. з'являється доповнення – «список комуністів», що дозволяє визначити кількість партійних серед учителів. Усі ці документи об'єднані в єдині справи під назвами «Протоколи партійних зборів, плани роботи і список комуністів» або «Протоколи партійних зборів, засідань партбюро первинної організації середньої школи № 1, матеріали і додатки до них». Кількість сторінок у них коливається від 6 до 233. Незначна частина протоколів і планів написані російською, а більшість – українською мовою.

Збережені архівні справи протоколів зборів комуністичного осередку середньої школи містять обов'язкові частини: порядок денний, доповіді чи виступи учасників зборів, ухвали або резолюції зборів. У «черзі денній» чи «повіді дня»¹ є повторювані з року в рік пункти: стан навчально-виховної роботи в школі, готовність школи до нового навчального року, підготовка до екзаменів і радянських свят чи історичних дат (перше травня, роковини «Великого Жовтня», річниця УРСР чи СРСР тощо). Також подано інформацію про затвердження планів роботи партійної організації на наступні періоди, прийом кандидатів у комсомольські та комуністичні ряди, партійні стягнення, розгляд заяв чи справ конкретних вчителів і працівників школи, вивчення різноманітних постанов і рішень пленумів ЦК КПУ, успішність учнів, виконання рішень попередніх зборів, визначення партійних доручень для вчителів школи, підготовку до чергових виборів.

В архівних справах є документи так званих відкритих і закритих партійних зборів Перемишлянської СШ № 1. Протоколи «закритих» зборів свідчать про проведення їх тільки за участі членів чи кандидатів у члени комуністичної партії. Натомість,

¹ Такі назви порядку денного використано у протоколах за 1949 рік.

протоколи «відкритих» комуністичних зборів фіксують присутність усіх працівників школи, тож їх кількість завжди більша, ніж «закритих». На одних та інших зборах виносилися однотипні питання, наприклад: про «ідейний ріст комуністів» (ДАЛО-1), про «втілення в життя морального кодексу будівника комунізму» (ДАЛО-5), про прийом кандидатів у члени КПРС, про вивчення постанов Міністерства освіти, про звіти профспілкової організації школи тощо (ДАЛО-2). Та все ж можна простежити відмінності у питаннях, які мали стосунок до організації роботи самого комуністичного осередку в школі. Так, вибори секретаря парторганізації, затвердження планів і завдань або вивчення статуту КПРС чи закритих листів ЦК КПРС розглядали винятково на закритих зборах. Із сучасної перспективи, відмінності між закритими і відкритими партійними зборами є несуттєвими, та все ж вони криються у деталях. Мабуть задум полягав у тому, що закриті збори є справою «втаємничених» у дійсність комуністичної владної вертикалі.

Збережені плани роботи первинної партійної організації школи за різні роки другої половини ХХ ст. демонструють напрям діяльності комуністичних осередків у середніх закладах освіти, стратегію розвитку радянської школи. Зосереджують увагу на «агітмасовій», «політмасовій» роботі, науково-атеїстичній пропаганді. Їх втілення відбувалося шляхом читання доповідей та лекцій для вчителів та учнів, спеціальних бесід для батьків, роз'яснення колгоспникам матеріалів з'їздів КПРС, рішень пленумів ЦК КПРС, допомогу сільським партійним осередкам, проведення нарад агітаторів, пошкваллення їх роботи з використанням радянської преси в колгоспних бригадах і серед населення міста. Плани роботи містять графіки відпусток вчителів, розподіл серед них партійних доручень, списки вчителів – агітаторів і тематику лекцій та бесід, які вони мали провести (ДАЛО-3). Партійними дорученнями в школі були: виконання обов'язків секретаря комуністичної організації, його заступника, відповідальність за роботу з вивчення короткого курсу історії ВКП(б), за справу шкільної профспілки, за воєнно-фізичну підготовку, за організацію фізкультурних гуртків, художньої самодіяльності, піонерського клубу, комсомольської організації учнів і вчителів, за підвищення ідейно-політичного рівня безпартійних учителів і комуністів школи, за випуск шкільних і стінних колгоспних газет.

Серед чималої кількості сторінок протоколів є документальний матеріал, що слугує непрямим джерелом для вивчення повсякденного життя вчителів у радянський період. Він містить короткі повідомлення про невідповідні побутові умови педагогів: однокімнатне помешкання, де вони приживають або не виділення земельних ділянок чи городів у належному їм розмірі. Після ретельного читання архівних справ, вдалося зауважити, що, коли в порядку денному протоколу є пункти про «розбір заяви товариша такого-то» або про «розбір поведінки окремих комуністів», то зазвичай міститься стислий опис конфлікту, що виник у школі. У виступах, запитаннях, відповідях присутніх, рішеннях зборів чи їх резолюціях розкриваються цікаві деталі самої події. Під час обговорення професійних завдань або обов'язків учителів для підсилення аргументації використовується їх партійна приналежність, розкриваються їх особисті чи родинні негаразди. Вивчаючи це, можна зрозуміти пояснення, виправдання чи мотиви поведінки та механізми діяння вчителів у різних ситуаціях.

До прикладу в заяві комуніста Ф. (директора школи; в архівних документах усі прізвища та імена записані без скорочень, натомість я подаю їх зі скороченнями), йдеться про те, що колишній директор В. та його дружина вчителька біології В. у

тому ж закладі «не цікавилися як слід питаннями пришкільної ділянки, організацією теплиць». У новому ж навчальному році, при зміні керівництва в школі, вчителька біології свою роботу зовсім занедбала та «стала на шлях обману, ігнорування вказівок дирекції». Вона обляяла директора Ф. «словами не достойними вчинка комуніста», а той у своїй заяві просив парторганізацію звернути увагу на відповідну ділянку роботи та на поведінку вчительки В. (ДАЛО-4). У процесі перевірки фактів, вказаних у заяві, з'ясувалося, що директор школи Ф. своєю поведінкою та ставленням до вчительки вивів її з рівноваги, тому вона і вжила «грубі звернення» (ДАЛО-4). У своєму виступі на зборах В. підкреслила свою самовіддану роботу за всі двадцять років. Як зазначено в документі, «самовосхваляла себе», стверджуючи, що її виробничі плани переписуються іншими педагогами всього району, натомість директор школи плани роботи біолога не затверджує, умов для роботи не створює, на звернення не реагує. Водночас вчителька В. звинуватила керівника школи у занедбуванні навчально-виховного процесу, у непроведених уроках і не у відвіданні ним же уроків інших колег-педагогів (ДАЛО-4). Своєю чергою директор Ф. звинуватив вчительку та засудив її виступ, вважаючи що вона «не правильно» виступала, обманюючи партійну організацію, та вказав на «неправильну лінію» вчительки В. у ставленні до тих колег, яких «наказує директор» (ДАЛО-4).

В обговоренні цієї заяви брали участь кілька вчителів школи. Так, у виступі товариш В. (попередній директор школи та чоловік вчительки біології В.) вказував на те, що йому не зрозумілі згадування про недоліки його попередньої роботи, а робота на пришкільній ділянці – це справа не тільки вчителя біології, а всього педагогічного колективу. Він наголосив на інших хибках нового директора: не реагує на критику, не приділяє достатньої уваги роботі художньої самодіяльності. З цього приводу колишній керівник зауважив: «В моїй роботі були недороблення, але було і багато позитивного. Ф. треба бути більш тактовним в своїх заявах і поведінці» (ДАЛО-4). У виступі товаришки Г. звернено увагу на «неправильний виступ В.» і порушене питання про взаємодопомогу та допомогу директору школи в роботі. У виступі секретаря парторганізації товаришки М. зазначено про актуальність поданої заяви та право парторганізації її розглядати. Вона «загострила» увагу присутніх на обговоренні важливої складової шкільного життя – практичної роботи учнів, що перебуває у неналежному стані. А у недоліках із виробничими планами, вважає, що винні обоє – і директор школи, і вчителька біології. Також секретар парторганізації критикувала поведінку вчительки біології В., яка «хоч і права в багатьох відношеннях, але сама дійової допомоги дирекції школи у виправленні помилок не подає» (ДАЛО-4). Останнім виступав представник райкому партії товариш Г. Говорячи про те, що партійні збори ухилилися від основного питання – про учнів школи, про посилення контролю дирекції школи, – вказав на нетактовну поведінку комуністів В. і Ф. у ставленні один до одного (ДАЛО-4).

Рішення партійних зборів щодо цього питання складалося з п'яти пунктів. У першому йдеться про необхідність «збов'язати директора школи комуніста Ф. піднести рівень навчально-виховної роботи в школі, посилити контроль над роботою вчительського колективу та створити умови для роботи вчительки біології товаришки В., надавши необхідний кабінет для роботи» (ДАЛО-4). У наступних – «збов'язати вчительку біології комуніста В. поліпшити роботу на пришкільній ділянці, створити куток живої природи та допомагати молодому директору школи в роботі» (ДАЛО-4). Натомість, у двох останніх наголошувалося на необхідності обом комуністам В.

і Ф. «бути більш тактовними у своїй поведінці, не виходити за рамки педагогічного такту. Товарищі В. за нетактичне поводження по відношенню директора вказати» (ДАЛО-4). Контроль за виконанням цього рішення покладался на секретаря партійної організації школи товаришку М.

Інші приклади ілюструють взаємини між учнями, батьками та педагогами, вчинки представників освітянського персоналу. В протоколі № 13 відкритих партійних зборів, що відбулися 1 лютого 1963 р., занотовано обговорення одного питання – «бережи честь вчителя». Виступи розпочиналися зі згадки про нову програму комуністичної партії, в якій особливе місце посідало завдання виховання комуністичної свідомості в молоді, в якому вчителі мали реалізувати «високе покликання у формуванні нової людини» (ДАЛО-6). Згодом йшлося про вчителів, що завдяки своїй роботі та досягненням здобули авторитет серед колег, учнів і містян. Водночас учасники партійних зборів розглянули й інші приклади освітян, які «кажуть батькам, що ваш син чи дочка дурні, не має природних задатків, упертий, як осел, безнадійний, тупий, як ступа» (ДАЛО-6). Обговорювали поведінку вчителя К., який на своїх уроках навчав себе Цезарем, першим імператором Римської імперії, а учнів своїми рабами. І вимагав, щоб учні йому догоджали за вищу оцінку, а ті, хто не зуміли, отримували двійки. Пригадували про випадок, коли вчительки Г. і П. били дітей, а їх прилюдно лаяли батьки навіть «не цензурними словами» (ДАЛО-6). Одні вчителі у своїх виступах підтверджували недоліки у роботі, «які треба чесною працею виправляти». При цьому вони доручали керівництву школи «докласти всіх зусиль до того, щоб виховати дружній колектив». Інші висловлювали необхідність проводити такі обговорення доволі часто, щоб мати змогу чесно, відверто поговорити про проблеми у відносинах між вчителями, учнями чи батьками, прагнучи в такий спосіб «один одного виховувати, але щоб не було обід, як це часто в нас в школі буває» (ДАЛО-6). У вчительських виступах критичні зауваження на адресу своїх колег поєднувалися із прилюдним обговоренням їх дітей чи взаємовідносин у їхніх сім'ях, підсилаючи в такий спосіб вагу своїх аргументів і докоряючи що «і своїх власних дітей не любив, а завжди розказував про любов до других» (ДАЛО-6).

Протокол № 13 відкритих партійних зборів школи завершився постановою, що містить кілька пунктів: «...зобов'язати всіх комуністів нести високо честь учителя, бути прикладом для всіх безпартійних; спланувати роботу з учительським колективом для колективного відвідування театрів, цирку, екскурсій в м. Львів, диспутів по прочитаних книгах та ін.» (ДАЛО-6). Можна припустити, що це прописаний найпоширеніший сценарій вирішення більшості проблем у школі: спочатку наголосити на партійній та професійній відповідальності, а потім разом (колективно) удосконалювати та збагачувати педагогічну культуру.

В архівних справах є чимало прикладів, що опосередковано ілюструють повсякдення радянських педагогів. Винесені на порядок денний партійних зборів питання в прихований спосіб описували проблеми фахового та приватного життя вчителів. Ключовим моментом в опрацюванні таких архівних документів є розуміння джерела як продукту цілеспрямованої людської діяльності радянського часу і необхідність використати підходи та способи прочитання історичного тексту тієї аудиторії, для якої він слугував, застосовуючи засоби для розкриття того, що криється за прямими висловлюваннями, і в такий спосіб розшифрувати приховані смисли (Коляструк, 2010, с. 108).

Головні висновки запропонованої публікації полягають у тому, що в науковий обіг вперше вводяться протоколи зборів первинної партійної організації Перемишлянської середньої школи Львівської області. Критичний метод опрацювання архівних справ дає підстави стверджувати, що маємо справу з документами, які припинили виконувати функції, заради яких їх було створено, та стали історичними писемними джерелами радянської епохи. В них зафіксовані типові зібрання колегіальних органів КППС в Українській РСР – первинної партійної організації середньої школи. Офіційність подій, викладених у документах, підтверджується їх стандартним оформленням – вказування номеру протоколів, календарної дати і плану проведення зборів, кількості присутніх, підсумкових рішень із підписами конкретних посадових осіб. Як типова партійна діловодна документація радянського часу ці джерела просякнуті ідеологічними штампами та підпорядковані специфічному канону мовлення, що вимагає додаткових зусиль для їх верифікації та реконструкції. Водночас, як документи початкової ланки комуністичної владної ієрархії, вони не піддавалися скрупульозній цензурі, в них занотовані висловлювання мовців зі збереженням лексичних і стилістичних особливостей, часто недовладно описані проблемні ситуації чи випадки. І це допомагає дослідникам, серед іншого, подолати прямолінійне розуміння тексту, увиразнити наявні у джерелах натяки чи «вивільнити» потенційні смисли (Яковенко, 2007, с. 238–240, 244, 249).

Протоколи зборів первинної партійної організації середньої школи містять цінну інформацію про плани та стратегію розвитку радянської школи, вимоги до радянських педагогів, організацію навчального процесу, налагодження вчительської та учнівської взаємодії. Розгляд на партійних зборах індивідуальних заяв учителів, їх характеристик і доповідних записок непрямо допомагає проявити різні проблеми з їх приватного життя, що переносяться на взаємини у вчительському колективі та впливають на нього. Інформаційний потенціал цих джерел при вивченні повсякденного життя радянських вчителів не є достатньо задовільним. Та все ж вони придатні для узагальнення підстав і рівня міцності групових зв'язків вчительської спільноти, вибудовування в ній внутрішньої ієрархії та формування стилю поведінки, притаманної радянському вчителю. Головними тематичними акцентами у таких джерелах є навчальний процес у руслі комуністичної ідеології та підтримання комуністичного соціального порядку. Натомість другорядне місце займають сюжети про вчинки і події з життя конкретних учителів, що керуються власними стратегіями поведінки для досягнення своїх цілей. Тож такі джерела висвітлюють повсякденне життя вчителів почасти, залишаючи чимало питань відкритими. Вони допомагають не так нагромаджувати конкретні факти з повсякденного життя вчителів, як створювати можливості осмислити мотиви та механізми їх дії.

Слушним видається зарахування протоколів первинних партійних зборів до «внутрішнього офіційного прикордоння». Адже такі джерела описують офіційну внутрішню картину повсякдення та перебувають одночасно у двох сферах – у просторі офіційних звітів та людської буденності. З одного боку, насамперед, вони насичені владними імперативами, комуністичними настановами та планами радянських освітніх інституцій, а з іншого – згодом фіксують думки, поведінку особи. На межі між офіційним й неофіційним їх виводить те, що більшість із цих документів містять і рішення, які відповідали радянському канону, і описують загальний хід шкільних справ, і підтверджують втілення наказів у щоденній практиці, і містять приклади міжособистісних взаємин у колективі (Лук'яненко, 2019, с. 36–38).

Неопублікованих протоколів зборів первинних комуністичних осередків освітніх закладів збережено доволі багато, що суттєво розширює основу вивчення вчительського повсякденного життя у другій половині ХХ ст. на локальному рівні. Очевидно, що без використання напрацьованих методологічних засад аналізу такого типу джерел вони можуть виявитися «маломовними».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Годованська, О. (2015). Повсякденність (не) тотожна етнографічному побутописанню. *Народознавчі зошити*, 6, 1356–1361 http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2015_6_12

ДАЛО-1: Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 1079, оп. 1, spr. 8, ark. 32.

ДАЛО-2: Держархів Львівської обл., ф. 1079, оп. 1, spr. 12, ark. 27, 30.

ДАЛО-3: Держархів Львівської обл., ф. 1079, оп. 1, spr. 13, ark. 1–6.

ДАЛО-4: Держархів Львівської обл., ф. 1079, оп. 1, spr. 15, ark. 17–25.

ДАЛО-5: Держархів Львівської обл., ф. 1079, оп. 1, spr. 28, ark. 3.

ДАЛО-6: Держархів Львівської обл., ф. 1079, оп. 1, spr. 29, ark. 2–5 зв.

Калакура, Я. С., Войцехівська, І. Н., Павленко, С. Ф., Корольов, Б. І., Палієнко, М. Г., Головка, С. В. (гол. ред.). (2002). *Історичне джерелознавство: підручник*. Київ: Либідь.

Кісь, О. (2017). *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*. Львів.

Коляструк, О. А. (2010). *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя*. Харків: Раритети України.

Лук'яненко, О. В. (2019). *«Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років*. Полтава: Видавництво «Сімон».

Макарчук, С. А. (1999). *Писемні джерела з історії України: курс лекцій*. Львів: Світ.

Яковенко, Н. (2007). *Вступ до історії*. Київ: Критика.

REFERENCES

Hodovanska, O. (2015). Povsiakdennist (ne) totozhna etnografichnomu pobutopysanniu. *Narodoznavchi zoshyty*, 6, 1356–1361 http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2015_6_12 (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (Derzharkhiv Lvivskoi obl.), f. 1079, op. 1, spr. 8, ark. 32 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1079, op. 1, spr. 12, ark. 27, 30 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1079, op. 1, spr. 13, ark. 1–6 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1079, op. 1, spr. 15, ark. 17–25 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1079, op. 1, spr. 28, ark. 3 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. 1079, op. 1, spr. 29, ark. 2–5 zv. (in Ukrainian).

Kalakura, Ya. S., Voitsekhivska, I. N., Pavlenko, S. F., Korolov, B. I., Paliienko, M. H., & Holovko, S. V. (Ed.). (2002). *Istorychne dzhereloznavstvo: pidruchnyk*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Kis, O. (2017). *Ukrainky v HULAHu: vyzhyty znachyt peremohty*. Lviv (in Ukrainian).

Koliastruk, O. A. (2010). *Intelihentsiia USRR u 1920-ti roky: povsiakdenne zhyttia*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy (in Ukrainian).

Lukianenko, O. V. (2019). «Naiblyzhchi druzi partii»: kolektyvy pedahohichnykh vyshiv Ukrainy v obrazakh shchodennia 1920-kh – pershoi polovyny 1960-kh rokiv. Poltava: Vydavnytstvo «Simon» (in Ukrainian).

Makarchuk, S. A. (1999). Pysemni dzhherela z istorii Ukrainy: kurs lektsii. Lviv: Svit (in Ukrainian).

Yakovenko, N. (2007). Vstup do istorii. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

Oksana HODOVANSKA

PhD (History)

Senior Research Fellow of the Department of Social Anthropology of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine,

Senior Lecturer of the Department of History Museum Studies and Cultural Heritage Lviv Polytechnic National University

THE RECORDS OF THE MEETINGS OF THE PRIMARY PARTY ORGANIZATION AS A SOURCE OF RESEARCH TEACHERS' EVERYDAY LIFE: FOR EXAMPLE OF PEREMYSHLYAN SECONDARY SCHOOL THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The proposed article studies administrative sources – documents of primary party organizations of secondary institutions of education, which contain information about the development strategy of the Soviet school, the organization of the educational process, and the relationships between teachers, pupils and their parents.

The subject of consideration in the article was unpublished the records of the primary party organization meetings of secondary school of Peremyshliany from 1949 to 1989. The relevance of the proposed research topic was strengthened by the fact that the analysis of the protocols of the primary communist centers of secondary schools from the point of view of studying the everyday life of teachers had not been carried out. Thus, such research became an attempt to demonstrate the potential of administrative sources in everyday history research. Researchers agree that the everyday problem field functions at the intersections of relationships where different spheres of a person's or community's life world are combined. Everyday life covers the space of a person's personal life, his/her family, home life, raising children, leisure time, social relations. Besides, it contains educational and professional achievements, models of behaviour and relationships in a professional environment.

The main conclusion was as follows: the records of the meetings of the primary party organization of secondary school of Peremyshliany contained valuable information about the plans and strategy of the development of the Soviet school, requirements for Soviet teachers. Consideration of teachers' individual statements, their characteristics, and report notes at party meetings provided important information about various problems from their private lives and demonstrated complex relationships in the professional environment. Unpublished protocols of primary party organizations meetings deserve attention when studying everyday life during Soviet times. They were not very helpful viewing accumulation of historical facts about the everyday life of teachers, but contributed to understanding the motives and mechanisms of their actions. Moreover, the information potential of these sources when studying everyday life is not sufficiently satisfactory, their informativeness is fragmentary, leaving many questions open.

Keywords: everyday life, soviet teachers, communist party meetings, unpublished administrative documents.

УДК

<https://doi.org/10.33402/zuz.2024-20-148-163>

Роман ГОЛИК

доктор історичних наук

старший науковий співробітник

відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3123-1920>

e-mail: roman_holyk70@ukr.net

ЩИТ І МЕЧ ШТІРЛІЦА: РЕЦЕПЦІЯ СИЛОВИХ СТРУКТУР Й ГЕНЕЗА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ І ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ПАМ'ЯТІ

Вивчено вплив культурної пам'яті, зокрема книжної культури та зафіксованого в ній образу радянських силових структур, на радянську й пострадянську пам'ять росіян і українців у контексті генези російсько-українського збройного протистояння. Проаналізовано, як всередині радянської та пострадянської культури зароджувалися мотиви та ідеологеми війни 2022 р., та простежено, як вони проникали на територію України та як на це реагували носії російської та української культури.

Розглянуто, як формувався образ «доблесних бійців невидимого фронту», як він поширювався на всіх працівників радянських спецслужб (ЧК, НКВС, ОГПУ, ГПУ, МВД–КДБ, ГРУ). Досліджено, як він взаємодіяв з образами бійців, воєначальників Радянської армії та представників радянської міліції. Наголошено на шляхах еволюції цього образу в культурній та історичній пам'яті Радянського Союзу і його республік, зокрема Радянської Росії та України. Вивчено різні шляхи й форми інфільтрування «чекістської», «міліцейської», «воєнної» парадигми радянської культури в українському та російському просторі. Описано, як і які культурні продукти формували образи комуністичних героїв: від творів і кінофільмів про Штірліца й до шпигунських повістей та романів болгарських, польських, чеських соціалістичних авторів. Існували також їхні українські відповідники. Підкреслено, що одну з основних ніш в українському радянському контексті відіграла антиповстанська/антибандерівська література, яка формувала позитивний образ «героїчних» представників радянських спецслужб/військових/міліціонерів і негативні образи антирадянських підпільників.

Зазначено, що окремим блоком ідеологічної літератури, яка мілітаризувала свідомість радянських читачів, були книжки, присвячені радянській і російській армії. Вони також формували негативний образ «небезпечного імперіалістичного Заходу» і «доблесних комуністичних збройних сил». Зауважено, що у пострадянський період шляхи історичної та культурної пам'яті у згаданій тематиці розійшлися, проте радянська історична міфологія далі діяла у пострадянському культурному просторі. Доведено, що саме реактивація

радянських уявлень про війни у російській колективній свідомості (на тлі розходжень з українською історичною пам'яттю) перших десятиліть ХХІ ст. стала одним із претекстів до російсько-української війни.

Ключові слова: історична пам'ять, культурна пам'ять, російсько-українська війна, радянська культура, українська культура, російська культура, Україна, Росія.

Вторгнення 24 лютого 2022 р., як і гібридна війна проти України 2014–2022 рр., це війна уявлень, які, своєю чергою, сягають давніших концепцій та стереотипів, закорінених у радянській та пострадянській культурі, а їхні початки можна шукати ще глибше – у російській та українській культурній пам'яті та книжковій культурі, її героях та антигероях. Спробуємо перечитати окремі фрагменти цієї пам'яті, проаналізувати, як всередині радянської та пострадянської російської культури зароджувалися мотиви та ідеологем війни 2022 р., та простежити, як вони проникали на територію України, як на це реагували носії російської та української культур.

Культурна сфера радянського й пострадянського простору дуже неоднозначна та гетерогенна. Вона така ж неоднорідна, мозаїчна, еkleктична і фрагментована, як і сама культура і культурна пам'ять, котра її породила. В ній сплелися ідеї, тексти, цитати дорадянської, радянської, пострадянської культур. Читання й перечитування навіть її фрагментів – непросте завдання, бо вони поєднуються в одне ціле часто еkleктично чи хаотично, через складну сітку асоціації. Якщо використовувати концепти літературознавства, можна говорити про численні сюжетні лінії всередині інших сюжетних ліній. Можна виділити декілька таких глибинних блоків чи структур, заповнених образами, що вплинули на мілітаризацію радянського мислення й російської суспільної свідомості, але також тривалий час впливали й на українську колективну свідомість та пам'ять. Цю тематику частково вже досліджували, однак в іншому аспекті й на іншому матеріалі (Fedor, 2011; Violier, 2016). Тут спробуємо показати вплив культурної пам'яті, зокрема книжкової культури, та зафіксованого в ній образу радянських силових структур, на радянську й пострадянську пам'ять росіян і українців у контексті генези російсько-українського збройного протистояння.

Радянський час. Майже відразу після утворення більшовицьких силових структур, зокрема Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем при РНК РРФСР (Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при СНК РСФСР, ВЧК), радянська література стала активно поширювати міф «Залізного Фелікса» – засновника ЧК Фелікса Дзержинського (Феликс Дзержинский, Feliks Dzierżyński) як «вірного, чесного лєнінця»; всі парадигми радянської культури вели до лєнініани та «лицаря революції з холодною головою, вогненним серцем і чистими руками». Цей ідеал першого чекіста-керівника і «пролетарського яcobинця» утвердився у 1926–1936 рр. Зокрема, 1936 р. газета «Правда» опублікувала на першій сторінці статтю «Лицар революції», присвячену саме Ф. Дзержинському. Уже в пізньорадянську добу образ «Залізного Фелікса» доповнило «Горіння» («Горение») популярного Юліана Семенова (творця Штірліца), який розповідав про початок кар'єри Дзержинського як «видатного революціонера-інтернаціоналіста», повністю охопленого ідеєю захисту соціалістичної Батьківщини (Маєвський, 2020, с. 105–133). Звідси також уславлення працівників й очільників ЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ (Кузіна, 2018, с. 71–98). Серед них Микола Єжов (Николай Ежов), котрого радянська влада зображала як сталінського учня-наркома зі «єжовими

рукавицями» («сталевими лабетами»), про якого складали пісні, наприклад «Пісню про батира Єжова» («Песнь о батыре Ежове») і якому радянська влада, зокрема, доручила й організацію знищення Євгена Коновальця у 1938 р. З іншого боку, образ міжвоєнних наркомів держбезпеки досить швидко змінювався, вони самі потрапляли під маховик репресій, і пам'ять про них як про ворогів народу стиралася (Генріх Ягода, Микола Єзов, врешті – Лаврентій Берія).

Однак образ «доблесних бійців невидимого фронту» поширювався на всіх працівників радянських спецслужб (ЧК, НКВС, ОГПУ, ГПУ, МВД-КДБ, ГРУ) та їхніх агентів загалом. Зразками поведінки для радянських читачів мали слугувати всі «чекісти», книжки про яких активно публікували й після війни. Звідси повісті Олександра Лукина (Александр Лукин) та Дмитра Поляновського (Дмитрий Поляновский) «Працівник ЧК» і «“Тиха” Одеса» («Сотрудник ЧК», «“Тихая” Одесса», Москва, 1963). Герої таких творів діяли на всьому просторі Радянського Союзу – від середньої Азії, де мали боротися з антирадянськими «басмачами», до Одеси, де повинні були викоринювати міський бандитизм. Цю парадигму згодом доповнила низка текстів та ґрунтованих на них кінофільмів, таких як роман та кіно Ігоря Болгарина (Игорь Болгарин) «Ад'ютант його високоповажності» («Адъютант его превосходительства», 1969) про розвідника «червоних», чекіста Павла Кольцова, який нібито втерся в довір'я генерала-білогвардійця й «під чужим прапором» здійснював секретні операції, успішно обійшов білу контррозвідку, хоч врешті-решт потрапив під арешт. Цей фільм демонструвався на екранах, вислови з нього циркулювали в радянській культурі, а згодом у сучасній російській масовій культурі («Митьки», група «Акваріум»). Із подіями того ж часу був пов'язаний один із романів Юліана Семенова (Юлиан Семенов/Юлиан Ляндрес) «Діаманти для диктатури пролетаріату» («Бриллианты для диктатуры пролетариата», екранізований у 1975 р.), де з'явився образ розвідника-чекіста Всеволода Владимірова – Максима Ісаєва, який згодом став Отто фон Штірліцом. Довкола них чи поруч із ними в радянській культурі функціювали образи командирів Червоної армії часів громадянської війни: Василія Чапаєва (Василий Чапаев) (роман Дмитрія Фурманова (Дмитрий Фурманов) (1923) та фільм «Чапаєв» («Чапаев») (1934), Миколи Щорса (довженківський «Щорс», 1939), Григорія Котовського (фільм «Котовський», 1942), які лише утверджували образ «переможних» радянських збройних сил. Ці образи проникали (або мали проникати) в свідомість радянських школярів ще з шкільної лави, зокрема з курсів російської радянської літератури, яку вивчали й українські учні. Саме тут використовувалося характерне протиставлення радянського «Хлопчиша-Кибальчиша» і його ворога – «Хлопчиша-Плохиша» (1933), ідеї «великої військової таємниці», «Р. В. С», «Долі барабанщика», тимурівців («Тимур і його команда»), Аркадія Гайдара-Голікова (Аркадий Гайдар-Голіков). Образ дітей-помічників Червоної армії, НКВД та ГПУ, і навіть малих червоних диверсантів був привабливим для радянських авторів. Прикладом стали пригодницька повість Павла Бляхіна (Павел Бляхин) «Червоні дияволята» («Красные дьяволята» у 1922 р. та однойменне німе кіно Івана Перестіані в 1923 р.), а особливо пізніша екранізація – «Невловимі месники» («Неуловимые мстители», 1966) Едмонда Кеосаяна (Էդմոնդ Գաբրիելի Քեօսայան) – радянський напіввестерн про дітей-розвідників, які воюють на Кубані чи в Україні з анархістами Гната Бурнаша/«бандами батька Махна» та допомагають Семену Будьонньому (Семён Будённый). Їх продовжували «Нові пригоди невловимих» (1968), які протистояли білогвардійцям у Ялті й Криму,

та «Корона російської імперії, або знову невловимі» (1971), де колишні діти вже служили в ОГПУ і воювали з прихованими білогвардійцями в околицях Одеси. Отож, вже у творах та кінострічках про становлення радянської влади та громадянську війну на території СРСР були закладені ідеологічні стереотипи, тиражовані й цитовані в пізньорадянський час, після Другої світової війни.

Тут, як у фільмах, таких як «Біле сонце пустелі» («Белое солнце пустыни», 1969), чекісти, червоноармійці, перші радянські міліціонери зображалися носіями культури та прогресивних ідей у відсталі регіони. Власне з фільму «Біле сонце пустелі» походили не лише радянські уявлення про до- і нерадянську Середню Азію, але й відомий афоризм червоноармійця Сухова, поданий як частина образу радянського (і російського солдата) – доброзичливого, простого, самовідданого, кришталево чесного: «Абдулла, ти знаєш, я хабаря не беру, мені за державу образливо!» («Абдулла, ты знаєш, я мзду не беру, мне за державу обидно!»). Елементи цього виразу («мене за державу обидно!») стали фразеологізмами не лише радянської, але й російської та української пострадянської культури ХХ – поч. ХХІ ст.

Загальну картину уславлення героїв Громадянської війни підсилював роман Лева Нікуліна (Лев Никулин) «Мертва брижа/хвиля» («Мертвая зыбь») та фільм «Операція “Трест”» (1967) про успішну антиеміграційну-антимонархічну й антибританську операцію ГПУ з виманювання та арештування Сіднея Рейлі (Sidney George Reilly). ЧК і ОГПУ прославляв також роман Васілія Ардаматського (Василий Ардаматский) «Відплата» («Возмездие», 1972), за яким було знято стрічку «Крах», а потім телесеріал «Синдикат-2» (1981) – про успішну операцію чекістів проти есера Бориса Савинкова (Борис Савинков) у 1920-х роках. Тут був сформований колективний портрет «героїв радянської влади» на чолі з Ф. Дзержинським та образ ворогів – панів і недружньої «панської Польщі» та її земель. Звісно, з частини таких героїв (як Васілій Чапаєв чи його ординарець Петро Ісаєв, Петька/Петр Ісаєв, Петька,) сміялися, розказували анекдоти. Однак це не стосувалося, як правило, персонажів-чекістів. Навпаки, їхню успішну діяльність на тлі невдалих антибільшовицьких проєктів демонстрували книжки на зразок двотомного видання «Крах антирадянського підпілля в СРСР 1917–1929 гг.» («Крушение антисоветского подполья в СССР. 1917–1929 гг.» (1986) Давида Голинка (Давид Голиков), яке перевидали в РФ у 2022 р у серії «Радянське століття» («Советский век»). Саме в радянських фільмах про громадянську війну було сконструйовано один із образів «ворожої, антибільшовицької України» – території махновців, петлюрівців, білогвардійців та «білополяків». З іншого боку, вже фільми про радянських розвідників 1920–1930-х років сприяли формуванню в суспільній свідомості образу шпигуна, «агента капіталізму»/фашизму, що тільки поширювало атмосферу підозрливості та шпигуноманії у «фортеці соціалізму» – СРСР.

Важливим для формування стереотипу «радянського чекіста» став також образ розвідника Ріхарда Зорге (Richard Sorge) – агента «Рамзая», якого популяризували як у СРСР (і в Радянській Росії, і у РРФСР), так і в соціалістичній Німеччині (НДР). Цього розвідника символічно нагородили званням Героя Радянського Союзу аж у 1964 р. Про нього, наприклад, вийшли: збірник Миколая Агаянца (Николай Агаянц), Ірини Дементьєвої (Ирина Дементьева), Єгора Яковлева (Егор Яковлев) «Товариш Зорге: документи, спогади, інтерв'ю про подвиги радянського розвідника» («Товариш Зорге: документы, воспоминания, интервью о подвиге советского разведчика»), який надрукувало видавництво «Радянська Росія» у 1965 р.; переклад книжки Ганса

Отто Мейснера (Hans-Otto Meissner) «Прецедент Зорге» («Der Fall Sorge» (1956 р.), російською – «Хто ви, доктор Зорге?» («Кто вы, доктор Зорге?»)), яку публікувало Міністерство оборони СРСР у 1966 р., а також однойменний фільм, що демонструвався на радянських екранах, випуск радянської марки з зображенням розвідника. До цього переліку належить й книжка Юліуса Мадера (Julius Mader) «Репортаж про доктора Зорге», («Репортаж о докторе Зорге») видана російською воєнним видавництвом НДР (Берлін, 1988). У радянській Україні про Зорге писали, однак основним був його загальнорадянський культ чи псевдокульт.

Етнічний німець і агент СРСР Зорге, якого називали то Ікою Ріхардовичем Зорге (Іка Ріхардович Зорге), то Ріхардом Густавовичем Зорге (Ріхард Густавович Зорге), то «Інсоном» (Інсон), то «Зонтером», то «Рамзасм», репрезентував і довоєнну, і воєнну парадигму радянської (згодом – російської) розвідки, а смерть сталінського супершпигуна описували й описують як героїчний вчинок. Не дивно, що в Росії у 2000–2020-х роках постать «легендарного радянського розвідника у серці імперіалістичної Японії» також залишилася важливим елементом суспільного дискурсу. Зокрема, його біографія вийшла у масовій белетристичній серії «Жизнь замечательных людей» та в популярному видавництві під знаковою назвою «Молодая гвардия», де В'ячеслав Кондрашов (Вячеслав Кондрашов) видав окрему книжку «Ріхард Зорге» (Москва, 2017). Йому присвячена серія об'ємистих монографій, наприклад, кілька видань Михайла Алексєєва (Михаил Алексеев) «Ваш Рамзай. Ріхард Зорге і радянська військова розвідка в Китаї 1930–1933» («Ваш Рамзай. Ріхард Зорге и советская военная разведка в Китае» 1930–1933) (Москва, 2010) та «Вірний вам Рамзай: Ріхард Зорге і радянська військова розвідка в Японії 1933–1938» («Верный вам Рамзай: Ріхард Зорге и советская военная разведка в Японии 1933–1938 гг.») (Москва, 2020).

Однак для політичних кіл РФ важливими стали дещо інші, напівуявні та уявні постаті з радянських текстів фільмів. Серед них, наприклад, присвячений службі зовнішньої розвідки КГБ СРСР «Щит і меч» (1968) Володимира Басова (Владимир Басов) за однойменним романом Вадима Кожевникова (Вадим Кожевников) із головним героєм радянським розвідником Александром Бсловим – гауптштурфюрером СС Йоганом Вайсом, його друзями (Генріхом Шварцкопфом у виконанні Олега Янковського (Олег Янковский)) та піснею «З чого починається Батьківщина?» («С чего начинается Родина?») у виконанні уродженця Ніжина Марка Бернеса (Марк Бернес), яку однаково добре можна було застосувати і до СРСР, і до РФСР, і до УРСР. Навіть назви частин цього фільму («Без права бути собою», «Наказано вижити», «Оскарженню не підлягає», «Останній кордон») стали, певною мірою, епіграфами для біографії зразкового радянського воєнного розвідника. Подібний шлях обрали також режисери інших кінострічок про радянську розвідку, наприклад, українського за місцем продукції фільму «Де ти був, Одісею?» Теймураза Золоєва (1978) за романом Олексія Азарова «Дорога до Зевса», проте із тією відмінністю, що радянського розвідника (у його ролі виступив литовець Донатас Баніоніс (Donatas Banionis) у нацистському середовищі 1944 р. сприймають за англійського шпигуна (отже, за представника «чужої» розвідки). Проте особливу популярність у СРСР здобув серіал «Тринадцять миттєвостей весни» (1973) за однойменним твором Юліана Семенова, а згодом і цикл його романів про Владимира – Ісаєва – Отто фон Штірліца. Тут, як і в «Щиті й мечі», була сформована ідеальна схема розвідницької кар'єри, ідеальний імідж розвідника: він відразу вступає у ворожу політичну партію (НСДАП–НСРПН), зовнішньо приймає

«фашистську»/нацистську ідеологію й расові закони (звідси – сконструйована характеристика «справжній ариєць, безпощадний до ворогів Рейху»), поступово досягає значних чинів в елітній військовій формації (СС) і, попри загрозу викриття, все ж (як агент «Юстас») передає радянському Центрові доленосну для СРСР інформацію. Саме образ «інтелігентного, витонченого, задумливого, розважливого» Отто фон Штірліца-Ісаєва в бездоганному мундирі й темних окулярах, у виконанні В'ячеслава Тихонова (Вячеслав Тихонов), став асоціюватися з «філігранністю» та «непереможністю» радянської розвідки. Звісно, надмірна «інтелектуальність» героя та його роздумів була предметом радянських анекдотів. Однак те, що В. Тихонов зіграв також роль Андрія Болконського у «Війні й мирі» Сергія Бондарчука (1965–1967), за твором Льва Толстого (Лев Толстой), ще більше вмонтовувало постать Штірліца у російську культурну пам'ять. Зрештою, в романно-повістевому варіанті (романи Ю. Семенова «Експансія», «Позиція», «Відчай», «Бомба») Штірліц, проте уже під іншими іменами, рухався ще далі – в повоєнну Західну Європу, а також слідами нацистів – у Латинську Америку, чинячи опір американським та європейським спецслужбам. Образ Штірліца, разом із такими персонажами й сюжетами, як екранізований «Майор Вихор» («Майор Вихрь») Євгенія Ташкова (Евгений Ташков)², лише покращували узагальнений імідж радянського розвідника-підпільника і сприяли його поширенню³.

При цьому, навіть випереджаючи цю тенденцію, дуже подібні образи творили українські письменники радянського часу, зокрема Юрій Дольд-Михайлик у трилогії «І один у полі воїн» (1956), «У чорних лицарів» (1964), «Над Шпрее клубочаться хмари» (1965), що розповідав про розвідника-лейтенанта Григорія Гончаренка (що підкреслювало його українськість), який стає бароном Генріхом фон Гольдрінгом. Цей сюжет теж екранізували на кіностудії О. Довженка («Далеко від Батьківщини» («Далеко от Родины»), 1960), експортуючи за межі СРСР, зробили бестселером⁴, однак російський/союзний варіант розвідника згодом виявився впливовішим. Ще одним відносним підсиленням для такого образу стала літературна постать Ганса Клосса – польсько-радянського розвідника Станіслава Колицького-Мочульського, агента J-23 із книжки «Ставка більша за життя» («Stawka większa niż życie», (1968–1969) Анджея Збиха (Andrzej Zbych), яку в 1970-і роки переклали українською, а в Польщі зняли серіал із Станіславом Мікульським (Stanisław Mikulski) в головній ролі, що транслювався і в СРСР, отже, і в Радянській Україні теж. Польський Клосс був одночасно й радянським агентом, проте трохи динамічнішим, дієвішим, аніж задумливий Штірліц чи елітарний фон Гольдрінг.

Постаті розвідників у радянській ідеологічній парадигмі були доповнені образами «героїчних воєначальників Великої вітчизняної війни» (Георгія Жукова (Георгий Жуков), Івана Конєва (Иван Конев), Константина Рокоссовського (Константин Рокоссовский, Konstanty Rokossowski), Олександра Василевського (Александр

² Одним із його прототипів був уродженець Катеринослава (тепер – Дніпро) заслужений вчитель і Герой України, а у 1939–1941 рр. – завідувач Львівського міського відділу народної освіти Євген Березняк, який дожив до 99 років і помер у Києві у 2013 р.

³ Через значну популярність тексти Ю. Семенова наприкінці 1980-х років були перекладені також українською, що, з одного боку, було поступкою національній культурі, а з іншого – свідченням того, як у неї імплементувалися радянські ідеологеми.

⁴ Звідси його польське видання під назвою «Baron von Goldring» (Warszawa, 1959).

Василевский). До них додавалися образи партизан (в українсько-російському контексті – Сидора Ковпака, якого прославляла епопея «Дума про Ковпака» («Дума о Ковпаке» (1973–1976)) Тимофія Левчука, та її завершення – «Від Бугу до Вісли» («От Буга до Вислы» (1980–1981)), зняті на кіностудії ім. О. Довженка) (Капась, 2011, с. 121–130). У контексті нинішнього російсько-білорусько-українського протистояння варто згадати й тему «партизанської Білорусі», яку активно просувала радянська пропаганда. Радянські ідеологеми впливали й на дитячу літературу, де з'явилися образи малих партизанів: Валя/Валентин Котик з Шепетівки, Льоня/Леонид Голиков (Леня Голиков), Зіна/Зінаїда Портнова, Марат Казей/Марат Казей тощо. Про них описується, зокрема, у російськомовному збірнику «Діти-герої» («Дети-герои»), що упорядкований Ігнатієм Гончаренком і Натаном Махліним у Києві 1985 р. для того, щоб утривалити ці образи в пам'яті дітей. Це стосувалося й постаті підпільниці Ніни Сагайдак. (Цікаво, що книжку Дмитра Міщенко про Сагайдак (Москва, 1970) з української мови російською переклав відомий керівник спецоперацій НКВС, ліквідатор Євгена Коновальця і Романа Шухевича Павло Судоплатов, який певний час був перекладачем, літредактором та літератором). До цього тематичного кола в радянській літературі належала діяльність підпільних організацій, які в радянських історичних схемах курувало НКВД, наприклад, частково сконструйованої в романі Олександра Фадєєва (Александр Фадеев) «Молодої гвардії» на чолі з Олегом Кошевим, Зоєю Космодем'янською, Ульяною Громовою.

Така література мала сприяти зацікавленню радянськими розвідниками й підпільниками, мілітаризації дитячої свідомості та формуванню специфічної радянської/советизованої пам'яті. Прикладами слугували: «Книга майбутніх командирів» («Книга будущих командиров») (1970, 1974); «Книга майбутніх адміралів» («Книга будущих адмиралов») (1979); «Ветры Куликова поля» («Вітри Куликового поля») (1985); «Рассказ о русском флоте» («Розповіді про російський флот») (1989) Анатолія Мітяєва (Анатолий Митяев). Аналогічно із біографіями російських полководців Олександра Суворова (Александр Суворов) та Михайла Кутузова (Михаил Кутузов) у популярній серії «ЖЗЛ» («Жизнь замечательных людей»/«Життя видатних» людей)⁵, книжки А. Мітяєва пов'язували світову війну, а також історію військової справи Давньої Русі («Давньоруські букви військової абетки»/«Древнерусские буквы военной азбуки») із російським військом, зокрема із царською армією та її «Грамматикою бою» («Грамматика боя»), зокрема «Брусилівським проривом», а звідти вели генеалогічну лінію до Червоної/Радянської Армії. Водночас наприкінці «Книги будущих командиров» А. Мітяєва дітям прямо говорили про ймовірність третьої світової війни, яку можуть розпочати «імперіалісти», і в якій СРСР матиме «прекрасну» мету – знищити капіталізм як ненависний людству лад. А. Мітяєв також не приховував, що основною ударною силою такої війни має бути ракетно-ядерна зброя, здатна знищити мільйони військових та цивільних глибоко в тилу ворога. Єдине, від чого застерігав автор, – можливість «капіталістів» завдати несподіваний ядерний удар по Радянському Союзові. Водночас він заспокоював дітей, що цей удар насправді не буде для радянців несподіваним, бо вони швидко знищать ракети супротивника й блискавично нанесуть удар по ньому. Звісно, стверджував А. Мітяєв, що така війна може бути і звичайною,

⁵ Ця серія вказувала на існування прихованої культурної спадкоємності між царською та червоною Росією, бо була заснована ще до 1917 р.

неядерною та затяжною, але СРСР також до неї готовий, і, очевидно, переможе. Навіть останні сторінки «Книги майбутніх командирів» демонстрували, на які постаті мали орієнтуватися майбутні керівники Радянської Армії, а саме: Олександр Невський (Александр Невский), Олександр Суворов, Михаїл Кутузов, Михаїл Фрунзе (Михаил Фрунзе), радянські маршали Другої світової (у Митяєва – Великої Вітчизняної) війни.

Звісно, СРСР можна вважати імперією, федерацією чи навіть конфедерацією, однак класичний Радянський Союз був (де факто) унітарною державою з єдиною армією. Звісно, в цій державі існували дещо різні картини громадянської та Другої світової воєн: досить порівняти «Тихий Дон» і «Підняту цілину» Михайла Шолохова (Михаил Шолохов) із «Вершниками» чи «Чотирма шаблями» Юрія Яновського, «Живі й мертві» Константина Симонова (Константин Симонов) і «Прапороносці» Олесь Гончара. Існувала також певна конкуренція в зображенні російських і українських розвідників, в якій українські та російські автори змагалися зі змінним успіхом, що видно з творів Ю. Семенова і Юрія Дольда-Михайлика. Однак російські радянські тексти про історію військового мистецтва чітко пов'язували історію радянських збройних сил із «переможною російською армією», і байдуже, радянською чи царською. Українські ж автори не могли вести такого родоводу, й лише зрідка (як у книжках Володимира Голобуцького або Марії Пригари чи Володимира Малика) популяризували постаті війська Запорозького, але не як прототип української армії. Невипадково книжка Володимира Золотарьова (Владимир Золотарев), Марата Межевича (Марат Межевич), Дмитрія Скородумова (Дмитрий Скородумов), присвячена збройним силам до 1917 р., називалася «На славу російської вітчизни» («Во славу отечества Российского») (Москва, 1984). Водночас назва книжки Олени Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (Київ, 1969) для часу, коли її видали, була визнана майже націоналістичною чи дисидентською.

Натомість Західну Україну на цій інтелектуальній мапі репрезентувала різноманітна антиповстанська й антиунійна література та зняті за її сюжетами кінофільми (Голик, 2012, с. 191–208; Erlacher, 2013, р. 289–316). Для радянських спецслужб й комуністичної пропаганди повоєнних років ця територія була особливо небезпечною. Це засвідчувала біографія генерала Ніколая Ватутіна (Николай Ватутин), який загинув після поранення, завданого у бою з УПА. (Звідси книжка воєнного журналіста Михаїла Брагіна (Михаил Брагин) «Ватутін. Шлях генерала» («Ватутин. Путь генерала») (1955).

Тому розповсюджувалися тексти, в яких доблесні представники держбезпеки/прикордонники/червоноармійці протистоять ворогам-бандерівцям та їх «унійним поплічникам», як, наприклад, частково перекладені російською пропагандистські книжки співробітника КДБ Кліма Дмитрука (псевдонім Євстафія Гальського), що таврували «жовто-блакитних банкрутів», представників антирадянських формувань і «українських буржуазних націоналістів». Невипадково його «Безбатченки» (1972, 1985) («Не имеющие родины») (1974), зображали представників Греко-Католицької Церкви агентами-«хрестоносцями» Ватикану й колективного Заходу в боротьбі з комунізмом. З іншого боку, Є. Гальський, як і інші пропагандисти зі спецслужб, намагався белетризувати свої розповіді, створивши «Корнієнка, капітана держбезпеки» та інших персонажів, котрі воювали з українськими націоналістами. Ці образи та окреслення транслиювалися й російською на загальносоюзний рівень: «Тайна отеля «Ост» («Тасмичия готелю «Ост») (Київ, 1986); «Унійні хрестоносці сьогодні й завтра»

(Москва, 1988.); «З хрестом і тризубом» («С крестом и трезубцем») (Москва, 1980). Західну Україну та її інтелігенцію тут часто зображали закритим соціумом «під чужими прапорами», як в однойменній книжці Володимира Беляєва та Михайла Рудницького (Москва, 1954). Частина з таких текстів отримали свій аудіовізуальний вираз. Наприклад, памфлети Володимира Беляєва і його екранізований твір «Хто тебе зрадив?» (антирелігійний фільм «Іванна» («Иванна», 1961), де зрадниками і колаборантами зображалися представники Греко-католицької Церкви, або «Шепіт» – роман Павла Загребельного та однойменний фільм (1966) про долю прикордонника, який бореться «з залишками оунівських банд». Водночас у кінопрокаті з'явився трагічний «Білий птах з чорною ознакою» Юрія Ілленка (1971) про конфлікт брата – «упівця» із братом-червоноармійцем на Буковині. У цей візуально-ідеологічний ряд входила розповідь про таке ж драматичне протистояння всередині карпатської сім'ї у «Високому перевалі» (1981) Володимира Денисенка, звідки пішла у світ популярна «Мелодія»/«Карпатська рапсодія» Мирослава Скорика. Такі сюжетні повороти означали начебто пом'якшення різкого протиставлення комуністів і бандерівців, проте насправді такого пом'якшення не було. Західну Україну, Галичину зображали антиросійською навіть у контексті присутності там царських військ 1914–1915 рр., як у фільмі «Таємниці святого Юра» (1982) за сценарієм Володимира Добричева. Згідно з цією концепцією, саме Австро-Угорщина разом із «уніатською» Церквою втягнула галичан у братовбивчу війну. Загалом, радянські ідеологи щодо Галичини воєнних і перших повоєнних літ у СРСР функціонували аж до кінця 1980 р., а згодом були відновлені в російському дискурсі.

У повоєнний час у радянському інформаційному просторі побутовали популярні сюжети з боротьбою з КДБ проти західних спецслужб та їхніх резидентур. У частині з них радянські розвідники потрапляли у середовище агентів ЦРУ чи інших західних спецслужб, щоб викрити іноземних агентів у СРСР («ТАРС уповноважений заявити», за романом Юліана Семенова, виданий 1984 р.), в інших, як у стрічці «Доля резидента» («Судьба резидента», 1970), радянські контррозвідники викривали і перевербовували іноземних агентів у Радянському Союзі. Ще в іншому сюжеті вже радянські міліціонери ловили нацистських злочинців, серед яких були також колишні диверсанти і шпигуни («Совість» (1974), за твором Васілія Ардаматського (Василий Ардаматский), «Протистояння» (1986), за романом Ю. Семенова). Фільми про міліцію («Петровка, 38» (1980) і «Огарьова, 6» (1981), за романами Ю. Семенова, «Інспектор Лосева» (1982), за «Злим вітром» – твором Аркадія Адамова (Аркадий Адамов) також були елементом формування специфічного «силового світогляду» (чи «світогляду силовиків») у радянській культурі. Проте ключовим тут став культовий серіал «Місце зустрічі змінити не можна» («Место встречи изменить нельзя») (1979), за твором братів Аркадія і Григорія Вайнерів «Ера милосердя» з бардом і актором Володимиром Висоцьким (Владимир Высоцкий) в одній з головних ролей. Стрічка, присвячена боротьбі з бандитизмом у повоєнній Одесі, створювала особливий образ міліціонера (Глеб Жеглов), який бореться з кримінальним середовищем напівкримінальними методами і репрезентує специфічний, розбишацький стиль поведінки. Згодом цей стиль став популярним у пострадянських силових структурах. Специфіку образу доповнювала й дискусія довкола режимності чи антирежимності самого виконавця ролі – Володимира Висоцького. Частина колег вважала його агентом КДБ Віктором, утім, цілком підтримуючи цю роль, натомість інша частина – зображала

репрезентантом протестної культури. Ці дискусії (як і дискусії довкола постаті Віктора Цоя) донедавна були «гарячими» і в Україні (зокрема і в руслі того, як постать Висоцького – «Жеглова», актора й співака використовує сучасна російська пропаганда).

Такий же сюжет підтримували твори й фільми авторів із «соціалістичного блоку»: польські романи й фільми на зразок повісті «Веста не знає пощади» («Vesta nie zna litości») (1960) Миколая Козакевича (Mikolaj Kozakiewicz), перекладеної українською у 1962 р., чи спрямованого проти комуністичного підпілля класичного фільму Анджея Вайди (Andrzej Wajda) «Попіл та діамант» (1958) зі Збігнєвом Цибульським (Zbigniew Cybulski) в головній ролі. В цю парадигму входили оповіді про уявного болгарського контррозвідника – детектива Аввакума Захова з екранізованих «Пригод Аввакума Захова» Андрея Гуляшки (Андрей Гуляшки), розповіді Богумила Райнова (Богумил Райнов) про болгарського «Пана Ніхто», які перекладалися російською та українською мовами. В СРСР знали також екранізований чехословацький фільм про представника комуністичного Корпусу національної безпеки (1974–1979) «Тридцять випадків майора Земана» («Třicet případů majora Zemana»), або ж кінострічку з НДР про подвиги радянських розвідників у нацистській Німеччині «Архів смерті» («Archiv des Todes») (1979–1980). Важливими для радянської культури постатями були кубинські соціалісти/комуністи, котрі здійснювали партизанські «спецоперації з експорту революції» в Латинській Америці, такі як Ернесто Че Гевара (Ernesto Che Guevara), довкола якого творилася романтична аура героя, або сандіністи. Невипадково про них писав Йосиф Григулевич-Лаврецький (Juozas Grigulevičius), який сам був агентом-нелегалом КДБ, а потім латиноамериканістом та істориком релігії. Зрештою, навіть у радянських книжках для дітей та підлітків фігурували або закордонні шпигуни, або ганстери, які хотіли викрасти секрети радянських технологій («Приключення Електроника» («Пригоди Електроніка») Євгенія Велтістова (Евгений Велтистов). Більшість радянських книжок та фільмів про розвідників, героїв громадянської та Другої світової війни впливали на суспільну свідомість громадян СРСР, Радянської Росії, а також Радянської України, формуючи світ, різко поділений на своїх і чужих, лиходіїв і героїв. Це впливало й на світобачення пересічної радянської людини, яку конструював СРСР. Проблемаю згодом стало те, що такі уявлення були розповсюджені й серед мешканців пострадянської України, творячи гібридний світогляд.

Натомість сам світ розвідників та контррозвідників із КДБ СРСР був окремим, герметично закритим у собі. Його інтелектуальну складову та культурну пам'ять можна реконструювати на підставі праць Червонопрапорного інституту КДБ у Москві. Посібники для слухачів інституту КДБ («Розвідка Англії» («Разведка Англии») (Москва, 1963), «Розвідка Федеративної Республіки Німеччини» («Разведка Федеративной Республики Германии») (Москва, 1967), «Розвідка США» («Разведка США») (Москва, 1969)) формували позитивний образ радянської розвідки й контррозвідки на тлі негативного образу «імперіалістичних ворогів». Тут увага була зосереджена на антирадянській «агресивності» західних держав, структурах їхніх розвідок та контррозвідок, «каналах підривної роботи» проти СРСР та її союзників (наприклад ФРН – проти НДР), технічних можливостях та методах вербування агентів, «закидування агентів в СРСР на осідання», провокаціях проти Радянської Армії, втягування радянських громадян у розвідувальну діяльність на території чужих держав, використання західних посольств як резидентур, інфільтрування агентів-нелегалів,

вербуваннях комерсантів, діячів культури, їхніх ділових поїздок на території СРСР як розвідувальних акцій тощо.

Натомість інші підручники навчали, як нейтралізувати агентуру противника і антирадянських емігрантських центрів, і навпаки, використати її для здобуття потрібної інформації («Використання можливостей Радянського комітету по культурних зв'язках зі співвітчизниками за кордоном у розвідувальній роботі» («Использование возможностей Советского комитета по культурным связям с соотечественниками за рубежом в разведывательной работе»)) (Москва, 1969). Ще інші тексти прописували, як контролювати виїзд мешканців Радянського Союзу за кордон, як їх інструктувати і забезпечувати контррозвідальний супровід, як перевіряти «сигнали про їхню підозрілу поведінку», як інфільтрувати в делегації оперативних працівників КДБ, як збирати необхідну інформацію і проводити «активні наступальні контррозвідальні заходи», це, наприклад, «Контррозвідальна робота на каналі тимчасового виїзду радянських громадян за кордон» («Контрразведывательная работа на канале временного выезда советских граждан за границу») В. Алдіна (В. Алдин) (1977). Ще в інших посібниках, як, наприклад, «Політична розвідка з території СРСР» («Политическая разведка с территории СССР») (Москва, 1989), розвідників навчали, як належить шукати кандидатів на агентів, як встановлювати з ними контакт, вербувати іноземців та забезпечувати з ними зв'язок із території Радянського Союзу.

Про спосіб мислення викладачів і студентів можна судити також і по «Працях вищої школи КДБ СРСР» («Труды высшей школы КГБ СССР») та зі «Збірника статей про агентурно-оперативну й слідчу роботу КДБ СРСР» («Сборник статей об агентурно-оперативной и следственной работе КГБ СССР»). Тут, як і у всіх схожих виданнях, було видно підпорядкованість КДБ комуністичній партії та ідеології, підкреслювалася спадкоємність між ВЧК і КДБ, підтримувалася пам'ять про боротьбу «чекістів» із контрреволюціонерами 1920-х років, із абвером, з антирадянським підпіллям 1940–1950 рр. У цих працях підтримувався культ «Великого Жовтня», а також його колективних та індивідуальних призвідців: ВКП(б)–КПРС Володимира Ульянова-Леніна (Владимир Ульянов-Ленин) та Фелікса Дзержинського, описувалася методологія боротьби з «ідеологічними диверсіями» західних спецслужб, а також методи «профілактичної роботи» КДБ серед суспільства, правові аспекти його діяльності, аналітична методологія радянської контррозвідки в системі «чекістського знання». У казуїстичних роботах автори з КДБ звертали увагу на вдале вербування конкретних агентів, підвищення їх кваліфікації, доповідали про способи перетворення на агентів військовослужбовців, які навчалися у вишах СРСР, про розкриття антирадянської агітації, про «перевиховання» антирадянщиків, про організацію явок із повинною та судів над дисидентами тощо. Над усім цим існувала ідеологічна надбудова з історії РСДРП–ВКП(б)–КПРС та її боротьби з меншовіками, есерами, троцькістами, «ревізіоністами» (маоїстами, прихильниками Броза Тіто), марксистсько-ленінською ідеологією побудови комуністичного (науковий комунізм) атеїстичного (науковий атеїзм) суспільства тощо.

Пострадянський період. Після розпаду соціалістичного блоку (Варшавського договору) та самого СРСР образ радянського розвідника та військового (силівика загалом) став амбівалентним. На пострадянському просторі з'явилася тема сталінських репресій Великого терору 1937 р. Уже за горбачовської перебудови ця тема поступово трансформувала мислення як українських, так і російських авторів. Виник «Меморіал».

У коло читання російських та українських читачів, передовсім інтелігенції, стали проникати «Колимські оповідання» (1966–1978) Варлама Шаламова (Варлам Шаламов), пов'язаний зі Львовом «Крутий маршрут» (1967) Євгенії Гінзбург (Евгения Гинзбург), «Архіпелаг ГУЛАГ» (1973) Олександра Солженіцина (Александр Солженицын), антисталінська «Технологія влади» (1983) Абдурахмана Авторханова (Абдурахман Авторханов). Навіть такі російські письменники, як репресований перед війною Анатолій Рыбаков/Аронов (Анатолій Рыбаков/Аронов), автор прорадянських екранізованих творів «Кортик» (1948) та «Бронзовий птах» (1956), де комсомольці допомагають демаскувати ворогів революції, опублікував роман «Діти Арбату» (1987), у якому радянські спецслужби, навпаки, поставали символами репресій. Цей символізм посилювали документальні видання фонду «Демократія» у 1990–2000 рр. (у серії зі знаковою назвою «Росія. ХХ століття») («Россия. ХХ век»). У цих публікаціях зі знаковими назвами «“Лубянка” ЧК–ОГПУ–ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ» (1997), як і «ГУЛАГ» (2000), усі ці реалії радянського часу поставали у похмурому світлі репресій і масових убивств. Звісно, були й певні вагання, бо репресії пов'язували передовсім зі сталінським режимом, і більшість депортацій, чисток асоціювали саме з ним, хоча автори осуджували й діяльність КДБ 1960–1980-х років. Однак, наприклад, діяльність радянської розвідки в час Другої світової війни в російській пострадянській думці оцінювалася як безумовно позитивна. Ліберальні видання (на кшталт незалежного журналу «Век ХХ и мир», одним із редакторів якого став, майбутній антиукраїнський політтехнолог Гліб Павловський (Глеб Павловский) начебто прагнули з позицій постмодернізму, «гласності» і толерантності відійти від спадщини ЧК–ГПУ–КДБ. Одним зі знаків доби став російський фільм «Чекіст» («Чекист») Олександра Рогожкіна (Александр Рогожкин) (1992). Його головний герой – керівник губернського ЧК Срубов причетний до масових убивств, проте намагається їх виправдовувати, і, зрештою, божеволіє. Так само агент НКВС Мітя (Олег Меншиков) із нагородженого «Оскар» фільму Нікити Михалкова (Никита Михалков) «Стомлені сонцем» («Утомленные солнцем») (1994) нібито скоює самогубство, арештуючи «легендарного комдива» Котова (якого грає сам Михалков) у «День сталінського повітроплавання й дирижаблестроювання». Зрештою, Президент Росії Борис Єльцин (Борис Ельцин) у своїх мемуарах («Споминах на задану тему») демонстрував певні побоювання перед КДБ. В одній з історій, які згадував мемуарист, високий компартійний функціонер навчав його, ще не досвідченого, що працівники КДБ ніколи не повинні командувати партійцями, а навпаки, мають повністю їм підпорядковуватися. У певному сенсі утворена замість КДБ ФСБ РФ, так само як ГРУ, на перших порах здавалася повністю підконтрольною цивільній («партійній») владі. Борис Єльцин також переконував, що повернення до СРСР неможливе, що виявилось згодом зовсім не таким очевидним.

Натомість в Україні, вже у часи перебудови, а головню після проголошення незалежності у 1991 р., образи НКВС–КДБ почали асоціювати з масовими депортаціями, розстрілами, Сибіром/ГУЛАГОМ, Голодомором 1932–1933 рр., переслідуванням української ідеї й українського дисидентського руху в 1960–1970 рр. Публікація роману «Ніч і день» (1963, 1989) Володимира Гжицького, перевидання «Тигроловів» Івана Багряного (1944–1946), поява мемуарів «Рубали ліс...» (2001) Лариси Крушельницької, спомини про ГУЛАГ та Великий Голод 1932–1933 рр., про розстріли в західноукраїнських тюрмах НКВС 1941 р. і боротьбу чекістів із антирадянським підпіллям лише посилювали антипатію до радянських спецслужб. Навпаки, постатями

культурної пам'яті українців тепер стали ті, кого ліквідувало чи на кого полювало ЧК (тобто представники української національної революції 1917–1921 рр.) та НКВС–МВД (тобто бійці УПА), «холоднорівці», Симон Петлюра, Юрій Тютюнник, Євген Коновалець, Роман Шухевич, Лев Ребет, Степан Бандера. Довкола цих постатей точилися суперечки, але в суспільстві існувала загальна тенденція до їх героїзації. Це підтвердила популярність споминів колишніх лісовиків/бандерівців/упівців, а також художніх творів, у яких вони стали героями: від роману «Брати грому» (2002) Михайла Андрусика до «Вогнених стовпів» (2006) Романа Іваничука. До цього спричинилася й діяльність Центру дослідження визвольного руху, а також Інституту національної пам'яті. Проте найбільшу популярність образам принесла їх екранізація, зокрема у фільмах Олеса Янчука «Атентат. Осіннє вбивство в Мюнхені» (про ліквідацію С. Бандери) (1995), «Нескорений» (про Р. Шухевича) (2000), «Залізна сотня» (2004) тощо. Вони також формували негативний стереотип НКВС, радянської влади, її військ та міліції тощо. Тому спецслужби незалежної України були (чи мали бути) від початку відмежовані від історичної спадщини радянської розвідки та контррозвідки.

Натомість уже в ельцинській Росії історична та культурна пам'ять була спрямована в інше русло. З середини 1990-х років тут почали поступово реабілітувати представників радянської розвідки й контррозвідки, і водночас «прив'язувати» перемоги Радянської Армії до здобутків армії Росії ХХІ ст. Відповідно, у 2000–2020 рр. знову почали героїзувати Ріхарда Зорге, Р. Йосифа Григулевича, Рудольфа Абеля/Вільяма Фішера (Рудольф Абель/Вільям Фишер) (марку до його дня народження випустили ще напередодні розпаду СРСР, у 1990 р.) та вихованця Миколаєва Бориса Наливайка, формувати образи цілої плеяди найкращих російських і радянських розвідників. Окремо почали виділяти постать одного з Генеральних секретарів ЦК КПРС та керівника КДБ Юрія Андропова (Юрий Андропов), його біографія вийшла в серії «ЖЗЛ», одного з останніх очільників КДБ Леоніда Шебаршина (Леонид Шебаршин) із його записками розвідника та афоризмами про Росію під характерною назвою «КДБ жартує» («КГБ шутит»), а також чільних урядовців ельцинської Росії – передовсім сходознавця, економіста, дипломата і представника КДБ й ФСБ Євгенія Примакова (Евгений Примаков). Його почали репрезентувати людиною, яка врятувала пострадянську розвідку та російські спецслужби загалом. Очевидно, були спроби пов'язати розвідку і контррозвідку сучасної Росії із спецслужбами Росії царської, зокрема Охоронного відділення. Частково цьому сприяла постать Ераста Фандоріна – персонажа романів Бориса Акуніна (Борис Акунин/Григорий Чхартишвили), який згодом став критикувати російську владу й емігрував на Захід, у фільмі «Статський радник» («Статский советник») (2005) Нікіти Михалкова (Никита Михалков). Цей образ підтримував також серіал «Імперія під ударом» («Империя под ударом») (2000) та «Секретна служба Його Величності» («Секретная служба Его Величества») (2007), які російські телекомпанії транслювали й в Україні. За останній час у російському дискурсі актуалізувалося нав'язування навіть традицій опричнини Івана Грозного, проте воно сприймається наразі як екстремальний архаїзм. Саме звідси – вигук ексцентричного актора Івана Охлобистіна (Иван Охлобыстин) «Гойда, бійся, старий світе!» («Гойда! Бойся, старый мир») під час мітингу на Красній Площі в Москві восени 2022 р. Зрештою, ще у 2017–2018 рр. у РФ чітко було проартикульовано столітню генеалогію російських спецслужб від ВЧК до ФСБ. Це зафіксовано й на візуальному рівні: символ щит і меч ЧК став щитом і мечем ФСБ.

Така логіка конструювання культурної пам'яті автоматично вплинула й на формування образу України. Спочатку в Росії почали говорити про «подвиги» Павла Судоплатова й публікувати його сенсаційні мемуари «Спецоперації. Лубянка й Кремль. 1930–1950 р.» («Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930–1950 годы») (Москва, 1997) та «Перемога в таємній війні. 1941–1945 роки» («Победа в тайной войне. 1941–1945 годы») (Москва, 2005). Це додатково реанімувало й підкріпило два стереотипи радянської культурної пам'яті: образ «добрих, вірних СРСР і Росії», і злих, недружніх українців – «бандерівців й терористів». Зрештою, в 2022 р. у серії «Жизнь замечательных людей» вийшла біографія Павла Судоплатова пера Володимира Антонова (Владимир Антонов). У ній П. Судоплатова змальовано в найкращих тонах. Так, організатор знищення Євгена Коновальця, Лева Троцького, Степана Бандери і Романа Шухевича несподівано опинився на рівні з керівником східнонімецького Штазі (Stasi, Staatssicherheit) Маркусом Вольфом (Markus Wolf), якого в російській історичній пам'яті репрезентують незамінною фігурою в діяльності світових спецслужб. Водночас уже у 2010-х роках у Росії видавали книжки, які об'єктивно застерігали від міфологізації спецслужб, що почалася ще в радянський час і набирала оберти з приходом до влади Володимира Путіна (Владимира Путина). Так, Джулі Федор (Julie Fedor) у праці, яку досить швидко переклали російською (Fedor, 2011), прямо вказувала на ризики «чекізму» впливу спецслужб на російську культуру. Водночас, зауважуючи, що ФСБ використовує риторику духовності, претендує на еталон моральності та ставить себе над суспільством як остання інстанція, авторка плекала надію на те, що Володимир Путін (Владимир Путин) і Дмитрій Медведєв (Дмитрий Медведев) у 2010 р. взяли курс на «десталінізацію» і на відхід від чекістської парадигми. Однак ці прогнози виявилися марними. У 2010–2012 рр. у РФ виходили книжки, які тільки підтвердили радянську генеалогію російських спецслужб. Так, нагороди Служби зовнішньої розвідки Росії в суспільній уяві стали прирівнювати до відзнак на зразок «Почесний працівник ЧК-ГПУ» («Почесний чекіст»). Невипадково однією із символічних фігур пострадянської Росії став творець ГРУ Ян Берзін. За радянськими біографіями, Ян Берзін (Jānis Bērziņš) чи Петеріс Кюзіс (Кюзе Pēteris, Kuzis, Kuze) (латиш, який всіма силами підтримував радянську ідею) дійсно репрезентував зразок: член РСДРП із 1905 р., професійний революціонер-каторжник, промотор радянського ладу в Латвії у 1919 р., і зрештою, начальник та творець 4 управління Робітничо-селянської червоної армії РСЧА (РККА) у 1920–1930 рр., який творив радянську агентурну сітку в Європі та Японії (Ріхард Зорге). Щоправда, у 1937 р. самого Я. Берзіна звинуватили у формуванні фашистської латишської організації і в 1938 р. розстріляли, проте у 1956 р. посмертно реабілітували, видали поштову марку з його портретом, хоч і не дуже на цьому акцентували. Натомість вже на початку 2000-х років ім'я «командарма ГРУ» знову з'явилося в російській культурній пам'яті у позитивному плані, як одного з творців російської розвідки. Це означало, що «чекістська парадигма» уявленя продовжувала функціонувати і лише набирала оберти.

Свою чергою, це призводило до різко поляризованої картини світу. Одну її частину займав пострадянський політичний простір (СНД) на чолі з Російською Федерацією, яка трансливала на нього ностальгічну пам'ять про СРСР та країни Варшавського блоку, про їхні спецслужби та колишню військову міць. Другу – світ ЄС, США і НАТО, який у свідомості Homo sovieticus виглядав ворожим світом іноземних агентів і потенційних агресорів. У свідомості ж жителів пострадянської України довго

перепліталися пострадянська ностальгія і проєвропейські/євроатлантичні аспірації, аж поки останні не переважили і не трансформувалися у публічні виступи (Помаранчева революція, Єврореволюція/Революція Гідності), які відкидали радянські уявлення й змінили курс країни. З боку адептів радянської пам'яті, це було спробою втечі з пострадянського світу (фактично – зі сфери впливу Росії) у ворожий світ, перетворення України на колективного «агента Заходу», проти якого треба боротися так само, як колись радянські спецслужби, армія чи міліція. Бажання спинити втечу України від радянських фантомів стало одним із претекстів до розв'язання Росією гібридної війни у 2014 р. і до повномасштабного вторгнення 2022 р. Одним, хоч не основним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Голик, Р. (2012). Радянська влада та український визвольний рух у Галичині в контексті ідеологічних стереотипів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 22. Львів.

Капась, І. (2011). Історична пам'ять про антинацистський рух Опору радянських партизан і підпільників Наддніпрянщини: генеза, механізми процесу. *Краєзнавство*, 4.

Кузіна, К. (2018). Образ співробітника НКВС у радянській пропаганді доби Великого терору (за матеріалами газети «Правда»). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1(49).

Маєвський, О. (2020). Фелікс Дзержинський – «перший чекіст» і «кривавий кат» крізь призму плакату і карикатури. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1.

Fedor, J. (2011). *Russia and the Cult of State Security. The Chekist Tradition, from Lenin to Putin*. London; New York.

Erlacher, T. (2013). Denationalizing Treachery: The Ukrainian Insurgent Army and the Organization of Ukrainian Nationalists in Late Soviet Discourse, 1945–1985. *Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia*, 2(2).

Violier, V. (2016). The Militarization Theory in Post-Soviet Russia: Dispelling the Pathological Look at Political and Administrative Elites. *Research in Political Sociology, On the Cross Road of Polity, Political Elites and Mobilization*, 24, 191–213.

REFERENCE

Holyk, R. (2012). Radianska vlada ta ukrainskyi vyzvolnyi rukh u Halychyni v konteksti ideolohichnykh stereotypiv. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 22. Lviv (in Ukrainian).

Kapas, I. (2011). Istorychna pamiat pro antynatsytskyi rukh Oporu radianskykh partyzan i pidpilnykiv Naddniprianshchyny: geneza, mekhanizmy protsesu. *Kraieznavstvo*, 4 (in Ukrainian).

Kuzina, K. (2018). Obraz spivrobotnyka NKVS u radianskii propahandi doby Velykoho teroru (za materialamy hazety «Pravda»). *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, 1(49) (in Ukrainian).

Maievskyyi, O. (2020). Feliks Dzerzhynskyyi – «pershyi chekist» i «kryvavyi kat» kriz pryзму plakatu i karykatyry. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, 1 (in Ukrainian).

Fedor, J. (2011). *Russia and the Cult of State Security. The Chekist Tradition, from Lenin to Putin*. London; New York (in English).

Erlacher, T. (2013). Denationalizing Treachery: The Ukrainian Insurgent Army and the Organization of Ukrainian Nationalists in Late Soviet Discourse, 1945–1985. *Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia* 2(2) (in English).

Violier, V. (2016). The Militarization Theory in Post-Soviet Russia: Dispelling the Pathological Look at Political and Administrative Elites. *Research in Political Sociology, On the Cross Road of Polity, Political Elites and Mobilization*, 24, 191–213 (in English).

Roman HOLYK

Doctor of Historical Sciences

Senior Researcher Fellow of the Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3123-1920>

e-mail: roman_holyk70@ukr.net

THE SHIELD AND THE SWORD OF STIRLITZ: THE RECEPTION OF SECURITY FORCES AND THE GENESIS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE CONTEXT OF SOVIET AND POST-SOVIET MEMORY

The article examines the influence of cultural memory, in particular book culture and the image of Soviet security forces recorded in it, on the Soviet and post-Soviet memory of Russians and Ukrainians in the context of the Russian-Ukrainian war. This study explores the origins of the motives and ideology behind the 2022 war, tracing their development within Soviet and post-Soviet culture. It examines how these ideas spread into Ukrainian territory and analyses the responses from speakers of both Russian and Ukrainian cultural backgrounds. It is considered how the image of «valiant fighters of the invisible front» was formed, how it spread to all employees of the Soviet special services (Cheka, NKVD, OGPU, GPU, Ministry of Internal Affairs – KGB, GRU). This study investigates how he engaged with the images of soldiers, commanders of the Soviet Army, and representatives of the Soviet militia. It highlights the evolution of this image within the cultural and historical memory of the Soviet Union and its republics, particularly in Soviet Russia and Ukraine. Various ways and forms of infiltration of the «chekist», «militia», «military» paradigm of Soviet culture in the Ukrainian and Russian space have been studied. It is indicated how and which cultural products shaped the images of communist heroes: from works and films about Stirlitz to spy novels by Bulgarian, Polish, and Czech socialist authors. There were also their Ukrainian counterparts. It is emphasized that one of the main niches in the Ukrainian Soviet context was played by anti-insurgency literature, which formed a positive image of «heroic» representatives of the Soviet special services/military/policemen and negative images of the anti-Soviet undergrounds. A separate block of ideological literature that militarized the consciousness of Soviet readers were books dedicated to the Soviet and Russian army. They also formed a negative image of the «dangerous imperialist West» and «valiant communist armed forces». In the post-Soviet period, the paths of historical and cultural memory diverged in the mentioned topic, but Soviet historical mythology continued to operate in the post-Soviet cultural space. Moreover, the research demonstrates that the reactivation of Soviet-era war narratives in the Russian collective consciousness during the early 21st century served as one of the key pretexts for the Russian-Ukrainian war.

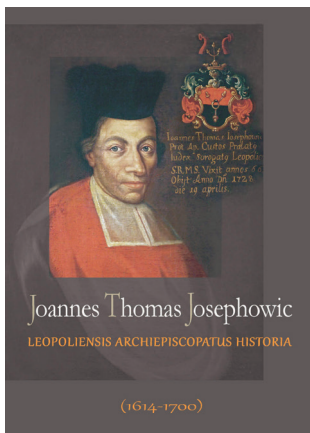
Keywords: historical memory, cultural memory, Russian-Ukrainian war, Soviet culture, Ukrainian culture, Russian culture, Ukraine, Russia.

<https://doi.org/10.33402/zuz.2024-20-164-169>

Ольга ГУЛЬ

*Кандидат історичних наук
науковий співробітник відділу історії середніх віків
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0648-104X>
e-mail: olgagul7@gmail.com*

[Рец.:] Юзефович Ян Томаш. Історія Львівського архієпископства (1614–1700). Упоряд. М. Капраль, І. Клименко; пер. з латин. мови М. Капраль. Львів, 2023. 1036 с. (Львівські історичні праці. Вип. 11)

«Історія Львівського архієпископства» («Leopoliensis archiepiscopatus historia») львівського каноніка Яна Томаша Юзефовича (Jan Tomasz Józefowicz) – це третя велика праця з історії Львова та регіону, створена у ранньомодерний час. Інші два нарративні опрацювання з XVII ст. – «Топографія міста Львова» («Topographia civitatis Leopolitanae») Яна Алембека (Jan Alembek) (Rachław, 1930) та «Потрійний Львів» («Leopolis triplex») Бартоломея Зиморовича (Bartłomiej Zimorowicz) (Zimorowicz, 1899; Зіморович, 2002) вже дочекалися критичних видань українською та польською мовами. Натомість хроніка Я. Т. Юзефовича дотепер залишилася неопублікованою у повному обсязі. Польськомовне видання Марціна Півоцького (Marcin Piwocki)

(Józefowicz, 1854) охоплює виклад подій лише від 1634 р. до 1690 р.; у ньому пропущені цілі абзаци, до того ж історики мали значні застереження щодо правильності перекладу історичних термінів. Надважливе завдання опублікувати повний текст хроніки та її переклад на українську мову поставив перед собою відомий дослідник історії ранньомодерного Львова, професор Мирон Капраль. До слова, він є автором не лише історичних монографій з етносоціальної історії Львова, але й таких вагомих археографічних публікацій, як: «Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст.» (Капраль, 1998); «Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст.» (Капраль, 2000); «Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій» (Капраль, 2007). Дослідження підготоване до друку у співавторстві із працівницею Мюнхенського університету др. Іриною Клименко.

Текст хроніки подається за латиномовним автографом Я. Т. Юзефовича, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Львів,

куди очевидно потрапив після Другої світової війни з архіву Римо-католицької капітули. Упорядники передали текст пам'ятки якнайближче до оригіналу, а також відтворили авторські підкреслення та перекреслення окремих слів, фраз або абзаців, внесені упродовж його багатолітньої роботи над хронікою. Авторське датування по днях тижня за церковним календарем уточнене сучасним літочисленням, узятим у квадратні дужки. Я. Т. Юзефович власноручно пронумерував рукопис і користувався цією пагінацією, коли робив внутрішнє посилання на сторінки манускрипту, тому для зручності пошуку в праці упорядники ввели подвійну нумерацію – авторську та архівну. На кожному розвороті книжки паралельно подано латинський оригінал на парній сторінці та український переклад на непарній. Як зазначено у вступі, це зроблено задля візуальної комфортності користування обома текстами, а також із дидактичною метою – для легшого опанування ранньомодерної історичної термінології латинською мовою.

У післямові упорядники детально відтворили основні факти з біографії Я. Т. Юзефовича. Зокрема зауважили, що міф про вірменське походження львівського каноніка виник серед істориків ще у XIX ст. У 1844 р. перший біограф хроніста Олександр Батовський (Aleksander Batowski) висловив міркування, що він народився «у вірменському обряді», але жодних аргументів на підтвердження цієї гіпотези не наведено. Історик-аматор вірменського походження Садок Баронч (Sadok Barącz) у книзі життєписів відомих вірмен давньої Речі Посполитої (1856) подав біограму каноніка як представника львівського вірменського середовища, при цьому він зазначив що родина Юзефовича походила від Шимона Тумановича (Томановича), мешканця Львова середини XVI ст. С. Баронч безпідставно поєднав родинними зв'язками багато відомих львівських родин. Очевидно, аргументом для С. Баронча було спостереження, що, відповідно до давнього вірменського, звичаю нащадки брали назву від імені батька, і так називалися, наприклад: Шимоновичем, Анджейовичем чи Юзефовичем, але, як довели подальші дослідження, такий простий метод виявився недієвим для ряду представників львівської еліти.

Ясність у це питання внесла публікація реєстрів прийняття до міського права Львова. З'ясувалося, що Юзефовичі були поляками, які взяли своє прізвище від Юзефа, слуги львівського старости Петра Бажі (Piotr Barzi). Син львів'ян Юзефа та його дружини Анни Гаспар (Каспар) Юзефович (Gaspar (Kaspar) Józefowicz) прийняв міське право Львова 23 січня 1593 р. (Janeczek, 2005). Відомо, що впродовж життя він володів аптекою, кам'яницею на площі Ринок та городом на Краківському передмісті навпроти костелу Святої Анни. У двох шлюбах Ян Томаш Юзефович мав п'ятеро дітей – із Сюзанною Уліянянкою (Zuzanna Ulianianka): Каспара (Kaspar), Катажину (Katarzyna), Яна (Jan), а із Софією Шольцівною (Zofia Scholcówna): Якуба Томаша (Jakub Tomasz) і Станіслав (Stanisław). До його сім'ї належав і пасерб Миколай (Mikołaj) (син першої дружини Сюзанни від першого шлюбу), якому теж надано прізвище Юзефович. Шлюб із представницею львівської патриціанської родини Шольців дозволило Каспарові увійти до вузького грона міської еліти. Невдовзі у 1620–1630 рр. двоє Юзефовичів – Каспар і Миколай – були обрані до Колегії «40 мужів». Пасерб та прийомний син Каспара Миколай успадкував фах аптекаря, він, власне, і був дідом львівського історика й каноніка Яна Томаша Юзефовича. На початку Хмельниччини, під час облоги Львова, він брав участь в обороні Львова перед козацько-татарськими військами, про що згодом описав у своїй хроніці його внук.

У шлюбі з Катажиною Фасрбах (Katarzyna Faurbach) Миколай мав двох синів: Станіслава (Stanisław Józefowicz) та Якуба Олександра (Jakub Aleksander) (згодом входив до складу міської ради). Батько Яна Томаша – Станіслав – був молодшим сином, і саме до нього перейшло володіння Шимоновичівською кам'яницею на площі Ринок. Впродовж 1657–1661 рр. він обирався до Колегії «40 мужів», а у 1661–1664 рр. був лавником. Його обраницею стала представниця патриціанського роду італійського походження Тереза делла Ріппа Убальдіні (Teresa della Rippa Ubaldini). Після смерті його дружини Станіслав Юзефович одружився вдруге з Кристиною Шимоновичівною (Christina Szymonowiczówna) – представницею іншого знатного львівського роду. Саме в цьому шлюбі з'явилося четверо дітей: старший син Станіслав, молодший Якуб Томаш, доньки Анна і Софія. Сімейним життям Юзефович тішився недовго, у 1664 р. він загинув біля містечка Ставище, де відбувався бій між польським військом і козаками, туди він поїхав на виклик руського воєводи Стефана Чарнецького (Stefan Czarniecki), бо займався постачанням сукна для польського війська.

Старший брат історика Станіслав обрав світську професію – став членом Колегії «40 мужів», а згодом лавником, своєю чергою Ян Томаш обрав духовну кар'єру – спершу навчався у школі при Латинській катедрі, Єзуїтському колегіумі, Краківській академії, згодом, після захисту докторату, висвятився і став каноніком й певний час виконував функції пароха у с. Мильчиці, що недалеко Перемишля.

«Історія Львівського архієпископства» Яна Томаша Юзефовича, з одного боку, є продовженням історії Львова Бартоломея Зиморовича, який завершив виклад подій на 1633 р., а з іншого – вона хронологічно продовжує дослідження ще одного львівського каноніка Якуба Скробішевського (Jakub Skrobiszewski), який видав життєписи львівських римо-католицьких архієпископів до початку XVII ст. (Skrobissevius, 1628). Отже, Ян Томаш Юзефович продовжив опрацювання своїх попередників, розпочавши з 1614 р., а саме з періоду сходження на львівський архієпископський престол Яна Анджея Прухніцького (Jan Andrzej Pruchnicki). Завершується праця 1700 р., будучи при цьому не закінченою.

Ідею написання історії Львівської латинської архідієцезії подав Яну Томашу Юзефовичу львівський архієпископ Костянтин Юзеф Зелінський (Konstanty Józef Zieliński), який здобув освіту у різних європейських університетах і мав непересічний світогляд. Канонік отримав доступ до капітульних книг і консисторських актів, користувався також друкованими хроніками та агіографічними життєписами. Над своїм твором, що в підсумку налічував 836 рукописних сторінок, автор працював із декількома перервами понад два десятиліття, орієнтовно від 1703 р. до 1725 р.

Перед тим, як розпочати написання великої історії Львівського архієпископства, Я. Т. Юзефович у 1702 р. опублікував агіографічну працю історичного спрямування про Святого Яна з Дуклі – «Krótkie zebranie życia wielbnego Jana z Dukli». Вартою уваги є й хроніка 1704 р. Коли Львів було захоплено шведськими військами, Я. Т. Юзефович залишався в оточеному місті і детально фіксував у своєму щоденнику всі трагічні події цього непростого періоду. Ця праця дочекалася своєї публікації польським дослідником літератури Пьотром Бореком (Piotr Borek) під назвою «Lwów utrapiony in anno 1704» (Józefowicz, 2003).

Попри першочергове завдання розповісти історію львівської архідієцезії, Я. Т. Юзефович чимало місця у хроніці відводить подіям, які відбуваються на території Руського воєводства та в інших регіонах Речі Посполитої. Автор часто нотував

і свої критичні міркування щодо окремих подій. На відміну від багатьох тогочасних авторів, він досить об'єктивно висвітлював причини Хмельниччини¹. Утім такий критичний підхід не беріг хроніста від відверто антисемітських висловлювань, певної агресивності стосовно православного та загалом не католицького населення.

Якщо основними джерелами до церковної історії були капітульні та консисторські акти, то для історії Львова – расцькі книги, з яких він брав інформацію про найважливіші події в житті міста і регіону, зокрема про військові напади та облоги, пожежі та природні катаклізми, а також приїзди до міста королів чи можновладців. Саме в міських книгах історик віднайшов опис облоги Львова козацькими і татарськими військами 1655 р., зроблений Самуїлом Кушевичем (Samuel Kuszewicz).

Помітне місце в роботі Я. Т. Юзефовича посідають також усні свідчення: його особисті, рідних, старших колег по капітулі, знайомих, усіх, хто був гідним довіри. Цим його праця кардинально відрізняється від інших хронік ранньомодерного Львова (Я. Алембека, Б. Зиморовича). Цікаво, що найбільш достовірними автор вважав спогади старших людей, а менш правдивими йому видавалися оповіді представників некатолицьких віровизнань.

Загалом, усні джерела у творі можна поділити на декілька умовних груп: свідчення родини (мати, дядько та інші родичі); спогади релігійного оточення (каноніки, черниці); спогади світського оточення (руський воевода, львівські райці, бургграфів Низького замку); особисті спогади автора (про облогу Львова 1672 р., напад на місто 1695 р.); народні перекази (оповіді про козаків-характерників). Від своїх родичів він дізнався про споріднення його родини з славетними львівськими родами Шимоновичів та Массарі, представники яких урядували містом ще у XVI ст. Від старших членів капітули молодий канонік почув згадки про облогу Львова козаками 1648 р., а також про різні явлення святих, наприклад Яна з Дуклі. Спогади духовних осіб з оточення львівського каноніка не завжди з позитивного боку висвітлювали Римо-Католицьку Церкву та її ієрархів. У 1640 р. Я. Т. Юзефович описує конфлікт Станіслава Гроховського (Stanisław Grochowski) з орденом отців домініканців щодо опіки над шпиталем Святого Лазаря. Домініканці воліли мати світських провізорів, яких обирало б братство Вервиці зі звільненням від візитації та юрисдикції місцевого ординарія, а місцевий архієпископ прагнув здобути контроль над шпиталем шляхом проведення візитацій та отримання звітів про шпитальні видатки і прибутки, які мали погоджуватися цим архієреєм. Розповідаючи про останній у XVII ст. напад татар на Львів у 1695 р., він цілком справедливо звинувачував руського Воеводу та Великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського (Stanisław Jabłonowski) в неналежній організації оборони, хоча сам напад був успішно відбитий.

Згадок, записаних автором із народних переказів, у хроніці небагато, а найцікавіші з них стосувалися оповідей про причини козацького повстання Богдана

¹ Так він охарактеризував козаків і описав причини козацьких виступів: «На такі сили щасливо довший час опиралося Польське королівство разом зі своїми краями, успішно провадило війни із зовнішніми ворогами без витрат коштів, славетно перемагаючи. Аж поки шляхта не почала пишатися сприятливими обставинами, підносячи свою зарозумілість, оцінюючи себе вищою від людей, вважаючи інших за селян, козаків – за зле, плебейське, розбійницьке селянське плем'я. Для збільшення своїх чиншів та прибутків вона обтяжувала їх вигаданими кримінальними переслідуваннями, грошовими покараннями, утискаючи з незмірно зухвалістю».

Хмельницького. Я. Т. Юзефович стверджував, що, перебуваючи на східноукраїнських землях, він дізнався від «старших людей» про оренду євреями православних храмів – нібито євреї зачиняли двері церков, забираючи ключі від них у священників, поки ті не заплатять податки. Цей сюжет про міфічні єврейські зловживання був вигідний і польським, і пізніше козацьким літописцям, які шукали винуватців «релігійної війни», як її називав Я. Т. Юзефович, що розгорнулася одночасно з повстанням Б. Хмельницького. Вартими уваги є й згадки про козаків-характерників. Згідно з даними автора, у 1655 р. у день похорону полковника Івана Золотаренка у Корсуні спалахнула надзвичайно сильна пожежа, що звичайним козакам навіть характерники не допомогли. Наведені приклади використання усної історії показують, що історична свідомість львівського каноніка була наскрізь просякнута релігійним містицизмом, вірою у відплату за вчинене в земному житті зло.

Я. Т. Юзефович походив із знатної родини, оточення львівського патриціату справило на нього вагомий вплив. Очевидно, він із дитинства слухав розповіді про надзвичайні події в історії міста, учасниками яких були його батько, дядьки чи дідусі. Він сам також брав участь у важливих подіях в історії міста, про які згодом писав на сторінках своєї хроніки. Зокрема, у 1697 р. відбув поїздку до Самбора, де перебувало військо конфедератів, що не бажало підпорядковуватися королівській владі. Канонік мав зустрітися з керівництвом шляхетської опозиції і повідомити їм про численні шкоди, завдані їхніми військовими маєткам капітули і селян. У 1704 р., коли Львів було захоплено шведськими військами, Я. Т. Юзефович залишився в оточеному місті і детально фіксував у своєму щоденнику всі трагічні події цього непростого для міщан періоду. У 1707 р. він разом з іншим Львівським каноніком Богуславом Куцинським (Bogusław Kucyński), був учасником делегації до Жовкви, де тоді перебував московський цар Петро I, щоб клопотати про звільнення з полону львівського архієпископа Константина Зелінського. Історія Львова була для Я. Т. Юзефовича історією його життя та життя його родини, якою він прагнув поділитися.

Автор також інтерпретував події у контексті Божого правління: у його розумінні земний порядок відповідав вищому плану, Бог керував як перебігом історії, так і людськими вчинками. Зокрема, так він описував початок 1648 р.: «Цей 1648 рік позначений чорною долею або пролитою кров'ю, давши для всього світу свідчення, яким плитким та крихким є людське щастя та якою слабкою й безсилою проти гніву небес є влада королів». На його похвали заслужили католицький архієпископ та пересічні духовні, а також військові, зокрема міщани, котрі захищали своє місто зі зброєю в руках.

Отже, «Історія Львівського архієпископства» львівського каноніка Яна Томаша Юзефовича є важливим джерелом для розуміння подій і особливостей релігійного та культурного життя у ранньомодерному Львові та Центрально-Східній Європі загалом. Його праця вражає глибиною опрацювання та багатством джерел. Автор детально аналізує не лише церковні події, але і соціокультурний контекст того часу, розкриваючи складні взаємини між духовенством, шляхтою та міським населенням. Твір показує погляд на історію міста з боку католицького міщанина, тому він буде цікавим також і для дослідників духовної культури та ментальності ранньомодерного часу.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

- Зіморович, Б. (2002). *Потрійний Львів. Leopoldis Triplex* (Н. Царьова, пер. з лат.). Львів.
- Капраль, М. (упоряд.). (1998). *Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст.: зб. док.* Львів.
- Капраль, М. (упоряд.). (2000). *Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. зб. док.* Львів.
- Капраль, М. (упоряд.). (2007). *Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій: зб. док.* Львів.
- Janeczek, A. (wyd.). (2005). *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783, 1, 2.* Poznań; Warszawa.
- Józefowicz, J. T. (1854). *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690, obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej* (M. Piwocki, przeł. z łaciń.). Lwów.
- Józefowicz, J. T. (2003). *Lwów utrapiony in anno 1704 albo Dyjaryjusz wziętego Lwowa przez króla szwedzkiego Karola XII die 6 mensis Septembris anno 1704.* Kraków.
- Rachwał, S. (1930). *Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z początku XVII wieku.* Lwów.
- Skrobissevius, I. (1628). *Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium.* Leopoli.
- Zimorowicz, J. B. (1899). *Leopoldis triplex.* Leopoli.

REFERENCES

- Zimorovych, B. (2002). *Potriinyi Lviv. Leopoldis Triplex* (N. Tsarova, Trans.). Lviv (in Ukrainian).
- Kapral, M. (Comp.). (1998). *Pryvilei mista Lvova XIV–XVIII st.: zb. dok.* Lviv (in Ukrainian).
- Kapral, M. (Comp.). (2000). *Pryvilei natsionalnykh hromad mista Lvova XIV–XVIII st. zb. dok.* Lviv (in Ukrainian).
- Kapral, M. (Comp.). (2007). *Ekonomichni pryvilei mista Lvova XV–XVIII st.: pryvilei ta statuty remisnychkykh tsekhiv i kupetskykh korporatsii: zb. dok.* Lviv (in Ukrainian).
- Janeczek, A. (wyd.). (2005). *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783, 1, 2.* Poznań; Warszawa (in Polish).
- Józefowicz, J. T. (1854). *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690, obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej* (M. Piwocki, przeł. z łaciń.). Lwów (in Polish).
- Józefowicz, J. T. (2003). *Lwów utrapiony in anno 1704 albo Dyjaryjusz wziętego Lwowa przez króla szwedzkiego Karola XII die 6 mensis Septembris anno 1704.* Kraków (in Polish).
- Rachwał, S. (1930). *Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z początku XVII wieku.* Lwów (in Polish).
- Skrobissevius, I. (1628). *Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium.* Leopoli (in Latin).
- Zimorowicz, J. B. (1899). *Leopoldis triplex.* Leopoli (in Polish).

Tomasz PUDŁOCKI

doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego

Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

profesor nadzwyczajny

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7527-0919>

e-mail: tomasz.pudlocki@uj.edu.pl

[Rec. na kn.]: Arystokrata ducha. Święty arcybiskup Józef Bilczewski (1860–1923) we wspomnieniach / oprac., wstęp, przypisy, indeksy i wybór ilustracji ks. J. Wołczański, wyd. 2 rozszerzone. Kraków: Wydawnictwo «Scriptum», 2023. («Biblioteczka Historyczna Archiwum Metropolii Lwowskiej Obrządku Łacińskiego w Krakowie». Seria A, Źródła i materiały; t. 21). S. 513.

Stulecie śmierci Józefa Bilczewskiego – łacińskiego metropolity lwowskiego z pierwszej ćwierci XX w., przeszło bez większych celebracji. Trwająca od lutego 2022 r. rosyjska agresja na Ukrainę spowodowała, że we Lwowie i na obszarze archidiecezji postać Bilczewskiego nie mogła zostać należycie przypomniana. Za to w Polsce jedynie sporadycznie przywoływano postać i dokonania jednego z największych pasterzy Kościoła rzymskokatolickiego swoich czasów i obecnego świętego. Jedną z osób, które się o niego upomniały, zarówno w roku jubileuszowym, jak i wcześniej, był ks. prof. dr hab. Józef Wołczański. Profesor Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie oraz wieloletni czciciel i badacz Bilczewskiego, znakomity znawca dziejów metropolii lwowskiej i Uniwersytetu Lwowskiego w II połowie XIX w. i w pierwszych dziesięcioleciach XX w., z okazji przypadającej w 2023 r. rocznicy wydał obszerny zbiór źródeł poświęcony świętemu Kościoła – wyniesionemu do chwały ołtarzy najpierw 26 VI 2001 r. przez Jana Pawła II we Lwowie (beatyfikacja), a następnie 23 X 2005 r. w Rzymie przez Benedykta XVI w Rzymie (kanonizacja).

Jak podkreślił ks. Wołczański, publikacja jest w niewielkim stopniu rozszerzoną wersją książki pod tytułem «Nie dla siebie, wszystko dla Boga i bliźniego». Święty arcybiskup Józef Bilczewski we wspomnieniach (Lwów–Kraków, 2016). Ze względu na to, że pierwsze wydanie rozeszło się błyskawicznie, z okazji stulecia śmierci arcybiskupa lwowskiego redaktor postanowił je wznowić – i to własnym sumptem. Uczonych, a tym bardziej kapłanów, którzy poświęcają własne środki na rzecz rozwoju nauki jest niezmiernie mało, stąd postawa ks. Wołczańskiego tym bardziej zasługuje na podkreślenie.

Podstawą recenzowanej książki są rozmaite źródła stanowiące dokumentację procesu beatyfikacyjnego abpa Bilczewskiego, rozpoczętego jeszcze przed II wojną światową przez jego współpracownika, biskupa pomocniczego i wreszcie następcę na tronie arcybiskupów lwowskich, tj. Bolesława Twardowskiego. Poza urzędowymi komunikatami, trzon tomu stanowią wspomnienia przechowywane w Archiwum Archidiecezji Lwowskiej, zdeponowanym w Archiwum Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie. Wartość publikacji podnosi fakt, że stanowią one pewną całość, zebraną w konkretnym celu i pokazują, jak w latach 30. i 40. XX w. postrzegano Bilczewskiego – nawet jeśli celowość tego zbioru jest specyficzna: zebrane materiały miały świadczyć o heroicznosci cnót rządcy lwowskiej diecezji. Niektóre dokumenty powstały w kolejnych latach i dziesięcioleciach po zakończeniu II wojny światowej.

Całość poprzedza krótki *Wstęp* (S. 5–15), w którym Józef Wołczański w dużej mierze przybliżył sylwetkę bohatera książki, a także okoliczności, w jakich – tuż po jego śmierci – zrodziła się myśl podjęcia starań o jego beatyfikację. Redaktor scharakteryzował również zebrany zbiór dokumentów, który wszedł do procesu o wyniesienie Bilczewskiego na ołtarze. Jak podkreślił: «Zebrano w ten sposób niemal 100 wypowiedzi o różnej wartości merytorycznej ... Wśród osób objętych ankietą znalazło się 11 ludzi świeckich, 71 duchownych diecezjalnych i zakonnych oraz 4 zakonnice» (S. 14). Słusznie ks. Wołczański zwrócił uwagę na to, że zdziwienie budzi brak relacji hierarchów Kościoła rzymskokatolickiego, a także choćby lwowskiego metropolity grekokatolickiego Andrzeja Szeptyckiego. Może warto było we *Wstępie* podkreślić szerzej losy zebranych materiałów, dokonać ich pogłębionej analizy archiwalno-historycznej, porównać z innymi, podobnymi zbiorami czy odrobinę więcej napisać o samym procesie beatyfikacyjnym. Rozumiem jednak, że obszerność publikacji i fakt, że źródła mogą «mówić same za siebie» spowodowały, że redaktor przyjął opcję pisania jak najoszczędniej. Wiele wątpliwości wyjaśnił za to w przypisach. Mógł jednak w pewnych kwestiach odesłać zainteresowanych czytelników do literatury o Bilczewskim (a sam ma w tej materii ogromne zasługi), gdyż zrobił to zaledwie sygmalnie. Z drobnych uwag – gimnazja w czasach austriackich, a na pewno w latach 70 XIX w., kiedy Józef Biba¹ uczęszczał do takowego w Wadowicach, nie miały profilu humanistycznego (S. 5), ale klasyczny.

Jak już napisano, zasadniczy trzon publikacji stanowi prawie sto dokumentów, z czego większość to relacje osób duchownych i świeckich o Bilczewskim. Otwierają je oficjalne apele, odezwy i listy mające zachęcić wszystkich, którzy znali Bilczewskiego, aby podzielili się swoimi spostrzeżeniami. Okres ich zebrania był bardzo specyficzny – w realiach, kiedy na zachód wycofywały się powoli wojska niemieckie i wkraczały radzieckie. Pisał o tym, choć nie *expressis verbis*, m. in. ks. Michał Rękas, który na polecenie abpa Twardowskiego od marca 1944 r. odpowiadał za rozwinięcie akcji. Rękas pozwolił sobie na ironiczną uwagę, że od synodu lwowskiego, który w 1930 r. poruszył kwestię rozpoczęcia prac nad zebraniem materiałów dotyczących świętości Bilczewskiego, minęło sporo czasu, a niektórzy wręcz oskarżali wyższych hierarchów diecezji o bagatelizowanie inicjatywy przez lata. Wprawdzie abp Twardowski swój apel nawołujący do nadsyłania wspomnień ogłosił w kwietniu 1938 r., ale najwyraźniej spotkał się on ze słabym odzewem wśród obiorców, skoro – jak pokazuje pierwszych sześć zebranych w recenzowanym tomie dokumentów – kuria lwowska dopiero wiosną 1944 r. przystąpiła do intensywnej akcji zbierania dowodów.

¹ Zmiana rodowego nazwiska «Biba» na «Bilczewski» miała miejsce 30 XI 1885 r., stąd późniejszy arcybiskup w latach gimnazjalnych i seminaryjnych był znany pod tym pierwszym.

Dokumenty zostały pogrupowane według kolejności alfabetycznej nazwisk ich twórców. Co interesujące, poza wspomnieniami zawierają one listy abpa Bilczewskiego, np. do swego bratanka, ks. Kazimierza Bilczewskiego, czy kazanie abpa Józefa Teodorowicza, ogłoszone na pogrzebie łacińskiego metropolity lwowskiego w 1923 r.

Zebrany materiał przynosi sporo interesujących spostrzeżeń i świadectw różnych aspektów funkcjonowania Polaków i Ukraińców w ostatnich dziesięcioleciach XIX w. i pierwszych XX w., zarówno w Wadowicach, Krakowie a przede wszystkim na obszarze łacińskiej archidiecezji lwowskiej. Nie odnoszą się one bynajmniej jedynie do postaci metropolity. To podnosi ich wartość. Niektóre napisane zostały w sposób prosty, hagiograficzny, inne są jednak próbą pokazania wielkości Bilczewskiego poprzez analizę jego działalności i postawy w rozmaitych sytuacjach. Nawet jeśli pisane z tezą (a zatem mające wykazać heroiczną cnotę), przynoszą masę znakomitych spostrzeżeń i warte były światła druki.

Przypisy zostały opracowane bardzo starannie, z dołożeniem wszelkich starań, by wyjaśnić nie tylko osoby pojawiające się w źródłach, ale i wszelkie możliwe wątpliwości. Są one znakomitym uzupełnieniem informacji z tekstu głównego. Co ważne, ks. Wołczański ma od lat opracowany schemat biogramów w przypisach, który jest zwięzły, a konkretny – bez zbędnych szczegółowych informacji. Ale i on, zazwyczaj niezwykle skrupulatny i dokładny, nie był w stanie rozwikłać wszystkich niewiadomych, które pojawiały się we wspomnieniach aż tylu autorów. Wymagałoby to grupy osób, a nie jednego opracowującego. W kwestii uzupełnień w przypisach, mogą jednak dodać parę drobiazgów. W relacji ks. Michała Banacha na s. 41 pojawia się «prof. Grabiński – literat». Redaktor zaznaczył go w przypisie 129 jako osobę niezidentyfikowaną, a przecież to znany lwowsko-przemyski pisarz, przedstawiciel nurtu grozy w polskiej literaturze międzywojennej, żyjący w latach 1887–1936. W przypisie 130 przy postaci dra Jana Oki nie podano jego dat życia, a są one łatwe do ustalenia. Poza tym trzeba było dodać – wzorem innych sylwetek z przypisów, których pełne losy podaje ks. Wołczański, że był on po I wojnie światowej profesorem zwyczajnym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, po drugiej wojnie – Uniwersytetu Łódzkiego, współtwórcą wileńskiej szkoły filologicznej, a także założycielem filologii klasycznej w Uniwersytecie Łódzkim. Sebastian Bujański – autor dokumentu 16 – również jest do zidentyfikowania, wbrew określeniu z przypisu 212 na s. 68. Urodzony 15 I 1876 r. był on, po ukończeniu Gimnazjum św. Anny, krakowskim handlowcem i sekretarzem Teatru Starego. Postać z przypisu 516 to Franciszek Suchorzewski (10 II 1881 Warszawa – 13 VIII 1939 Warszawa), syn Franciszka i Marii Zagórskiej, inżynier, prowadzący na Wydziale Mechanicznym Politechniki Warszawskiej wykłady zlecone ze sprzężarek. Skoro ks. Hilchen napisał, że w dniu spisania relacji pochował swego kolegę (Suchorzewskiego), to słów tych nie mógł napisać 19 VII, jak jest na stronie 158, ale 19 VIII (sierpnia). Nastąpił tu zatem błąd w przepisywaniu daty miesięcznej. W przypisie 332 Ołomuniec został określony jako miasto w Czechach wschodnich – to mało szczęśliwe sformułowanie. Lepiej było napisać, że to miasto na Morawach (części wschodniej Republiki Czeskiej). To jednak tylko drobiazgi, niczym nie ujmujące benedyktyńskiej wręcz pracy redaktora, by wyjaśnić niemal wszystkie wątpliwości, które mogłyby się nasunąć przy czytaniu tak zróżnicowanej lektury, jak zebrana w recenzowanej publikacji.

Książka na ogół została starannie wydana, w grubej, stylowej okładce. Jedynie tu i ówdzie znajdują się drobne literówki, np. w przypisie 552 na s. 162 – niniejszej, zamiast niniejszej. Zresztą ze strony redakcyjnej trudno dociec, kto odpowiadał za korektę i redakcję językową. Całość kończy znakomicie dobrany, obszerny wykaz ikonografii do życia i

działalności ks. abpa Bilczewskiego. To aż 93 fotografie, pięknie uzupełniające wywody z części zasadniczej.

Nie mam najmniejszych wątpliwości, że recenzowana publikacja to nie tylko dobrze przemyślany hołd złożony w stulecie śmierci Świętego Arcybiskupa, ale nade wszystko niezwykle pożyteczny zbiór dokumentów. Rzucają one ważne światło nie tylko na postać Bilczewskiego, ale dobrze oddają rozmaite aspekty z życia Kościoła łacińskiego na obszarze archidiecezji lwowskiej – przestrzeni, której ks. Józef Wołczański, redaktor tomu, poświęcił większość swego dorobku naukowego i której dziejów jest chyba obecnie najwybitniejszym znawcą.

НАУКОВИЙ СЕМІНАР

УДК 811.161.2-112:025.171(44-25)"16"

<https://doi.org/10.33402/zuz.2024-20-174-183>

Ольга ЗАНЕВИЧ

кандидат філологічних наук

старший науковий співробітник відділу української мови

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7513-2150>

e-mail: olgazanevych@gmail.com

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО У СВІТЛІ ФРАНЦУЗЬКИХ КОНТАКТІВ: МАНУСКРИПТИ ІВАНА УЖЕВИЧА

Львівський музей історії релігії 27 листопада 2024 р. вкотре відчинив двері для проведення чергового наукового семінару відділів нової історії України та української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту релігієзнавства – філії Львівського музею історії релігії. Організувала та модерувала захід кандидат історичних наук Ірина Орлевич.

Гостею семінару була Ольга Заневич – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, яка у своїй доповіді репрезентувала знакові в історії українського мовознавства оригінали граматик Івана Ужевича. Доповідачка наголосила про можливість під час міжнародного стажування, яке вона проходила в Інституті славістичних досліджень (Institut d'études slaves, Paris) та Дослідницькому центрі Eur'ORBEM (CNRS-Sorbonne Université, Paris), отримати доступ до манускрипту «Joannis Usevicii grammatica Sclavonica. 1643», який зберігається у Відділі рукописів Національної бібліотеки Франції у Парижі. Також уперше в українському мовознавстві зокрема і в славистиці загалом (після Ватрослава Ягича, 1907 р.) О. Заневич мала унікальну змогу опрацювати та представити в Україні оригінал рукопису «Grammatica Sclavonica. XVII» (зберігається в Медіатеці абатства Сен-Вааст Муніципальної бібліотеки м. Аррас) та належить І. Ужевичу. Це уможливило конкретизувати певні неточності щодо самої Граматики 1643 та 1645 рр. (зокрема їхні бібліотечні назви, номер і місце зберігання) і проаналізувати досі невідомі факти, пов'язані із двома рукописами І. Ужевича (дослідити окремі палеографічні особливості манускриптів та встановити мецената, якому могла би бути присвячена граматика 1645 р.), а також спробувати заповнити лакуни щодо постаті самого автора.

Дискутантом виступила Зоряна Купчинська – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ім. проф. І. Ковалика ЛНУ ім. І. Франка, яка акцентувала на необхідності поширювати українську лінгвістику в європейському просторі, що утвердить україністику у світі, зокрема в Європі. Вона підкреслила, що втішно для істориків мови, що О. Заневич вдалося удоступнити для українського

мовознавства оригінали манускриптів І. Ужевича. Адже оскільки такі скрупкульозні вузькоспеціальні стажування дають новий етап для подальших досліджень в історії української мови на основі оригіналів, то їх необхідно продовжувати та всебічно підтримувати.

Розвиток порівняльно-історичного мовознавства в XIX ст. як одного з напрямків історичної лінгвістики зумовив глибоку зацікавленість слов'янськими мовами європейських дослідників, зокрема австрійських (Франц Міклошич (Franz von Miklosich)), а, починаючи з XX ст., і французьких (Антуан Мейє (Antoine Meillet)), встановленням закономірностей між спорідненими мовами, а також описом їх розвитку та походження. Українська ж лінгвістика кінця XIX – початку XX ст., зважаючи на складні історичні події (роз'єднаність українських земель між Російською та Австро-Угорською імперіями й існування двох варіантів літературної мови – західноукраїнської та східноукраїнської), розвивалася саме на теренах Галичини та Буковини, які стали середовищем формування національно свідомої української еліти. Як наслідок, в 20-х роках XIX ст. відбулось заснування великої кількості шкіл із народною мовою викладання і видання граматик – підручників для середніх та народних шкіл або ж посібників для самостійного вивчення мови. Однак саме з появою шкільної «Рускої граматики» (1893) професора кафедри української мови Чернівецького університету та Українського Вільного Університету в Празі Степана Смаль-Стоцького у співавторстві з німецьким мовознавцем Федором Гартнером було утверджено фонетичний правопис Євгена Желехівського. Зауважу, що С. Смаль-Стоцький – почесний член Наукового товариства імені Шевченка, академік Української Академії наук та перший президент Української Могілянсько-Мазепинської Академії Наук – учень Франца Міклошича, одного з найвидатніших представників славистики XIX ст., якого прийнято вважати основоположником порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов (детальніше див.: Миклошич 1887).

Знаковою, непересічною подією не лише для українського мовознавства, а й для всього славистичного світу стала академічна граMATика «Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, опублікована 1913 р. у Відні і присвячена пам'яті професора Ф. Міклошича. Ця граматична праця спровокувала не лише щире захоплення та зацікавлення, а й небувалу дискусію серед мовознавців-славистів, що зумовило появу багатьох рецензій німецькою, польською, чеською, угорською, українською та французькою мовами. Як зауважив С. Смаль-Стоцький у спогадах, «ціль нашу ми таки досягнули, про українську мову заговорив увесь науковий світ. Критиками нашої граматики – Шахматова, Ягіча, Вондрака, Мейєта, Лера-Сплавінського, Гуєра, Вайнгарта і др. ми могли вповні бути вдоволені» (Смаль Стоцький, 1925, с. 245).

Із французьких славистів саме А. Мейє – академік Паризької академії наук (Académie des sciences) (1906), завідувач кафедри порівняльно-історичного і загального мовознавства в Колеж де Франс (Collège de France), секретар Паризького лінгвістичного товариства (від 1906 р.), іноземний член Всеукраїнської академії наук (1924) – написав ґрунтовну рецензію на академічну німецькомовну граматику С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера у «Bulletin de la Société de la linguistique de Paris» (1914). Зокрема особливу увагу мовознавець звернув на висновкову частину, у якій йшлося про позицію С. Смаль-Стоцького щодо місця української (руської) мови (ruthène) серед інших слов'янських. Таке зацікавлення дослідника не випадкове, адже власне питання розвитку української

мови та її діалектів і належали до кола наукових зацікавлень лінгвіста. А. Мейє акцентував на тому, що автори свідомо вилучили з назви «малоруська мова» (*petit-russe*), що свідчило про прагнення відокремити українську від «великоруської» (*grand russe*). І, відповідно, французький мовознавець наголосив, що «на сьогодні малоруська чи руська мова – це мова, яка повністю відмінна від великоруської. Вимова, форми слів чи форми часу, морфологія, лексичний склад – все дуже відрізняється» (Meillet, 1914, p. 120). Для С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, як зазначив А. Мейє, існують тільки мови, які повинні розглядатися окремо, й українська мова є окремою мовою. Саме ця теза й стала тією рушійною силою, яка докорінно змінила погляд на статус української мови у славистиці.

Зліва направо: Ольга Заневич, Зоряна Купчинська, Ірина Орлевич

Знаменним не лише для французького мовознавчого осередку, а й для європейського загалом, став 1921 р. Саме цим роком датується офіційне заснування Інституту славістичних досліджень (*Institut d'études slaves*), який забезпечив «успішну дорогу першій генерації славістів-професіоналів, які займали перші місця у галузі французьких славістичних досліджень: Луї Леже (Louis Leger, 1844–1923), Ернест Дені (Ernest Denis, 1849–1921), Еміль Оман (Emile Haumant, 1859–1942), Поль Бойє (Paul Boyer, 1864–1949), Антуан Мейє (Antoine Meillet, 1866–1936), Луї Ейзенман (Louis Eissenman, 1869–1937)» (Archaimbault, Gonneau, 2020, p. 9). Із самого початку свого існування Інститут став невід'ємною частиною Університету в Парижі, відповідно, й перші заняття відбувалися в Сорбонні. Згодом, завдяки сприянню та фінансовій підтримці уряду Чехословаччини, було куплено будинок на тихій вулиці Мішле поблизу Люксембурзького саду, у якому до сьогодні знаходиться Інститут.

Варто зазначити, що офіційне відкриття Інституту славістичних досліджень, яке відбулося 17 жовтня 1923 р., проводив саме А. Мейс як президент комітету управління, оскільки на той час уже помер Е. Дені – ініціатор та президент-фундатор Інституту. У своїй промові А. Мейс висловив переконання, що відкривається нова сторінка в історії щодо дослідження славістичного світу (Archaimbault, 2020, p. 13). У той час було також засновано й друкований орган Інституту – «*Revue des études slaves*», який дуже швидко перейшов із рук першої генерації засновників до другої, яку очолював Андре Мазон (André Mazon, 1881–1967). Для української лінгвістики ХХ ст. його постать є знаковою, оскільки мовознавець налагодив співпрацю та дружні зв'язки з такими знаними дослідниками, як Юрій Шевельов, Іван Білодід, Леонід Булаховський та Ілько Борщак. «А. Мазон мав давні зв'язки з Україною, оскільки саме в Харківському університеті розпочав свою науково-педагогічну діяльність, де після конкурсних іспитів на історико-філологічному факультеті його було обрано лектором французької мови; мовознавець-славіст там викладав протягом 1905–1909 років» (Заневич, 2024, с. 186). У 1927 р. відомий славіст став дійсним членом НТШ, згодом – іноземним членом Академії Наук (від 1928 р.). Варто зазначити, що перебування А. Мазона на посадах Вченого секретаря Інституту живих східних мов (1909–1914) (сьогодні: Institut national des langues et civilisations orientales, INALCO) та директора Інституту славістичних досліджень (1937–1967), а також як віце президента Міжнародного комітету славістів протягом 1958–1976 рр. сприяло тому, що мовознавець відіграв провідну роль у розвитку україністики у Франції.

У своїх спогадах Ю. Шевельов згодом напише, що, перебуваючи у Парижі на початку 1950-х років, «до Слов'янського Інституту (офіційно – Інституту слов'янських студій) я знайшов дорогу сам і був дуже гостинно зустрінений його двома провідними постаттями – Андре Мазоном і – теж Андре – Ваяном. Якщо не брати слов'янських країн, то зі славістичним Парижем міг конкурувати тільки Берлін. Славістичних журналів було вже чимало, але три з них робили погоду – Фасмерів “*Zeitschrift für slavische Philologie*”, Мазонів – Ваянів “*Revue des études slaves*” і празька “*Slavia*”. Усі вони були філологічні, занурені в історію, але в Берліні виразну перевагу мали студії давніх часів, а Париж сполучав плідні пошуки в минулому слов'ян з увагою до 19-го століття» (Wakoulenco, 2020, с. 188). Мовознавець пригадував також, що під час першої їхньої зустрічі на початку 50-х років А. Мазон був об'єктом нападів Романа Якобсона (Roman Jakobson) у дискусії про автентичність «Слова о полку Ігоревім». Варте уваги й те, що в паризькому «*Revue des études slaves*» систематично друкувалися автори з інших країн, але й тут першість належала парижанам. І, як зауважив Ю. Шевельов, «у сенсі бібліотечному паризький Інститут почав з нічого, але на час моєї візити розбудував першорядну збірку книжок. За тим теж стояв Мазон» (Wakoulenco, 2020, с. 190).

Власне з іменем А. Мазона пов'язане і повернення на Батьківщину першої граматики української мови середини ХVІІ ст. – «Граматыки словенської» І. Ужевича, яка згодом увійшла до канону джерел монументальної лексикографічної праці – «Словника української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст.», над яким працює протягом десятиліть група істориків-лексикографів відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Цьому передувала низка подій, зокрема вперше про цю граматику згадано 1921 р. у праці «Книга. Неперіодичний бібліографічний орган об'єднання українських видавців» під рубрикою «Хроніка. Новонайдена стара українська граMATика»: «В паризькій

Національній Бібліотеці під номером *fond. lat. 7568 A* стара українська граматика, написана в 1643 році Яном Усевичем, “кандидатом теології Преславної Паризької Академії”. Повна назва її “*Cramatica Sclavonica scripta per Ioannem Usewicium sclavonum celeberrimae Parisiensis studiosum theologium 1643*”. Про цю граматику готує у Парижі спеціальну студію пан Микола Лучинський» (Книга, 1921, с. 42–43). Зауважу, що наразі невідомо достеменно, чи вийшла студія Миколи Лучинського – перекладача, члена делегації УНР на Мирній конференції в Парижі.

Зліва направо: Роман Голик, Оксана Гладій, Наталя Колб, Ольга Заневич, Зоряна Купчинська, Павло Артимішин, Наталя Мисак

Згодом І. Борщак, який прибув до Парижу 1919 р. «з дипломатичним представництвом УНР і відтоді лишився в місті до кінця свого життя» (Wakoulenco, 2020, с. 184), переглядаючи праці, що знаходилися у Відділі рукописів Національної бібліотеки Франції та в яких трактувалися українські справи, не оминув увагою й «Українську граматику 1643 р. Киянина в Сорбоні Усевича на лат. мові (7.568 A)», про що зауважив у «Звідомленні Ілька Борщака з дослідів в архівах Західньої Європи, пересланому Українській Академії Наук у Києві» (1924) (Борщак, 1924, с. 243).

Варто наголосити, що саме І. Борщак, завдяки підтримці А. Мазона та П. Бойє, заснував у 1938 р. кафедру українознавства в Інституті східних мов і цивілізацій (INALCO), яка існує до сьогодні, та видав першу граматику української мови у Франції – «*Lectures ukrainiennes avec grammaire, commentaire et lexique*» (1946).

Наступницею Ілька Борщака в викладанні українознавчих дисциплін «у Національній Школі Живих Східних Мов» стала Марія Шеррер-Долгорукова (Marie

Scherrer-Dolgorouky) – «жінка гострого язика й рішучого судження» (Wakoulenco, 2020, с. 186), як про неї згодом напише Юрій Шевельов у своїх спогадах про Париж, яка під час війни була бібліотекарем в Інституті славістичних досліджень (1939–1944) (Dmytrychyn, 2020, с. 172). Українознавець французького походження, дійсний член НТШ (від 1967 р.), автор відомого перекладу українських дум «Les Dumy ukrainiennes. Ёрорее cosaque» (1947), а також творів Тараса Шевченка, Івана Франка, Максима Рильського, гість у Києві під час святкування ювілею Тараса Шевченка 1964 р., теж долучилася до повернення граматики Івана Ужєвича до України.

І 1965 р. французькі мовознавці-славісти А. Мазон та М. Шеррер-Долгорукова передали фотокопію рукопису 1643 р. граматики І. Ужєвича до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, що стало непересічною подією в українському мовознавстві. Варто наголосити, що Іван Білодід та Євген Кудрицький подали розлогий коментар про шляхи надходження автографів граматики 1643 та 1645 рр. до Києва, готуючи до друку факсимільне видання, яке побачило світ 1970 р. Щодо паризького рукопису, то дослідники зазначили: «У 1962 р. І. Білодід, перебуваючи в Парижі, відвідав Інститут славістики, на чолі якого стояв відомий французький академік-славіст Андре Мазон. ... У паризькому Інституті славістики відбувалася також і зустріч з викладачкою української мови в Інституті живих східних мов Паризького університету Марією Шеррер. Під час цих та інших зустрічей з французькими славістами І. Білодід просив їх допомогти Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні одержати з Національної бібліотеки в Парижі рукопис граматики Івана Ужєвича 1643 р.» (Білодід, Кудрицький, 1970, с. 11). Зауважу, що в 1962 р. І. Білодід перебував у Парижі не лише як директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, а також як міністр освіти та віце президент Академії Наук. Згодом, 1964 р., його було обрано й Головою Українського комітету славістів (1964–1981).

В українському мовознавстві у 60-х роках ХХ ст. коло пошуку матеріалів, пов'язаних із граматикою І. Ужєвича, розширив саме Є. Кудрицький – мовознавець-латиніст, доцент Житомирського педагогічного інституту. Згодом у передмові до факсимільного видання «Граматики» було вказано, що завдяки допомозі «уродження України, професора Паризької ветеринарної академії В. Ф. Шумовського, а також літератора Бориса Тена було здобуто фотокопію іншого варіанта рукопису цієї ж граматики – з м. Арраса» (Білодід, Кудрицький, с. 12). Мовознавці зазначили, що в міській бібліотеці м. Арраса, на півночі Франції, теж є автограф in 4⁰ того ж автора, але позначений 1645 р. під подібною назвою «Граматыка словенская зложена і написана трѣдомъ и прилежаніє[m] Іванна Ужєвича слованина». На відміну від Паризького рукопису, Арраський же віками залишався невідомий науці – аж до виходу статті «Johannes Uževič ein Grammatiker des XVII» хорватського мовознавця-славіста Ватрослава Ягича (Vatroslav Jagić) у 1907 р. у німецькому журналі «Archiv für slavische Philologie» (Jagić, 1907). Учений опублікував стислий, але кваліфікований опис форми й основного змісту пам'ятки, але не дав їй оцінки як філологічному творові.

Варто зауважити також, що 1967 р. Олекса Горбач, працюючи теж лише з копіями манускриптів, опублікував розлогу розвідку «Рукописна “Граматыка словенская” Івана Ужєвича з 1643 й 1645 років» у «Записках Українського технічно-господарського інституту» у Мюнхені (Горбач, 1967), яка залишилися поза увагою тогочасних українських мовознавців у зв'язку з тодішніми історичними реаліями. Для української лінгвістики ХХ ст. саме І. Білодід та Є. Кудрицький відкрили цю розвідку, а її ґрунтовний лінгвістичний аналіз здійснив Василь Німчук (Німчук, 1985).

Хочу наголосити, що всі наступні дослідження граматики І. Ужевича було здійснено вже на основі факсимільного видання фотокопій рукописів (Михайло Жовтоброюх, Василь Німчук, Віктор Мойсієнко). Саме тому завдяки співпраці із французькими мовознавцями-славістами, зокрема із Сільві Аршембо (Sylvie Archambault) – заступником директора Дослідницького центру Eur'ORBEM (CNRS-Sorbonne Université), генеральним секретарем Інституту славістичних досліджень у Парижі – й вдалося отримати доступ до оригіналу манускриптів та працювати з ними безпосередньо, що є непересічною подією в науковому житті будь-якого історика-лексикографа загалом, і для мене зокрема.

Маючи унікальну можливість уперше в українському мовознавстві працювати з оригіналом рукопису «Граматыки» І. Ужевича 1643 р. у Парижі, мені вдалося виявити точну його назву та номер (Joannis Usevicij grammatica Sclavonica; 7568A), під яким ця праця зберігається, уточнити назву місця збереження – Відділ рукописів Національної бібліотеки Франції Рішельє (Département des manuscrits. Bibliothèque nationale de France à Richelieu), а також проаналізувати «Epigramma ad librum» до рукопису граматики 1643 р. та її переклади в контексті історії Парижа.

Зліва направо: Ольга Заневич, Ірина Орлевич

Уперше не лише в українському мовознавстві, а й у славістиці (після Ватрослава Ягича, 1907 р.), завдяки сприянню Паскаля Рідо (Pascal Rideau) – керівника відділу публічного читання та писемної спадщини Культурного центру Сен-Вааст–Верлен–Ронвіль і французьких колег із Інституту дослідження та історії текстів у Парижі (Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Paris), мені вдалося отримати доступ до оригіналу рукопису граматики 1645 р. Було встановлено, що манускрипт із назвою «Grammatica Sclavonica» (XVII) без вказівки на автора – І. Ужевича – зберігається під шифром CGM 281/Ms 989 у Медіатеці абатства Сен-Вааст Муніципальної

бібліотеки м. Аррас (Mediathèque de l'abbaye Saint-Vaast de la Bibliothèque municipale d'Arras). Також виявлено відповідні документи, які висвітлюють невідомі сторінки в лінгвістиці щодо історії самої граматики та осіб, яким було її присвячено – «пановь Бригаллѣровъ».

Зауважу, що І. Ужевич у заголовку граматики виніс слово «слов'янська» (sclavonica), без конкретизації мови. На сьогодні сумнівів у славістиці немає – це пам'ятка української мови XVII ст. «Однак спочатку вона трактується як польська (В. Копітар), згодом польсько-руська (Й. Добровський), південно-західноруська (О. Соболевський), церковнослов'янсько-малоруська або білоруська (Г. Ягич), І. Білодід, М. Жовтобрюх та В. Німчук доводили, що живомовною основою книжної мови Ужевича була українська. О. Горбач припускав, що І. Ужевич був виходцем з українсько-білоруського прикордоння» (Мойсієнко, 2002, с. 117). Варте уваги й те, що І. Ужевич знайомив західноєвропейських філологів із деякими особливостями церковнослов'янської мови, яку називав святою (lingua sacra). Відповідно, церковнослов'янська й українська (lingua popularis) мови в контексті «Граматики» І. Ужевича розглядаються як два різновиди однієї мови (Німчук, 1985, с. 155). У «Граматиці» 1643 р. велику цінність для сучасних науковців мають варіанти літер українсько-білоруського скоропису першої половини XVII ст. (Горбач, 1967, с. 5). Характерно, що серед кириличних букв у граматах 1643 та 1645 рр. немає літери *г*, яку ввів Мелетій Смотрицький та яка була часто вживаною в середині XVII ст. Хочу наголосити, що І. Ужевич знав також і французьку мову; про це свідчить, зокрема, його тлумачення партативного (часткового) значення предмета у розділі «Синтаксис» з відповідними прикладами українською мовою (*даль ми хлѣбъ; дай ми хлѣба*) та перекладом французькою (*Donne moua du paen*) (Гр. 1643, с. 51).

Автор не переслідував суто кодифікаційних цілей, тому в граматиці представлена не тільки книжна мова середини XVII ст., а й локальні північно-українські риси (напр.: *твору, пору*; отверділа вимова *ц: хлопца*) (Горбач 1967, с. 6–7). В. Німчук наголосив, що І. Ужевич часто підкреслено виділяє подібність слов'янської граматичної системи до латинської або її відмінності від неї (Німчук, 1985, с. 155). Такий підхід до опису граматичної системи свідчить лише про те, що свою книжку вчений пропонував увазі освічених філологів. І. Ужевич розумів, що це перша книжка такого змісту, тому в «Erigramma ad librum» до рукопису 1643 р. слушно написав: «В рідній країні, о книго, такою ніколи не знана» (переклад – Є. Кудрицький).

Отже, для української лінгвістики XX ст. стала знаменною, у контексті славістики, зокрема у зв'язку з розвитком порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов, заява про рівнозначне місце української мови серед інших слов'янських мов (С. Смаль-Стоцький). Створення осередку славістичних досліджень у Парижі сприяло налагодженню тісних контактів із відомими українськими мовознавцями (Ю. Шевельов, І. Білодід, Л. Булаховський). Завдяки співпраці із французькими мовознавцями-славістами (А. Мазон, М. Шеррер) було удоступнено століттями невідому для української лінгвістики «Граматыку словенскую» І. Ужевича (1643) – першу граматику української мови XVII ст., яка зберігається в Національній бібліотеці Франції у Парижі, а також його ж «Граматыку» 1645 р., яка знаходиться в Медіатеці абатства святого Вєдаста Муніципальної бібліотеки м. Арраса. Сьогодні це дає змогу поглиблювати співпрацю з французькими лінгвістами загалом та мати можливість працювати з оригіналами манускриптів зокрема, закриваючи невідомі лакуни в історії українського мовознавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антонович, Д. (ред.). (1921). *Книга. Неперіодичний бібліографічний орган об'єднання українських видавців, 1*. Відень; Київ, 42–43.

Білодід І., Кудрицький, Є. (1970). Іван Ужєвич і його граматики. В Білодід, І., Кудрицький, Є. (уклад.), *Граматики слов'янська І. Ужєвича*. Київ: Наукова думка, I–XXVI.

Борщак, І. (1924). Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи, переслане Українській Академії Наук у Києві. *Записки Наукового товариства імени Шевченка (Записки НТШ)* (Т. 134–135: Праці історично-філософичної секції). Львів, 241–248.

Горбач, О. (1967). Рукописна «Граматыка словенская» Івана Ужєвича з 1643 й 1645 років. *Наукові Записки Українського Технічно-Господарського Інституту, 16(17)*. Мюнхен, 3–22.

Гр. 1643: Граматыка словенская написана пре(з) Іванна Ужєвича слованина Славной Академії Пари(з)ской в Тешлогії Студента в Парижѣ. 1643. Département des manuscrits. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Latin 7568A.

Заневич, О. (2024). «Граматыка словенская» Івана Ужєвича в канві «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»: рандеву з українським мовознавством. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 39*, 185–194.

Миклошич, Ф. (1887). Вып. 1: Старословенский языкъ. 1884; Вып. 2: Языки словенский, болгарский и сербский. 1885; Вып. 3: Языки малорусский и русский. 1886; Вып. 4: Языки чешский и польский. 1886; Вып. 5: Языки верхнелужицкий и нижнелужицкий. 1887. В Ф. Миклошич, *Сравнительная морфология славянскихъ языковъ*. Москва: Въ Университетской типографии.

Мойсієнко, В. (2002). До проблеми визначення рідної говірки «Граматики словенської» Івана Ужєвича. *Волинь–Житомирщина, 9*, 117–120.

Німчук, В. (1985). *Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.* Київ: Наукова думка.

Смаль Стоцький, С. (1925). Федір Гартнер (посмертний спомин). *Записки НТШ* (Т. 136–137: Праці філологічної секції). Львів: Накладом Товариства, 239–248.

Archambault, S. (2020). Antoinette Meillet et l'unité slave. *Revue des études slaves, 91/1–2*, 13–27.

Archambault, S., Gonneau, P. (2020). Paris, 1921: l'Institut d'études slaves, acteur de la slavistique. *Revue des études slaves, 91/1–2*, 9–11.

Dmytrychyn, I. (2020). Élie Borschak, André Mazon et l'Institut d'études slaves. *Revue des études slaves, 91/1–2*, 167–180.

Jagić, V. (1907). Johannes Uževič, ein Grammatiker des XVII. *Archiv für slavische Philologie, 29*, 154–160.

Meillet, A. (1914). St. von Smal-Stockyj und Th. Gartner. – Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Vienne (Shewcenko-Gesellschaft der Wissenschaften), 1913, in-8, xv–500 p. *Bulletin de la Société de la linguistique de Paris, 62*, 120–122.

Wakoulenco, S. (2020). Regarde d'ailleurs: l'Institut d'études slaves vu par George Shevelov. *Revue des études slaves, 91/1–2*, 181–198.

REFERENCES

- Antonovych, D. (Ed.). (1921). *Knyha. Neperiodychnyi bibliohrafychnyi orhan obiednannia ukraïnskykh vydavstv, I*. Wien; Kyiv, 42–43 (in Ukrainian).
- Bilodid, I., & Kudrytskyi, Ye. (1970). Ivan Uzhevych i yoho hramatyka. In Bilodid, I., & Kudrytskyi, Ye. (Comps.), *Hramatyka slov'ianska I. Uzhevycha*. Kyiv: Naukova dumka, I–XXVI (in Ukrainian).
- Borshchak, I. (1924). Zvidomlennia Ilka Borshchaka z doslidiv v arkhivakh Zakhidnoi Evropy, pereslane Ukrainskii Akademii Nauk u Kyivi. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka (Zapysky NTSh)* (T. 134–135: Pratsi istorychno-filosofichnoi sekti). Lviv, 241–248 (in Ukrainian).
- Horbach, O. (1967). Rukopysna «Hramatyka slovenskaia» Ivana Uzhevycha z 1643 y 1645 rokiv. *Naukovi Zapysky Ukrainskoho Tekhnichno-Hospodarskoho Instytutu, 16(17)*. München, 3–22 (in Ukrainian).
- Hramatyka slov'ianskaia napysana pre(z) Ioanna Uzhevycha slov'ianyina Slavnoi Akademii Pary(z)skoi v Teolohii Studenta v Paryzhu. (1643). Département des manuscrits. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Latin 7568A (in Latin).
- Zanevych, O. (2024). «Hramatyka slovienskaæ» Ivana Uzhevycha v kanvi «Slovyka ukraïnskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.»: randevu z ukraïnskym movoznavstvom. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, 39*, 185–194 (in Ukrainian).
- Mykloshych, F. (1887). Vyp. 1: Staroslovenskyi yazyk. 1884; Vyp. 2: Yazyky slovenskii, bolharskii y serbskyi. 1885; Vyp. 3: Yazyky malorusskii y russkii. 1886; Vyp. 4: Yazyky cheshskii y polskii. 1886; Vyp. 5: Yazyky verkhneluzhytskii y nyzhneluzhytskii. 1887. In *F. Mykloshych, Sravnytelnaia morfolohiia slavianskykh yazykov*. Moscow: V Unyversytetskoi typohrafy (in Russian).
- Moisiienko, V. (2002). Do problemy vyznachennia ridnoi hovirky «Hramatyky slovenskoi» Ivana Uzhevycha. *Volyn – Zhytomyrshchyna, 9*, 117–120 (in Ukrainian).
- Nimchuk, V. (1985). *Movoznavstvo na Ukraini v XIV–XVII st.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Smal Stotskyi, S. (1925). Fedir Gartner (posmertnyi spomyn). *Zapysky NTSh* (T. 136–137: Pratsi filologichnoi sekti). Lviv: Nakladom Tovarystva, 239–248 (in Ukrainian).
- Archambault, S. (2020). Antoinne Meillet et l'unité slave. *Revue des études slaves, 91/1–2*, 13–27 (in French).
- Archambault, S., Gonneau, P. (2020). Paris, 1921: l'Institut d'études slaves, acteur de la slavistique. *Revue des études slaves, 91/1–2*, 9–11 (in French).
- Dmytrychyn, I. (2020). Élie Borschak, André Mazon et l'Institut d'études slaves. *Revue des études slaves, 91/1–2*, 167–180 (in French).
- Jagić, V. (1907). Johannes Uževič, ein Grammatiker des XVII. *Archiv für slavische Philologie, 29*, 154–160 (in German).
- Meillet, A. (1914). St. von Smal-Stocky und Th. Gartner. – Grammatik der ruthenischen (ukraïnschen) Sprache. Vienne (Shewcenko-Gesellschaft der Wissenschaften), 1913, in-8, xv–500 p. *Bulletin de la Société de la linguistique de Paris, 62*, 120–122 (in French).
- Wakoulenco, S. (2020). Regarde d'ailleurs: l'Institut d'études slaves vu par George Shevelov. *Revue des études slaves, 91/1–2*, 181–198 (in French, in Ukrainian).

УДК347.965(091)(092)

<https://doi.org/10.33402/zuz.2024-20-184-194>

Ірина ВАСИЛИК

*кандидат історичних наук, доцент
керівник Центру досліджень адвокатури і права
проректор Вищої школи адвокатури
Національної асоціації адвокатів України
ORCID: https://orcid.org/0000_0002_6903_0596
e-mail: iryna_vasylyk@ukr.net*

ІСТОРІЯ АДВОКАТУРИ В ІМЕНАХ І ФАКТАХ

Витоки інституту адвокатури. Про історичний шлях української адвокатури через біографії її видатних представників дискутували вчені під час наукового семінару Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, зокрема відділу нової історії України та відділу української літератури, а також Інституту релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії – «Адвокатура України в іменах і фактах», який відбувся 29 жовтня 2024 р. у Львівському музеї історії релігії.

Організатор заходу кандидат історичних наук Ірина Орлевич запросила спікером керівника Центру досліджень адвокатури і права Національної асоціації адвокатів України (НААУ), проректора Вищої школи адвокатури, кандидата історичних наук, адвоката Ірину Василик.

Її доповідь була присвячена зображенню історичного шляху української адвокатури через біографії її видатних представників та цікаві й показові історичні факти. Загалом, було охоплено біографічний ракурс адвокатури від Литовсько-польської доби до початку Другої світової війни у ХХ ст.

Зародження правової системи на території українських земель необхідно розглядати ще від заснування міст-держав Північного Причорномор'я, де були чітко виражені всі гілки влади; особливого значення набула судова із усіма сторонами процесу. Однак писемні згадки нам дає все ж княжий період і відомий збірник законів «Руська Правда», де чітко прописано види злочинів і відповідальність за їх здійснення; сторона захисту представлена як «видоки» чи «приятелі», які повинні були захищати свого родича чи приятеля на суді.

Цікаво, що найдавніша європейська згадка про представництво сторони у суді сягає 1249 р., тоді Тевтонський орден надав дозвіл діяльності судових представників.

Перша згадка про адвокатів саме на українських землях, яких називали тоді прокураторами, встановлена науковцем Центру досліджень адвокатури і права НААУ, доктором історичних наук Михайлом Довбищенком. Саме у львівських актових книгах ним віднайдено договір від 4 листопада 1383 р. адвоката і клієнта – це найдавніший документ, знаний нами сьогодні.

Завдяки поширенню Магдебургського права і створенню міст на території сучасної України професія адвоката була дуже затребуваною. Таким чином, ми маємо

надзвичайно швидкий розвиток міської адвокатури у Галичині, яка у 40-х роках XIV ст. була приєднана до Польщі, натомість розвиток шляхетської адвокатури свого апогею досягне у литовсько-польську добу. Формуванню професійної адвокатури сприяла змагальність та усність процесу.

Термінологія, відома на той час, – це прокуратор, умоцований (моць – адвокатське свідоцтво, надане князем), адвокат.

Загалом, розвиток адвокатури як самоврядної організації найбільше відбувався у Франції, реформи цієї корпорації швидко підхоплювала Німеччина, за нею Польща, тоді Галичина і аж потім Східна Україна. Часова різниця між Галичиною і Європою становила 50 років, і Наддніпрянщиною – 75 років.

Німецька правова традиція започаткувала у середині XVI ст. присягу адвоката перед Богом і судом сумлінно виконувати свій професійний обов'язок, а також правила професійної етики і відповідальність за їх порушення.

Більш деталізувала законодавство щодо адвокатури Польща, до складу якої належали українські землі. Таким чином, українські адвокати того часу користувалися наступним законодавством.

Законодавство, яке регулювало інститут адвокатури. Вислицький Статут або «Велика хартія польської адвокатури», виданий королем Казимиром III у 1347 р., увів польську адміністративну та судову систему та право жінок брати участь у процесі.

Нешавський Статут 1454 р. зобов'язував суд надати адвоката малозабезпеченим особам.

Судебник Казимира 1468 р., ст. 22 – обов'язок адвоката бути особисто присутнім під час судового процесу.

Конституція 1543 р. регулювала діяльність комерційної адвокатури, вводила обов'язкову присягу адвоката.

Постанова Варшавського сейму 1638 р. створила дисциплінарні органи адвокатури, з метою підняття етичного рівня адвокатів, запровадила суворіші методи покарання.

Конституція 1726 р. надала статус «агентів» і право помічникам і стажистам представляти інтереси клієнтів у судах. Конституція 1766 р. – формувати реєстри помічників адвокатів («аплікантів», «агентів»), із метою надання їм належної фахової підготовки;

Сеймова Конституція від 1768 р. закріплювала обов'язок вести реєстр адвокатів при судах.

Щодо дисциплінарної відповідальності адвокатів – були наступні стягнення: вигнання із міста, безчестя, побиття різками, смертна кара методом зітнення голови або «на горло», тобто через повішання – за передачу документів опонуючій стороні, спалення на вогнищі – за підробку документів. Такі види покарання були й у наступний польсько-литовський період та до кінця періоду Гетьманщини.

Адвокатура України в литовсько-польську добу. Адвокатура відіграла важливу роль у культурному житті українського суспільства литовсько-польської доби. Зародившись у часи докорінних політичних та економічних реформ XVI ст. та знайшовши своє правове закріплення у Литовських Статутах, інститут адвокатури був покликаний до життя передусім необхідністю захисту господарських прав шляхти в умовах пожвавлення економічних відносин.

Найдавніші сторінки історії адвокатури України розпочинаються з Волині. На основі архівних документів дослідниками Центру досліджень адвокатури і права НААУ встановлено імена 28 адвокатів Волині XVI–XVII ст. Ці, вперше відкриті імена адвокатів, дають нам уяву про суспільне становище і соціальний рівень адвокатського корпусу. Їхні життєписи свідчать, що адвокати представляли інтереси клієнтів у судах, серед яких були як знакові особистості того часу та єпископат, так і незаможні верстви населення. Неодноразово адвокати виступали дипломатами, учасниками політичних перемовин, радниками гетьманів, меценатами та фундаторами церков тощо.

Волинська адвокатська корпорація литовсько-польської доби характеризується й участю жінок в якості судових захисників. Діяльність жінок-адвокатес відбувалася на постійній основі.

Жінки-адвокати XVII ст. У 40–60-х роках XVII ст. жінки отримували від чоловіків доручення (пленіпотенції) для представлення своїх справ у судах. Стали відомі в цей час Аполонія Калусовська та Єва Вигановська, які у 1663 р. представляли в судах інтереси своїх чоловіків. Вони не лише мали на руках відповідне доручення, але реально брали участь у процесі, зокрема у контроверсіях (дебатах).

ЦЕТНЕРІВНА Магдалена (зг. 1645 р.) – перша відома жінка на Волині, що виконувала функції судового захисника (адвоката), надавала правову допомогу на комерційній основі. Доручення на її ім'я зберігаються у актових книгах Кременецького гродського суду за 1645 р.

ЗАКРЕВСЬКА Маріана (зг. 1663 р.) – перша відома жінка-адвокатеса на Волині, яка не лише мала повноваження на ведення справ у судах, але чия участь у судових слуханнях в статусі «умоцованої», тобто адвоката, має документальне підтвердження. У судовому декреті згадуються контроверсії (дебати) сторін, в яких брала участь М. Закревська.

«Церковні адвокати» – *Архієрейські і монастирські стряпчі*. Починаючи з XVIII ст., поняття «стряпчий» означало чин деяких службових осіб, що виконували різноманітні господарські обов'язки при дворі російського царя.

У XVIII ст. це був урядовець при губернських прокурорах, що здійснював судовий нагляд у повітах Росії. З XIX ст. це була особа, допущена до адвокатської практики в комерційних судах.

Особливу категорію становили монастирські й архієрейські стряпчі, які, окрім чернечої діяльності, виконували різні доручення, пов'язані з матеріальними інтересами обителі чи цілої єпархії.

Адвокати Києво-печерської лаври. ІЄРОФЕЙ – намісник Трубчевського Чолнського монастиря.

ВАРСОНОФІЙ (Тихонович Венедикт), 1730 р. – уповноважений Лаври у Санкт-Петербурзі, уставник Троїце-Сергіївської лаври.

ФЕОФАН (Сулима) – стряпчий уповноважений Києво-Печерської лаври в Росії, ігумен Железоборовського монастиря, архімандрит Галицького Паїсіїва монастиря.

ПРАКЛІЙ (Лятошевич Іван), 1715 р. – 12 травня 1770 р. – ігумен Троїцького монастиря, керівник Печерської друкарні.

КАЛІСТ – намісник Новопечерського Свенського монастиря.

СОФІРОНІЙ (Тернавіот Степан), 1725 р. – 1771 р. – стряпчий, уповноважений Києво-Печерській лаври в Росії, архімандрит, ректор Костромської семінарії.

ФЕОДОСІЙ (Балабуха Гант Васильович), 1728 р. – 24 липня 1794 р. – ігумен, член Духовного собору.

«Церковні адвокати», що досягли архієрейського сану. Варлаам Ясинський – митрополит Київський, Галицький та всієї Малої Росії (1690–1707).

Іосаф Кроковський – митрополит Київський, Галицький та всієї Малої Росії (1708–1712).

Стефан Яворський – митрополит Рязанський і Муромський (1700–1722).

Іоан Максимович – митрополит Чернігівський і Новгород-Сіверський (1697–1710).

Іларіон Кондратковський – єпископ Переяславський і Бориспільський, архієпископ Новгород-Сіверський і Глухівський, Мстиславський, Оршанський і Могильовський.

Сильвестр Кулябка – єпископ Костромський і Галицький (1745–1750), архієпископ Санкт-Петербурзький і Шліссельбурзький (1750–1761).

Адвокатура Гетьманщини. Соціальне походження адвокатів Гетьманщини. Полковники, сотники, бунчукові та знакові товариші, полкові та сотенні писарі, військові канцеляристи, прості козаки, бурмістри, прості міщани, монахи (у справах монастирів).

Судочинство справляли: Гетьман, Козацька рада (загальна або старшинська), у XVIII ст. певні судові функції мали Генеральна військова канцелярія та полкові канцелярії.

Науковцями Центру досліджень адвокатури і права НААУ (доктором історичних наук Віктором Брехуненком та кандидатом історичних наук Іваном Сеняком) встановлено перші адвокатські династії періоду Гетьманщини, які походили із незаможної української шляхти.

Адвокатські династії: Бобриковичів, Божкевичів, Бруяків (Волинь), Барановських, Васьковських, Верещак, Виговських та ін. (Київщина); династія Миньковських (Вінниччина); династія Виговських – рідні брати гетьмана Івана Виговського своєю сімейною справою мали адвокатуру. Адвокатом гетьмана Івана Виговського був Федір Верещака, який став автором положень Гадяцького договору. Порубаний з прихильниками на так званій «чорній раді» козаками, які були проти укладання мирової угоди з Польщею, похований у селі Германівка Обухівського району Київської області. Станом на сьогодні це найдавніше, відоме нам поховання адвоката.

Адвокати з високопосадовців Гетьманщини. Петро Милорадович – чернігівський полковник.

Григорій Полетика – перекладач Синоду.

Стефан Полетика – рідний брат Григорія Полетики.

Григорій Фридрикевич – надвірний радник.

Іван Галаган – син полковника Григорія Галагана.

Максим Стороженко – надвірний радник Чернігівського суду.

Пилип Купчинський – яготинський сотник.

Лука Бугаєвський – швагро сотника срібнянського Миколи Троцини.

Денис Тихович – полковий прилуцький писар.

Яків Мироновський – ніжинський бурмістр.

Сава Гузовський – писар підкоморського суду.

Українські адвокати в добу Австро-Угорської імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Революційні події «Весни народів» 1848–1849 рр. сприяли формуванню незалежної судової влади в Австро-Угорській імперії.

За Тимчасовим положенням про адвокатуру від 1849 р. утворена Львівська палата адвокатів. Адвокати, розпочинали свою діяльність у Галичині, вносились у відповідний адвокатський реєстр у Львові і підпорядковувалися дисциплінарним органам Львівської палати адвокатів.

Постійним положенням про адвокатуру від 6 липня 1868 р. остаточно закріплювалася:

- самоврядність й автономія адвокатури;
- повна свобода адвокатської діяльності;
- незалежність адвокатури від судової влади;
- правозаступництво і представництво як основні функції діяльності;
- внутрішньостановий розгляд адвокатськими палатами дисциплінарних питань;
- принципи визначення розмірів адвокатських гонорарів.

Вимоги до кандидатів у адвокатуру:

- австрійське підданство;
- правоздатність і дієздатність;
- юридична освіта, звання доктора права;
- адвокатські іспити (ригоризи);
- семирічна юридична практика (рік судової і шестирічна адвокатська); для осіб, котрі не менше п'яти років перебували на посаді радника суду, наявність звання доктора права і складання адвокатського іспиту не були обов'язковими. Перевірку дотримання цих вимог здійснював Крайовий апеляційний суд у Львові.

Ірина Василик та Ірина Орлевич

Найвідоміші представники «Адвокатської доби». Володимир Лучаковський – адвокат, бургоміст (мер) Тернополя. У 1867 р. захистив докторську дисертацію у Ягеллонському університеті на тему: «Про причини, які викликають погані наміри». У 1872 р. відкрив у Тернополі власну адвокатську контору. Захищав на суді відомого

письменника Івана Франка, а також права громади греко-католицьких міщан на фундації князя Костянтина Острозького, захищав права простих громадян.

Здійснив переклад із німецької на українську мову «Карного закону» та «Карної процедури», зібрав матеріали до правничої термінології.

Тернопіль за каденції мера В. Лучаковського: розбудова міста за європейським зразком; економічний розвиток; телефонізація, електрифікація; електричне освітлення вулиць; каналізація; заснування української гімназії; збудування залізничного вокзалу.

Початок адвокатського самоврядування в українських губерніях Російської імперії. Адвокатське самоврядування на українських землях, що входили до складу Російської імперії, було організоване внаслідок судової реформи 1864 р.

В Україні було утворено лише дві ради присяжних повірених: Харківську та Одеську. Створення адвокатського самоврядування у Києві тривалий час заборонялося царською адміністрацією. Проте при Київському окружному суді існував прототип такої ради – Розпорядчий комітет консультації присяжних повірених, який об'єднував київську адвокатуру. Ініціатором його створення був видатний київський адвокат Олександр Соломонович Гольденвейзер.

У березні 1916 р. відбулись вибори першої в історії київської адвокатури Ради присяжних повірених, на яких головою Ради обрали Дмитра Григоровича-Барського. У справді демократичний спосіб київські адвокати нарешті отримали таке довгоочікуване самоврядування. Київській раді присяжних повірених вдалося проіснувати з кінця березня 1916 р. і до кінця осені 1919 р., коли у Києві владу захопили більшовики.

На 1917 р. у Києві працювало 755 присяжних повірених та їх помічників.

Провідні адвокати-будителі перелому XIX–XX ст.

Микола Міхновський, Харків, автор політичної ідеї самостійної України.

Ілля Шраг, Чернігів, голова української фракції у Російській Думі.

Теофіл Окуневський, Городенка, перший український адвокат – депутат австрійського парламенту.

Олександр Кониський, Ніжин, автор духовного гімну «Боже, великий, єдиний».

Кирило Трільовський, Коломия, організатор спортивно-пожежного товариства «Січ», автор гімну Українських Січових Стрільців.

Адвокатура під час Української революції 1917–1921 рр. Відомо, що 22 адвокати були членами Української Центральної Ради – представницького органу українського народу, а з листопада 1917 р. – парламенту Української Народної Республіки.

Адвокати були обрані міськими головами і депутатами органів місцевого самоврядування, розбудовували мережу політичних партій, засновували і розвивали громадські організації.

Серед прізвищ відомих адвокатів – київський міський голова Євген Рябцов.

Один із засновників Української Центральної Ради і заступник її голови Федір Крижанівський, член Центральної Ради та ідеолог українського самостійництва – Микола Міхновський, міністр польських справ Української Народної Республіки – Мечислав Міцкевич та багато інших.

У добу Української революції 1917–1921 рр. була створена перша професійна організація правників-українців – Українське правниче товариство, серед засновників якого були адвокати Михайло Ткаченко, Андрій Яковлів, Валентин Садовський.

Адвокати-Президенти
Адвокат Євген Петрушевич
3.06.1863–29.08.1940

Президент Західноукраїнської Народної Республіки

Навчався на правничому факультеті Львівського університету та отримав ступінь доктора права. У 1896 р. відкрив адвокатську канцелярію у Львові, через рік – у Сокалі. Як адвокат здобув прихильність широкого загалу професійним захистом від сваволі властей.

У 1908 р. переніс адвокатську канцелярію до м. Сколе, де невдовзі став посадником (мером) міста. Закладав мережу осередків товариства «Просвіта», головував у повітовій «Просвіті» у Сокалі, заснував ощадну касу, очолював боротьбу проти москвофільства.

Депутат Віденського парламенту і Галицького крайового сейму; Член Головної та Загальної Української Ради, голова Української Парламентської Репрезентації.

Із 19 жовтня 1918 р. став президентом Української Національної Ради; із 1 листопада 1918 р. – президент ЗУНР; Член Директорії УНР. Диктатор Західної Області УНР.

Із серпня 1920 р. до травня 1923 р. був президентом ЗУНР в екзилі у Відні.

Помер у м. Гермсфдорф біля Берліна. Перепохований у Львові на Личаківському цвинтарі.

Адвокат Андрій Лівницький
9.04.1879–17.01.1954

Перший Президент Української Народної Республіки в екзилі

Навчався на математичному і правничому факультетах Київського університету. Очолював студентську «Громаду» в Києві.

Працював адвокатом, присяжним повіреним, юрисконсультком, мировим суддею в Лубнах, Каневі, Золотоноші. З 1913 р. був мировим суддею Золотоніського округу.

У березні 1917 р. призначений Золотоніським повітовим, а 1 серпня 1917 р. – Полтавським губернським комісаром. Член Української Центральної Ради. Входив до складу української делегації на мирних переговорах із Німеччиною у Брест-Литовську.

За доби Директорії був одним із організаторів Трудового конгресу, займав посади: тимчасово керуючого Міністерством внутрішніх справ УНР, товариша міністра юстиції, міністра юстиції і заступника голови Ради Міністрів у кабінеті Бориса Мартоса, керуючого Міністерством закордонних справ і міністра юстиції УНР, заступника голови Ради міністрів у кабінеті Івана Мазепи.

Із жовтня 1919 р. А. Лівницький – голова дипломатичної місії УНР у Польщі. 21 квітня 1920 р. підписав двосторонню політичну та торгово-економічну конвенцію з Польщею – Варшавський договір. У жовтні 1920 р. став Головою Ради народних міністрів УНР. Після вбивства Симона Петлюри, з 1 червня 1926 р. став заступником голови Директорії і Головним отаманом військ УНР, очолив Державний центр УНР на еміграції.

Під кінець Другої світової війни А. Лівницький переїхав із Варшави до Німеччини. Під його керівництвом уряд в еміграції активізував свою діяльність. У 1948 р. за його ініціативою було створено Українську Національну Раду. У тому ж році, після реорганізації Державного центру, в складі якого було введено посаду президента, його обрали першим Президентом Української Народної Республіки в еміграції.

Помер А. Лівичський у місті Карлсруе (Німеччина). У 1965 р. перепохований на українському цвинтарі св. Андрія в Бавнд-Бруці (США).

Адвокат Степан Витвицький

13.03.1884–9.10.1965

Другий Президент Української Народної Республіки в екзилі

Навчався на правничому факультеті у Львівському університеті, де очолював студентське товариство «Академічна громада». У 1904 р. перевівся на юридичний факультет Віденського університету.

У 1908 р., після закінчення навчання, захистив докторат права і того ж року почав працювати помічником адвоката у канцелярії Володимира Охримовича.

У 1910 р. із сім'єю переїхав до Дрогобича, де працював у юридичній компанії відомого адвоката, громадського діяча і письменника Ярослава Окуневського.

У жовтні 1918 р. С. Витвицький відкрив у Львові в будинку Ставропігійського інституту власний адвокатський офіс.

Брав активну участь у становленні уряду Західноукраїнської Народної Республіки. А 4 січня 1919 р., після створення постійно діючої Президії УНРади, С. Витвицького обрано її секретарем.

Під час проголошення Соборності був у складі делегації від ЗУНР і разом із адвокатом та політиком Левом Бачинським підписав грамоту – звернення УНРади і Ради державних секретарів ЗУНР від 16 січня 1919 р. із викладом змісту Закону про злуку. А січня 1919 р. у Києві, на засіданні Трудового Конгресу, С. Витвицький зачитав Ухвалу Української Національної Ради ЗУНР, яка ратифікувала Акт Злуки.

Із 12 лютого 1919 р. С. Витвицький став міністром закордонних справ ЗУНР.

Після розпуску уряду ЗУНР у 1923–1939 рр. С. Витвицький продовжив адвокатську діяльність у Дрогобицькому повіті. У 1935 р. та у 1938 р. був обраний депутатом до польського сейму.

Із початком Другої світової війни адвокат С. Витвицький поселився в місті Сянок, звідти емігрував до Німеччини. Був у організаційній комісії щодо створення Української Національної Ради, до складу якої увійшли представники усіх політичних партій, що діяли в еміграції. На її першій сесії 16 липня 1948 р. С. Витвицький обраний заступником Голови і міністром закордонних справ.

У 1951 р. УНРада призначила С. Витвицького представником уряду УНР у США. Після смерті першого президента УНР в екзилі, адвоката Андрія Лівичського, у березні 1954 р. другим президентом УНР було одногосно обрано адвоката Степана Витвицького. На цій почесній посаді він захищав національні права українців, обстоював ідеї державності та соборності.

Помер у 1965 р. у Нью-Йорку, похований на українському православному цвинтарі у Баунд-Бруку (США).

Адвокати-прем'єр-міністри

Адвокат Кость Левицький

18.11.1859–12.11.1941

**Прем'єр-міністр і міністр фінансів
Західноукраїнської Народної Республіки**

У 1878 р. закінчив Станіславівську (тепер – м. Івано-Франківськ) гімназію, випускник юридичного факультету Львівського та Віденського університетів. Співзасновник і голова товариства «Кружок правників» (1881); редактор українського

правового журналу «Часопис правнича» (1889–1900); багаторічний президент Товариства українських правників у Львові.

У 1884 р. захистив докторську дисертацію. Із 1890 р. займався приватною адвокатською практикою у Львові. Допомагав створити і брав участь у роботі низки важливих економічних організацій: «Народна торгівля»; страхове товариство «Дністер»; «Красвий союз ревізійний» (очолював із 1904 р.); «Земельний банк гіпотечний»; «Красвий союз кредитовий», згодом «Центробанк», який він очолював із 1898 р. до 1939 р.

У 1899 р. виступив співзасновником, а згодом обраний головою Української національно-демократичної партії.

Депутат (посол) австрійського парламенту (із 1907 р.) і Галицького красового сейму (із 1908 р.) Голова українських фракцій у Державній Раді Австро-Угорщини та Галицькому Крайовому Сеймі (1907–1918).

Під час Першої світової війни очолював Головну Українську Раду (1914) та Загальну Українську Раду (1915). А 9 листопада 1918 р. обраний прем'єр-міністром Державного Секретаріату Західно-Української Народної Республіки. Член закордонного уряду ЗУНР Євгена Петрушевича у Відні (1920–1923), в якому займав пост уповноваженого з питань преси і пропаганди, а з 1921 р. – уповноважений закордонних справ ЗУНР. У 1924 р. повернувся в Галичину, де продовжив громадську та наукову діяльність. Голова Союзу Українських Адвокатів, член органу адвокатського самоврядування – Найвищої Ради Адвокатів (1925–1939), редактор юридичного видання «Життя і Право».

Був заарештований органами НКВС, відбув дворічне ув'язнення у Москві на Луб'янці. Помер у Львові, у листопаді 1941 р.

Адвокат Сидір Голубович

6.03.1873–12.01.1938

Другий прем'єр-міністр ЗУНР, міністр судівництва

Відомий український політичний і державний діяч, член Української національно-демократичної партії.

Депутат австрійського парламенту та Галицького крайового сейму.

Видавець часописів «Подільське слово», «Подільський голос».

Член Загальної Української Ради, уповноважений з внутрішніх справ президента ЗУНР Євгена Петрушевича.

Із 4 січня 1919 р. – голова (прем'єр-міністр) Державного Секретаріату (уряду) ЗУНР та міністр фінансів, торгівлі та промисловості.

Голова Української трудової партії. Став одним із ініціаторів створення Українського національно-демократичного об'єднання. Наприкінці 1920-х – у 1930-х роках брав активну участь у суспільно-політичному житті Галичини.

Адвокат Степан Баран

25.01.1879–04.07.1953

Прем'єр-міністр УНР в екзилі

Відомий український громадський і політичний діяч, публіцист, дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка.

У 1913–1919 рр. був членом Української національно-демократичної партії, входив до складу Народного Комітету, секретар УНДП.

Входив до президії Головної Української Ради (1914) та Загальної Української Ради (1915), головний редактор тижневика «Свобода».

Під час Першої світової війни С. Баран перебував у місті Холм (Польща), де видавав газету «Холмська земля».

Член Національної Ради Західноукраїнської Народної Республіки, міністр земельних справ у першому уряді ЗУНР.

Із кінця 1919 р. увійшов до складу Всеукраїнської Національної Ради, був обраний заступником голови цього політичного об'єднання.

У 1922–1923 рр. очолював осередок товариства «Просвіта» у Тернополі, видавав газету «Подільський голос».

У 1928–1939 рр. – депутат польського сейму, один із організаторів Української Парламентської Репрезентації у вищому законодавчому органі Польщі.

Як адвокат виступав захисником у політичних судових процесах над учасниками українського національно-визвольного руху у Західній Україні.

У післявоєнний період жив в еміграції. Перебуваючи в Німеччині, був першим головою Спілки українських журналістів на еміграції (1946).

У 1951–1953 рр. – очолював уряд Української Національної Ради.

Автор праць: «Статистика середнього шкільництва у Східній Галичині в 1848–98» (1910), «Історія української адвокатури» (1934), «Земельна справа в Галичині» (1947), «Митрополит Андрій Шептицький» (1948)

Помер та похований у Мюнхені (Німеччина).

Українська адвокатура на еміграції. Станіслав Дністрянський, ректор Українського Вільного Університету, академік ВУАН, автор проекту Конституції ЗУНР.

Адвокат Отто Ейхельман, автор проекту Конституції УНР, професор УВУ, м. Мюнхен, Німеччина.

Андрій Яковлів, адвокат, ректор Українського Вільного Університету.

Володимир Старосольський, адвокат, професор Українського Вільного Університету.

Адвокатура у радянський період: Київська губернська колегія захисників. У радянському праві 1920-х років адвокатура отримала нову законодавчо оформлену назву своєї професії – захисник. Відомо, що 229 захисників увійшли до першого складу колегії, з них 133 по Києву і 96 по округах Київщини.

У приміщенні Київського губернського суду 4 березня 1923 р. відбулися вибори першого складу Президії Київської губернської колегії захисників. Головою Президії було обрано Болеслава Скарбека.

До складу першої Президії Київської губернської колегії захисників увійшли: один із найбільш досвідчених тогочасних криміналістів Микола Пухтинський; цивілісти, які мали найбільший авторитет серед юристів та популярність серед населення – Григорій Лазарев та Ісак Пекар.

Найбільш активними серед членів Президії були: Ілля Крігель, Микола Пухтинський та Семен Ратнер – досвідчені адвокати старшого покоління.

У 1923 р. – 6 юридичних консультацій у Києві надали допомогу 5 500 громадянам.

У 1927 р. – кількість звернень громадян до юридичних консультацій налічувала 26 тисяч.

Адвокатура у добу Великого терору: політичні репресії проти адвокатів і юристів у 1937–1938 рр. Після захоплення влади в Україні більшовиками, упродовж 1920–1930-х років морально та фізично була знищена стара університетська

професура. Через деякий час розігнали юридичні установи Всеукраїнської академії наук. Розпочалися репресії проти адвокатів і трагічним наслідком Великого терору стало «репресоване правознавство».

Аналіз радянського судочинства 1930-х років вказує на те, що розширення прав адвоката, зокрема в кримінальному процесі, постійно супроводжувалось встановленням більш пильного контролю над адвокатурою, яку ставили в залежність від державного апарату.

Народний комісаріат юстиції УРСР 15 жовтня 1937 р. затвердив Наказ про колегії захисників, у якому вказувалось, що судовий захист і юридичну допомогу громадянам, державним і громадським організаціям колегії захисників надають через юридичні консультації. Перехід адвокатури на колективні форми організації діяльності адвокатів, з одного боку, об'єднав їх, а з іншого – дозволив посилити втручання у їх професійну діяльність. Наказ НКЮ УРСР тотально підпорядковував київську адвокатуру органам каральної юстиції УРСР.

У 1937 р. відбувся погром адвокатури, в результаті якого багато адвокатів і правників було розстріляно в підвалах НКВС. Розправа над адвокатурою й сьогодні залишається «білою плямою» в історії.

ЗМІСТ

<i>Ярослав-Юрій МАКАР. БАЛЬНЕОЛОГІЧНИЙ ТРАКТАТ ЕРАЗМА СИКСТА «ПРО ТЕПЛИЦІ В ШКЛІ»</i>	3
<i>Pavlo ARTYMYSHYN. GALICIA AS «RED RUS'»: VISIONS OF TRANSNIEPERIAN INTELLECTUALS AT THE END OF THE 18TH – FIRST HALF OF THE 19TH</i>	22
<i>Роман ЛЕХНЮК. СПОГАДИ ПАРАФІЯЛЬНИХ СВЯЩЕННИКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИЛЕМ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРИКЛАДИ ОЛЕКСИ ПРИСТАЯ ТА ФИЛИМОНА ТАРНАВСЬКОГО</i>	34
<i>Андрій ГРЕСЬКО. АРЕШТИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В АВСТРО-УГОРЩИНІ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1915 РР.)</i>	47
<i>Андрій СОВА. ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ГАЙДУЧКА В КАРПАТСЬКОМУ ЛЕЩЕТАРСЬКОМУ КЛУБІ (1924–1939)</i>	62
<i>Ліана-Марія БЛІХАРСЬКА. КОМПРОМІС ЗАРАДИ МОЖЛИВОСТІ: ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ І ПЕРША РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ ГАЛИЧИНИ (1939–1941)</i>	74
<i>Юлія АРТИМИШИН. ОПЕРАЦІЯ «ЗАПАД»/«ЗАХІД»: НОВІ ДЖЕРЕЛА ДО ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСИВНИХ ПРАКТИК ПРИМУСОВИХ ДЕПОРТАЦІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940 – 1950-Х РОКАХ. У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ</i>	96
<i>Володимир КОВАЛЬЧУК. ПЕРЕХОВУВАННЯ ТА ФОРМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ В УПА ТА ЗБРОЙНОМУ НАЦІОНАЛІСТИЧНОМУ ПІДПІЛЛІ ОУН(Б) НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ</i>	110
<i>Іван ПЕНДЗЕЙ. «ПРОЦЕС 59-ТИ» В ІНТЕРНЕТ-ПУБЛІКАЦІЯХ</i>	110
<i>Оксана ГОДОВАНСЬКА. ПРОТОКОЛИ ПЕРВИННИХ КОМУНІСТИЧНИХ ОСЕРЕДКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВЧИТЕЛЬСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ: НА ПРИКЛАДІ ПЕРЕМИШЛЯНСЬКОЇ ШКОЛИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.</i>	127
<i>Роман ГОЛИК. ЩИТ І МЕЧ ШТІРЛІЦА: РЕЦЕПЦІЯ СИЛОВИХ СТРУКТУР Й ГЕНЕЗА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ І ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ПАМ'ЯТІ</i>	148

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Ольга ГУЛЬ. [Рец на кн.]: Юзефович Ян Томаш. Історія Львівського архієпископства (1614–1700). Упоряд. М. Капраль, І. Клименко; пер. з латин. мови М. Капраль. Львів, 2023. 1036 с. (Львівські історичні праці. Вип. 11)</i>	164
--	-----

Tomasz PUDŁOCKI. [Rec. na ks.]: Arystokrata ducha. Święty arcybiskup Józef Bilczewski (1860–1923) we wspomnieniach, opracowanie, wstęp, przypisy, indeksy i wybór ilustracji ks. Józef Wolczański, wyd. 2 rozszerzone, Kraków: Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2023, „Biblioteczka Historyczna Archiwum Metropolii Lwowskiej Obrządku Łacińskiego w Krakowie”, seria A Źródła i materiały, tom 21, ss. 513 170

НАУКОВИЙ СЕМІНАР

Ольга ЗАНЕВИЧ. УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО
У СВІТЛІ ФРАНЦУЗЬКИХ КОНТАКТІВ:
МАНУСКРИПТИ ІВАНА УЖЕВИЧА 174

Ірина ВАСИЛИК. ІСТОРІЯ АДВОКАТУРИ В ІМЕНАХ І ФАКТАХ 184

З історії західноукраїнських земель / наук. ред. і упоряд. Ірина Орлевич;
НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024.
Вип. 20. 198 с.

Літературний редактор
Наталія Кічула

Коректор

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Редактор анотацій англійською мовою
Христина Меренюк

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Технічний супровід видання
Юлія Артимішин

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03120

Підписано до друку 2.12.2024. Надруковано 20.12.2024. Формат 70×100/16.
Обл. друк. арк. 21,71. Друк офсетний
Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4
e-mail: i.orlevych@gmail.com, тел.: +38(032)270-70-22